İLK SINIFLI TOPLUMLAR ASYAGİL ÜRETİM TARZI VE DOĞU DESPOTİZMİ

suret-canale ◦ hobsbawm ◦ hoffmann
lewin ◦ tökey ◦ varga ◦ semenov
kolesnitski ◦ struve ◦ banu
olmeda ◦ bartra ◦ briant

BİREY TOPLUM

İLK SINIFLI TOPLUMLAR, ASYAGİL ÜRETİM TARZI VE DOĞU DESPOTİZMİ

BİREY VE TOPLUM YAYINLARI

●

TEORİK SORUNLAR DİZİSİ : 5

●

Birinci Baskı : Mayıs 1985

BİREY VE TOPLUM YAYINLARI
REMKA LTD. ŞJTİ.
Onur Sok. No: 18/2
Maltepe/ANKARA
Tel : 30 40 81

Kapak : Ali Cengizkan
Kapak Baskı : Sistem Ofset
Basıldığı Yer : Olgaç Matbaası

Jean SURET - CANALE — Eric HOBSBAWM — Ernst HOFFMANN
G. LEWİN — Ferenç TÖKEY — Yevgeni VARGA — Yuri SEMENOV
— Nikola KOLESNİTSKİ — Vasili STRUVE — Ion BANU —
Mauro OLMEDA — Roger BARTRA — Pierre BRIANT

İLK SINIFLI TOPLUMLAR ASYAGİL ÜRETİM TARZI VE DOĞU DESPOTİZMİ

Çeviren
Kenan SOMER

BİREY TOPLUM

İÇİNDEKİLER

Kenan SOMER
Sunuş : İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi 1

Jean SURET - CANALE
İlk Sınıflı Toplumların İrdelenmesinin Teorik Sorunları 33

Eric HOBSBAWM
Marx İle Engels'in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar 45

Ernst HOFFMANN
Sosyo - Ekonomik Kuruluşlar ve Tarih Bilimi 87

G. LEWİN
Çin Tarihinde Toplumsal Kuruluşlar 101

Ferenç TÖKEY
Çin'de Asyagil Üretim Tarzı 113

Yevgeni VARGA
Asyagil Üretim Tarzı Üzerine 135

Yuri SEMENOV
Eski Doğu'nun Sosyo - Ekonomik Rejimi 155

Nikola KOLESNİTSKİ
İlk Sınıflı Toplumların Kimi Tipik ve Özgül Özellikleri Üzerine 177

Vasili STRUVE
Asyagil Üretim Tarzı : Doğruluk ve Sınırlar 189

Ion BANU
Vergisel Toplumsal Kuruluş 197

Mauro OLMEDA
Aztek ve Maya Toplumları Üzerine 201

Roger BARTRA
Teotihuacan'ın Yükselişi ve Çöküşü 207

Pierre BRİANT
Eski Orta - Doğu'da Devlet Aygıtları ve Üretici Güçlerin Gelişmesi : Akamanış İmparatorluğu Örneği 215

KENAN SOMER

SUNUŞ

İLK SINIFLI TOPLUMLAR, ASYAGİL ÜRETİM TARZI VE DOĞU DESPOTİZMİ

Aytaç'a

Asyagil üretim tarzı konusunda yıllarca süren uzun çalışmalardan sonra, Paris'deki «Centre d'Etudes et de Recherches marxistes» («CERM», Marksist İrdelemeler ve Araştırmalar Merkezi), daha 1966 yılında, üç derleme kitap yayımlamayı kararlaştırmıştı. Şöyle bir yayın sırası öngörülmüştü bu kitaplar için :

1) Marx, Engels ve Lenin'den, ilk sınıflı toplumlar üzerine, «Grundrisse»nin «Formen» kısa adıyla bilinen ve o sırada Fransa'da henüz yayımlanmamış bulunan ünlü parçasını da içeren bir metinler seçkisi;

2) Fransa'da, özellikle «La Pensée» dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmış bulunan çalışmalardan, bu konuya ilişkin bir irdelemeler derlemesi;

3) Aynı konuda, bu kez Fransa dışındaki ülkelerde yayımlanmış bulunan irdelemelerden bir derleme.

Mantıksal bir düzendi bu. Ama, evdeki hesap çarşıya uymadı, kitapların yayın sırası, öngörülen düzenin tam tersine gerçekleşti. «Recherches Internationales» dergisinin özel bir sayısı biçiminde («Premières sociétés de classes et mode de production asiatique» n° 57 - 58, 1967), ilkin üçüncü kitap yayımlandı. İki yıl sonra, «Editions Sociales» ikinci derlemeyi yayımladı («Sur le mode de production asiatique», 1969). Ensonu, gene «Editions Sociales», öngörülen birinci seçkiyi, büyücek bir gecikmeyle de olsa, yayımlayabildi («Sur les sociétés precapitalistes», 1973).

«CERM» tarafından öngörülen yayın sırasına göre birinci ve ikinci kitaplar, ilkin ikinci («Asya Tipi Üretim Tarzı», Ant Yayınları, 1970), sonra da —Maurice Godelier'nin bu metinler seçkisi için yazdığı ve kitabın gecikmesine neden olan ayrıntılı bir önsöz dışında— birinci kitap («Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri», Sol Yayınları, 1977) olmak üzere, daha önce Türkçeye çevrilmişlerdi. Şimdi de, özsel olarak üçüncü kitaptan yapılan bir derleme yayımlanıyor. Türkçe çevirilerin yayın sırasının, böylece «CERM» tarafından öngörülen mantıksal düzene daha uygun düştüğü söylenebilir.

Bu sunuşta savunmak istenilen görüşe uygun olarak, Doğu despotizminin Asyagil üretim tarzı üzerindeki belirleyici etkisini daha başlıkta vurgulamak için, özgün adına yapılan bir eklemeyle : «İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi» başlığı altında düzenlenen bu derlemenin, sonuncusu dışındaki bütün yazıları, öyleyse ilk 12 yazı, işte bu üçüncü kitaptan, sonuncu yazı ise, «La Pensée» dergisinden (n° 217 - 218, janvier - février 1981) alındı.

Bu sunuşta savunmak istenilen görüş, şudur : Kolektif devlet mülkiyetine dayanan ilk sınıflı toplumu simgeleyen Asyagil üretim tarzı ile, özel mülkiyete dayanan ilk sınıflı toplumları simgeleyen köleci ve feodal üretim tarzları arasında, gerçi tarihsel bir ardışıklık vardır : Asyagil, köleci ve feodal üretim tarzları, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen ardışık dönemleri olarak nitelenebilirler; ama, organik bir ardışıklık yoktur : köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları, Asyagil üretim tarzından türemezler. Oysa, Asyagil üretim tarzı teorisyenlerinin —hepsi dememek için— ezici bir çoğunluğu, bu derlemede de görülebileceği gibi, Asyagil üretim tarzı ile köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları arasında, yalnız tarihsel değil, ama (Asyagil üretim tarzı bir «çıkmaz» oluşturmadığı ölçüde) organik bir ardışıklık da görme eğilimindedirler. Bunun da nedeni, kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplum ile, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum arasında, kendilerine özgü iki ayrı doğrultuda gelişen iki ayrı sınıflı toplum tipi olarak özsel bir ayrım yapmamaları, kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplumu, kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplum ile, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum arasında bir geçiş evre ya da aşaması olarak değerlendirmeleridir.

Bu derlemenin, *İlk Sınıflı Toplumların İrdelenmesinin Teorik Sorunları* başlıklı, Fransız Marksisti Jean Suret - Canale'ın «tartışmayı açmak» için hazırladığı ilk yazısında, söz konusu eğilimin tipik bir ör-

neğini görürüz. Gerçi, iki ayrı sınıflı toplum tipinin varoluşunu, bütün Asyagil üretim tarzı teorisyenleri gibi, J.S. - Canale de kabul eder : «Topluluk üyelerinin toprakla ve kendi aralarında olan ilişkilerine göre, diye yazar, Marx üç büyük ilkel mülkiyet biçimi ayırt ediyordu : Kolektif Asyagil biçim; hem kolektif bir kesim ve hem de bireysel bir kesim içeren eskil (antik) biçim; bireysel kesimin üstün geldiği Cermengil biçim. Bu üç biçimin hiçbiri aslında sınıf uzlaşmazlıklarının ortaya çıkmasını gerektirmez. Marx daha sonra sınıf uzlaşmazlıklarının gelişmesinin, bu mülkiyet biçimleri çerçevesinde, nasıl Asyagil, köleci ve feodal üretim ilişkilerine götürdüğünü gösteriyordu; ama son iki durumda başlangıç biçimleri (eskil ve Cermengil biçimler), sonu *özel mülkiyetin* ütkusuna varmak üzere dağılırken, birinci durumda, Asyagil (kolektif) mülkiyet biçimi çerçevesinde sınıflı bir toplum kurulur». Ama, özgül bir gelişme ve uygarlık tipinin başlatıcısı değildir bu «sınıflı toplum»; yalnızca bir geçiş evresini, köleciliğe öngelen ve köleciliğe (özellikle de feodalizme) evrilmesi olanaklı bir geçiş aşamasını: kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumdan, özel mülkiyete dayanan uzlaşmaz sınıflı topluma bir geçiş aşamasını simgeler. Daha önce şu satırları okumuş bulunuruz : «Özsel olarak Morgan'ın çalışmalarına dayanan ve eskil Yunan - Roma toplumunun türümünde bu Asyagil üretim tarzı aşamasının ortaya çıkmadığını göz önünde bulunduran Engels, ilkel komünizmden köleci topluma geçiş olarak, yalnızca sınıflı topluma doğru evrimlenen ataerkil toplumun siyasal örgütlenme biçimi olan «askeri demokrasi»yi gösteriyordu». Oysa, «Morgan'ın *Ancient Society*'si (1871) ile Engels'in *Ailenin Kökeni*'nin (1882) yayımlanmasından sonraki dönemde, arkeolojinin gelişmeleri, köleci Yunan toplumunun ortaya çıkmasına öngelen ve Asyagil «model»e bağlı görünen sınıflı toplumlar (Girit ve Mikines toplumları) tarafından doldurulan (en az ikibin yıllık) uzun bir dönemin varlığını gösterecektir». Daha sonra, bir kez daha yinelenir bu : «Bugün «Asyagil» bir aşamanın (Girit - Mikines) klasik köleci Yunan toplumuna büyük bir olasılıkla öngeldiğini biliyoruz».

Oysa, Batı Uygarlığının başlatıcısı olan klasik köleci Yunan toplumu ile, tarihsel olarak ona öngelen Girit ve Mikines uygarlıklarının simgeledikleri «Asyagil» aşama arasında organik bir ardışıklık yoktur. Bir süreklilik değil, binyıllık bir kopukluk vardır aralarında. Gerçeklikte, ilkel komünizmden köleci (ya da feodal) topluma geçiş olarak yalnızca «askeri demokrasi»nin gösterilmesi çok doğruydu. Ama, J.S. - Canale'i izleyelim. Vardığı sonuç, şu :

«Asyagil üretim tarzının tanımı, Marx'ın bu konuda *Grundrisse*'de söylediklerinden başka bir şey içermemelidir : üretici güçlerin henüz düşük, ama bir artık - ürün çıkmasını da sağlayan bir düzeyi temelinde, toprağın kolektif kalan mülkiyet biçimleri çerçevesinde, sınıflı bir toplumun ortaya çıkması. Öbür belirtiler (büyük ölçekli işler, sulama, despotizm) bu tanımlamanın *özüne değgin* öğeler değildirler ve üretim tarzının kendisiyle değil, ama betimlenen *kimi Asyagil toplumlarla* (eskil Mısır, Hindistan) ilgilidirler. Aynı biçimde Asyagil toplumların «durgunluğu» konusunda da her türlü karışıklıktan sakınmak gerekir. Marx, *Grundrisse*'de, köleci ve feodal toplumlarda özel mülkiyetin varlığının kapitalizme doğru evrimi kolaylaştırdığını, oysa Asyagil toplumlarda, kolektif mülkiyetin ayak diremesinin bunu engellediğini gösterir. Ama bu, gene de Asyagil toplumların bir «çıkmaz» oluşturdukları anlamına gelmez : yalnızca, M. Godelier'nin belirttiği gibi, kolektif mülkiyetin dağılması ve özel mülkiyetin ortaya çıkması ile, bu toplumların içsel çelişkisinin (kolektif mülkiyet - sınıflı toplum) çözülmesi gerekir.» Kolektif mülkiyet ile sınıflı toplumun çelişik bir birlik olarak görülmesi, gerçek anlamda sınıflı toplumun, yalnızca özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum görünümü altında düşünülmesi sonucudur. Öyleyse, Asyagil üretim tarzı, yalnız tarihsel değil, ama organik bir ardışıklık ilişkisiyle de ,«tarihsel olarak sonu kapitalizme varan üretim tarzları dizisi içinde» yer alacaktır.

Asyagil üretim tarzı,*Grundrisse*'de, daha doğrusu bu elyazmaları nın konuyla ilgili bölümünü oluşturan *Formen*'de, gerçi ekonomik toplumsal kuruluşun köleci aşamasına öngelen bir gelişme aşaması olarak irdelenir. Ama bundan, Asyagil üretim tarzının, üretici güçlerin köleci üretim tarzına karşılık düşen gelişme düzeyinden her zaman daha düşük bir gelişme düzeyiyle belirginleşen ve bu düzeyle sınırlı bir üretim tarzı olduğu sonucunu çıkarmak ne denli yanlış olursa, üretici güçlerin bu sınırın ötesinde bir gelişme göstermeleri durumunda köleci ya da feodal üretim tarzlarına dönüşebileceği sonucunu çıkarmak da o denli yanlış olurdu.

Asyagil üretim tarzı başka bir üretim tarzına dönüşmeksizin, üretici güçler, Asyagil üretim tarzı çerçevesinde, köleci ve feodal aşamalarla eşdeğerli bir gelişme gösterebilirler. Asyagil üretim tarzından, organik olarak, gene Asyagil üretim tarzından başka bir şey türemez.

Kapital'de, Marx şöyle yazıyordu :

«Asya'da toprak rantı vergilerin temelini oluşturur ve aynî olarak ödenir. Orada durgun üretim ilişkilerine dayanan bu rant biçimi, dola-

yısıyla eski üretim tarzını sürdürür. Türk imparatorluğunun ayakta kalma gizemlerinden biri de budur (1)».

Durgun üretim ilişklerine dayanan, dolayısıyla eski üretim tarzını sürdüren rant biçiminin özsel özelliği, genel kural olarak tüm tarımsal artığın devletçe temellüküdür.

Marx'dan otuz yıl kadar sonra, 1890'da, *Neue Zeit*'da yayımlanan bir makalesinde («Das auswartige Politik des russichen Zarentum»), Engels de şöyle yazıyordu :

«Gerçekten de, tıpkı bütün doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaşmayacak bir şeydir; çünkü elde edilen artık - değeri zorba valilerin ve gözü doymaz paşaların pençesinden kurtarmak imkânsızdır; burada, burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını, yani tüccarın ve malının emniyet altında bulunması halini görmüyoruz (2)».

Marx ile Engels'in, Osmanlı İmparatorluğunu, devlet tipinin bir Doğu despotizmi olmaktan çıktığı Tanzimat sonrasında da Asyagil üretim tarzına dayanan bir kuruluş olarak değerlendirmeleri tartışılabilir; ama, üretici güçlerin düzeyi bakımından, onu köleci üretim tarzına karşılık düşen gelişme düzeyinden daha düşük bir gelişme düzeyinde gördükleri de düşünülemez.

Kısacası, Asyagil üretim tarzının, tarihsel olarak, köleci üretim tarzına öngeldiği doğrudur. Ama, üretici güçlerin Asyagil üretim tarzı çerçevesindeki gelişmelerini, köleci üretim tarzına öngelen gelişme düzeyiyle sınırlandırmak doğru değildir. Aralarında organik bir ardışıklık ilişkisi yoktur da ondan. Köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları, temel çelişkisinin çözülmesi sonucu, Asyagil üretim tarzından türemezler. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplumları simgeleyen (ve bundan ötürü de devlet tipi olarak Doğu despotizminin varoluşunu öngerektiren) Asyagil üretim tarzı, tüm prekapitalist dönem boyunca, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumları simgeleyen (ve işte bu nedenle de tarihsel olarak sonu kapitalizme varmış olan üretim tarzları dizisi içinde yer alan) öbür —köleci ve feodal— prekapitalist üretim tarzlarından

(1) *Le Capital*, Editions Sociales, Paris, 1959, L. 1, t. 1, pp. 145 - 146. İngilizce çeviriden yapılan Türkçe bir çeviri için bk: *Kapital*, Sol Yayınları, Ankara, 1978, C. 1, s. 155.

(2) Aktaran: Selâhattin Hilâv; Karl Marx, «Türkiye Üzerine», Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1966, Önsöz, s. 9.

önce ve kapitalizme değin de onlarla *birlikte*, ama onların dışavurdukları Batı Uygarlığı çizgisinden ayrı bir çizgi : Doğu Uygarlığı çizgisinde, ardışık Asyagil üretim tarzları dizisi olarak, kendi özgül gelişme ve tarihini sürdürecektir. Tarihsel olarak köleci üretim tarzına öngelen (ve *Formen*'de irdeleme konusu olan) Asyagil üretim tarzına «arkaik» (eski) Asyagil üretim tarzı, üretici güçlerin gelişme düzeyleri bakımından köleci ve feodal üretim tarzlarıyla eşdeğerli ve bu nedenle Asyagil «pre - kapitalizm»i simgeleyen Asyagil üretim tarzlarına da, sırasıyla köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzları adlarını verebiliriz. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplumları simgeleyen Asyagil üretim tarzının, ardışık Asyagil üretim tarzları dizisinden oluşan ve hep birlikte Doğu Uygarlığı denilen, (İsa'dan önce birinci binyıl içinde Yunanistan'da başlayan) Batı Uygarlığından çok daha eski (Doğu Uygarlığının başlangıçları, Anadolu ve Mezopotamya'da İ.Ö. 5. binyıla değin çıkar) ve uzun süre (16. yy sonlarına değin) ondan çok daha parlak bir uygarlığı dışsavuran bir tarihi vardır. Özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumları simgeleyen son uzlaşmaz üretim tarzı olan kapitalizmin bir dünya sistemi ve, dolayısıyla, Batı Uygarlığının Dünya Uygarlığı («çağdaş uygarlık») durumuna gelmelerine değin sürer bu.

Söz açılmışken, burada bir geriye dönüş yapalım. Ve baştan başlayalım. İlkel sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçmek için, üretici güçlerin sürekli bir artık üretimini olanaklı kılacak denli gelişmiş bulunmaları yetmez. Ayrıca topluluk içinde bu artığa el koyacak, onu temellük edecek bir grubun oluşmuş bulunması da gerekir. Artığa el koyma, ya bir görev yetkisine dayanır, ya da üretim araçları özel mülkiyetine. Birinci durumda bir *sömürü yetkisi*, ikinci durumda bir *sömürü hakkı*, ve böylece iki ayrı sınıflı toplum tipi söz konusu olacaktır. Artık - ürüne el koyacak grup, sürekli bir artık üretimini olanaklı kılan üretici güçlerin, özel mülkiyete yol açacak denli gelişmediği bir aşamada (İ.Ö. 5. ve 4. binyıllar içinde : Bakır ve Tunç Çağlarında) oluşursa, kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı topluma geçilmiş olur. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan (Asyagil ya da Doğulu) sınıflı toplum, Doğu despotizmi devlet tipinin ve, dolayısıyla, Asyagil üretim tarzının varoluşunu öngerektirir. Artık - ürüne el koyacak grup, söz konusu üretici güçlerin özel mülkiyete yol açacak denli geliştiği bir aşamada (İ.Ö. 1. binyıl içinde : Demir Çağında) oluşursa, özel mülkiyete dayanan (Batılı) sınıflı topluma geçilmiş olur. Ve bu kez köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları ile bu tarzlara karşılık düşen sınıfsal devlet tipleri, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun varoluşunu öngerektirirler. Doğulu sınıflı toplum tipi, Doğu despotizmi ve («arkaik») Asyagil üretim tarzı

arasında gerçeklik kazanırken, köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları ile bu tarzlara karşılık düşen sınıfsal devlet tipleri, Batılı sınıflı toplumlar arasında gerçeklik kazanırlar.

Gene söz açılmışken, Doğu Uygarlığı ile Batı Uygarlığı arasındaki ayrımın coğrafi bir ayrım değil, ama iki ayrı sınıflı toplum tipine dayanan bir ayrım olduğunu da belirtelim. Toprak üzerindeki kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplumlar üzerine kurulu uygarlıklar, örneğin Kolomb - öncesi eski Meksika ve Orta Amerika uygarlıkları Doğu Uygarlığı içinde yer alırlarken (Batı'daki Doğu), toprak üzerindeki özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlar üzerine kurulu uygarlıklar, örneğin prekapitalist Japon uygarlığı, Batı Uygarlığı içinde yer alır (Doğu'daki Batı).

Üretici güçlerin, Asyagil üretim tarzı çerçevesinde, köleci ve feodal üretim tarzlarına karşılık düşen gelişme düzeylerine erişme sorunu ve, dolayısıyla, köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzları, Marx tarafından, zaten yeterince irdelenmemiş bulunan «arkaik» Asyagil üretim tarzı kadar da irdelenmemişlerdir. Çünkü, Marx, arkaik ve prekapitalist dönemi, özellikle kapitalizmin kökenleri ve gelişmesiyle ilgili olduğu ölçüde irdeler ve köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzlarının da kapitalizmin kökenleri ve gelişmesiyle hiçbir ilgileri yoktur. Köleci üretim tarzına öngelen «arkaik» Asyagil üretim tarzını ise, Marx, ilkel sınıfsız toplumun dağılmasından sonra, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemlerinden ilki olduğu için irdeleme gereksinmesini duymuş olsa gerektir. Kuşkusuz, başka nedenler de söz konusu edilebilir.

«Arkaik» Asyagil üretim tarzının köleci ve/ ya da feodal üretim tarzlarına dönüşmesi olanaklı görülünce, bu üretim tarzına özgü «durgunluk» sorununun da, ister istemez, üretici güçlerin durgunluğu sorunu olarak değerlendirilmesi gerekirdi. Ama, Asyagil üretim tarzı konusunda, Marx, *Kapital*'de durgun üretici güçlerden değil, durgun üretim ilişkilerinden söz ediyordu. Oysa, «arkaik» Asyagil üretim tarzı ile, köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları arasında organik bir ardışıklık kabul edilince, üretici güçlerdeki durgunluğun yadsınması, üretim ilişkilerindeki durgunluğun da yadsınmasına yol açacaktır. Gerçekten de, *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*'nın «Önsöz»ünde, Asyagil, eskil, feodal ve modern burjuva üretim tarzlarının, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri olarak nitelendirilebileceklerini belirten tümcenin, «kapitalizme, sonra da sosyalizme götüren insan ta-

rihinin büyük aşamalarını oluşturan üretim tarzlarının ardışıklığını belirten tümce» olduğunu söylerken, J.S. - Canale, Asyagil üretim tarzını köleciliğe öngelmekle kalmayan, ama gelişmesinin belli bir aşamasında kölecilik ya da feodalizme dönüşmesi yalnız olanaklı değil, üstelik kaçınılmaz da olan bir üretim tarzı olarak değerlendirmektedir. Ve bu değerlendirme onu, Stalingil «beş aşama teorisi»ni yadsımasına karşın, gerçeklikte, iki ayrı sınıflı toplum tipinin, iki ayrı Uygarlığın, kapitalizm bir dünya sistemi durumuna gelinceye değin, iki ayrı gelişme, «çokdoğrusal» gelişme anlayışına değil, ama bir tek sınıflı toplum tipinin (özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum), bir tek Uygarlığın (Batı Uygarlığı) «tekdoğrusal» gelişme anlayışına götürür. İlkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist üretim tarzları organik ardışıklığını evrensel bir şema olarak sunan (ve gerçeklikte «Alman İdeolojisi»nden gelen) Stalingil «beş aşama teorisi»ni yadsımak, «tekdoğrusal» gelişme anlayışından kurtulmaya yetmez. Asyagil üretim tarzı ile, söz konusu «Önsöz»ün anılan tümcesindeki öbür üretim tarzları arasındaki; kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil sınıflı toplum ile, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplum arasındaki organik ardışıklık yadsınmadan, «tekdoğrusal» gelişme anlayışından kopmak olanaksızdır. Oysa, «tekdoğrusal» gelişme anlayışı, üretici güçlerin gelişme düzeyleri bakımından, köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzları kavramına kapalıdır. O zaman da, örneğin 16. yüzyıl sonlarına değin, çağlarının en gelişmiş devletleri olan Çin ve Osmanlı İmparatorlukları gibi toplumsal kuruluşları, J. Suret - Canale'in diliyle söylemek gerekirse, «betimlemekle yetinen, ama gerçekte kendini hiçbir şey açıklamamaya mahkûm eden» deneyciliğe (empirizme) teslim etmekten başka bir yol kalmaz.

Bir kez oluştuktan sonra, Doğu despotizminin belirleyiciliği (ve koruyuculuğu) altında, türümsel koşullarından çok farklı varoluş koşulları içinde gelişebilecek olan Asyagil üretim tarzının tanımını, J.S. - Canale'in istediği gibi, Marx'ın bu konuda *Formen*'de söylediklerivle sınırlamak, örneğin köy ile kentin ayrımlaşmamış birliği içinde kalarak, Asyagil üretim tarzının, kendini ikili ekonomik yapının gelişmesi arasından dışsavuran temel çelişkisini kavramayı da güçleştirecektir.

Bir üretim tarzının temel çelişkisi, bilindiği gibi, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında doğan çelişkidir. Egemen ve sömürülen sınıflar arasındaki savaşımla dışavurur kendini bu çelişki ve üretim tarzı ile ona karşılık düşen devlet tipinin sınıflar savaşımı arasından aşılmasıyla da çözülür.

Asyagil üretim tarzının temel çelişkisi, egemen sınıfın devletçe temellük edilen artıktan daha hızlı büyüme ve ikili ekonomik yapının kentsel kesim yararına gelişme (teknoloji ile üretici güçlerin, köysel kesimdeki durgunluklarına karşın, kentsel kesimdeki ilerleme) eğilimiyle dışavurur kendini. Öyleki, bu çelişki ancak gitgide büyüyen bir dış artık aracıyla çözülebilir. Çünkü, devletçe temellük edilen iç artığın özsel kaynağı olan köysel kesim, genel gelişme düzeyi karşısında, göreli bir gerileme içindedir. Gitgide büyüyen bir dış artık sağlama olanağı, Asyagil üretim tarzının gene Asyagil üretim tarzı olarak sürmesine; böyle bir dış artık sağlama olanaksızlığı ise, küllerinden Anka kuşu gibi gene kendisi doğmak üzere, Asyagil üretim tarzının çökmesine yol açacaktır. Dış artık, sınıflar savaşımıyla sağlanamaz. Oysa, Asyagil üretim tarzı ile köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları arasında organik bir ardışıklık gören Asyagil üretim tarzı teorisyenleri, tıpkı öbür üretim tarzlarında olduğu gibi, Asyagil üretim tarzının temel (ya da içsel) çelişkisinin de, her zaman egemen sınıfla sömürülen sınıf arasında olmasa bile, hiç değilse egemen sınıf bölüntüleri arasında gelişen bir sınıflar savaşımı aracıyla çözülebileceğini düşünme eğilimindedirler. Bunlara göre, Asyagil (ama kuşkusuz, «arkaik» Asyagil) üretim tarzının temel çelişkisi, köy topluluklarında yaşayan köylüler ile devlet erkliği ve devlet görevlileri arasındaki çelişki değil, ama «üst birlik» çerçevesinde, köylülerin devlet tarafından sömürülmesi ile, toprağı özel mülk durumuna getirmek isteyen güçler arasındaki çelişkidir (3). Söz konusu güçleri, hele «arkaik» Asyagil koşullar içinde, türedi «tüccarlar sınıfı»ndan çok, kuşkusuz kimi devlet görevlileri oluşturacak, ve sömürü yetkilerini sömürü hakkına dönüştürecek bu görevliler sayesinde, kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplumdan, özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma, dolayısıyla, köleci ya da feodal üretim üretim tarzlarına geçilecektir.

Ne var ki, Asyagil üretim tarzının, temel çelişkisinin çözümüyle, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun varoluşunu öngerektiren prekapitalist üretim tarzlarından birine dönüşmesi olanaksızdır. Egemen sınıf bölüntüleri arasındaki «sınıflar savaşımı,» Asyagil üretim tarzını kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumdan özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma bir geçiş biçimi durumuna dönüştürmekten çok, söz konusu çelişkinin, aynı üretim tarzı ve aynı devlet tipi

---

(3) Jean Chesneaux, «Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları», «Asya Tipi Üretim Tarzı» içinde, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 62 ve 63.

çerçevesinde, devlet görevlileri arasında kurulacak yeni bir dengeyle çözülmesine yol açacaktır.

Öbür üretim tarzları gibi Asyagil üretim tarzının temel çelişkisinin de, kendini, gerçi egemen sınıf bölüntüleri arasında da olsa, gerçek bir sınıflar savaşımı aracıyla dışavuracağını düşünmek bir yanılgı olurdu. Sınıflar savaşımı, nesnel olarak, üretim tarzı ile ona karşılık düşen devlet tipini değiştirmeye (ya da korumaya) yönelik bir toplumsal savaşımdır. Oysa, Asyagil üretim tarzının egemen sınıf bölüntüleri arasındaki savaşım, nesnel olarak, ne üretim tarzını, ne de ona karşılık düşen Doğu despotizmi devlet tipini değiştirmeye yönelik olabilirdi. (Doğu despotizminin Asyagil üretim tarzına karşılık düştüğünü yazarken, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumların varoluşunu öngerektiren öbür üretim tarzları ve onlara karşılık düşen sınıfsal devlet tipleri arasındaki ilişkiden farklı olarak, gerçeklikte Doğu despotizminin Asyagil üretim tarzına değil, ama Asyagil üretim tarzının Doğu despotizmine karşılık düşeceğini unutmuyor, yalnızca formülün sağladığı kolaylıktan yararlanmak istiyorum.) Bu savaşımın, kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil sınıflı toplumu, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplum durumuna dönüştürmesinin, «sömürü yetkisi»nin «sömürü hakkı» durumuna dönüşmesi anlamına geleceğini gördük. Ama, sömürü yetkisi görev yetkisine dayandığına göre, onu sömürü hakkına dönüştürme girişimi, gerçeklikte görev yetkisini bir kötüye kullanma girişimi, bir zorbalık olurdu. Tarihte zorun rolü, gerçi yadsınamaz. Ama zor, tarihsel dönüşümlerin özsel açıklama ölçütü de olamayacağı içindir ki böyle bir girişimin Asyagil toplumda başarı olanağı yoktur. Kaldı ki, Doğu despotizmi çerçevesinde, eğer zor kullanılacaksa, her şeyden önce kurulu düzeni, «nizam - ı âlem»i değiştirmek isteyenlere karşı kullanılır. Kısacası, Asyagil sınıflı toplumda, egemen sınıf bölüntüleri arasındaki savaşım, üretim tarzı ve devlet tipinin değişmesiyle değil, ama ancak söz konusu bölüntüler arasında yeni bir dengelenmeyle sonuçlanabilirdi —ve bir çöküntüyle sonuçlanmadığı ve işe bir dış dış etkenin dönüştürücü etkisi karışmadığı ölçüde, böyle de olmuştur. Öyleyse, Asyagil üretim tarzı çerçevesinde, sömüren ve sömürülen sınıflar arasında olduğu gibi, egemen sınıf bölüntüleri arasında da bir sınıflar savaşımından söz edilemez. Üretici güçlerdeki değişmelere koşut olarak değişmesi gereken şey, devlet tipi ve onun simgelediği üretim tarzı değil, ama sömürülen sınıfın geleneksel varoluş koşullarını yeniden üretmek üzere, devleti oluşturan egemen sınıf bölüntüleri arasındaki dengelerdir. Doğu despotizmi ve Asyagil üretim tarzı çerçevesinde toplum-

sal devrim olanaksızlığını da, bu açıklar. Yoksa, Doğulu halkların devrimci yeteneksizlikleri değil. Toplumsal devrimlerin yeri, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlardır.

Asyagil üretim tarzı, bu derlemede yer alan irdelemesinde G. Lewin'in de (gerçi başka amaçla) belirteceği gibi, toplumun uzlaşmaz sınıflara bölünmesinden önce bir devlet örgütü kurma, devlet olarak örgütlenme zorunluluğunu dışavurur. Sınıflar, ancak özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlarda uzlaşmaz bir nitelik kazanırlar. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan sınıflı toplum tipinin sınıfları ile, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum tipinin sınıfları arasında, bu toplum tiplerinin her ikisinin de sınıflı toplum tipi olmasına karşın, böyle bir içerik farkı vardır. Öyleyse, iki ayrı sınıflı toplum tipinden söz edilebilmesini olanaklı kılan bu farklılığı belirtmiş olmak için, bundan böyle : kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplum ile, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplum biçiminde, *sınıflı* sözcüğünü birincisinde tırnak içinde, ikincisinde tırnaksız yazabiliriz.

Kolektif mülkiyet, ister Asyagil, Slav, eskil, Cermengil mülkiyet biçimlerindeki *topluluk mülkiyeti*, ister Asyagil üretim tarzındaki *devlet mülkiyeti* biçiminde olsun, topluluk üyesini kendi doğal topluluğuna (doğal «taşıyıcı»sına) bağlayan ve ancak *özel mülkiyet* tarafından koparılabilecek bir «göbek bağı» oluşturur. Eski topluluk üyesinin birey durumuna, «cinsil varlık, tribal varlık, bir sürü hayvanı» olmaktan çıkıp, bir «politik hayvan», bir yurttaş durumuna dönüşmesine yol açan bireyselleşme sürecinin başlaması, işte bu «göbek bağı»nın kopmasına bağlıdır. Kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumdan, özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma geçişin önemi de buradadır. Sınıflı toplumun, yurttaşlar toplumu olarak, devletin entelektüel ve moral temeli durumuna geldiği ve, dolayısıyla, devleti toplumun resmi özeti durumuna, politik toplum durumuna dönüştüren üstyapısal uğrak : *sivil toplum*, ancak bireylerin, öyleyse özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun ve, dolayısıyla, bu tip sınıflı toplumların varlığını öngerektiren üretim tarzları ve bu tarzlara karşılık düşen devlet tiplerinin oluşmasıyla birlikte oluşabilir. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplumda sivil toplum oluşamaz. Gerçi Asyagil üretim tarzı da, hiç değilse «arkaik» aşamasının berisinde, öbür prekapitalist (köleci, feodal) üretim tarzları gibi, «prekapitalist» bir üretim tarzıdır (Asyagil «prekapitalizm»). Ama, sivil toplumu temellendiren öbür prekapitalist üretim tarzlarından temelden farklı bir biçimde, sivil toplu-

mu, dolayısıyla devleti temellendirmek şöyle dursun, kendisi Doğu despotizmi tarafından temellendirilir. Batılı sınıflı toplumların sınıfsal devlet tipleri sivil topluma ve, dolayısıyla, temel sınıflarca simgelenen üretim tarzlarına dayanırlarken, Asyagil üretim tarzı, tersine, Doğu despotizmine dayanır. Bir başka deyişle, kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplumlarda «sınıflar» devlete, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplumlarda ise devlet sınıflara dayanır. Bunun sonucu, Asyagil sınıflı toplumlarda bir «devlet ideolojisi»nin egemen olmasına karşın, batılı sınıflı toplumlarda her sınıfın kendi ekonomik uzlaşmazlıklarını yansıtan kendi özgül sınıfsal ideolojisi vardır ve toplumda egemen olan ideoloji, «hegemonik sınıf» olduğu ölçüde, egemen sınıfın ideolojisidir. Egemen bir sınıfın aynı zamanda hegemonik bir sınıf da olması, tarihsel bakımdan ilerlemeci evresinde bulunduğu ve, dolayısıyla, karşıt sınıflara örgütlenme ve özerkli siyasal güç olarak bir araya gelme olanağını sağladığı anlamına gelir.

Kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumda kendi topluluklarının ilineği durumunda bulunan topluluk üyeleri, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlarda bireyleşir, artık «taşıyıcı» bir topluluk gereksinmeden kendi başlarına varolabilir, kendi ayakları üzerinde durmaya başlayabilirlerken, kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplumlarda bireyleşemez, bu kez de devletin ilineği durumuna dönüşürler. Maurice Godelier, yukarda sözü geçen «Sur les sociétés précapitalistes» için hazırladığı önsözün bir yerinde (p. 68), devletin ortaya çıkmasıyla, ilkel Asyagil toplumun içeriğinin nasıl altüst olduğunu, tarımsal topluluğun toprak sahipliğini yitirmesi üzerine, ilkel topluluk üyesinin, artık kendi topluluğunun ilineği olmaktan çıkarak, nasıl devletin ilineği durumuna dönüştüğünü ayrıntılı bir biçimde betimler.

Bireyselleşme, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum tipinin oluşmasıyla başlar, ama, bu toplum tipiyle sınırlı değildir. Batılı sınıflı toplumların varoluşunu öngerektiren ve ekonomik toplumsal kuruluşun, «arkaik» Asyagil üretim tarzından sonra, gitgide ilerleyen dönemlerini simgeleyen ardışık üretim tarzları ve onlara karşılık düşen sınıfsal devlet tipleri çerçevesinde, ve sınıfsallaşma sürecinin gelişmiş sınıfsız toplumuna, Batılı sınıflı toplumun, «insanlığın bu tarihöncesi»nin yerini alacak olan «düzenli toplum»a yol açılana değin gelişmesine koşut olarak, «düzenli toplum»un varoluşunu öngerektiren «bütünsel insan»da doruğuna erişmek üzere, bireyselleşme süreci durmadan gelişecek ve, gelişmiş sınıfsız toplumda, her bireyin özgür gelişmesi, herkesin uyumlu gelişmesinin temel koşulu olacaktır.

Bireyselleşme ve sivil toplum ile özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum arasındaki türümsel örtüşme, bunlar arasında kopmaz ve eşsürerli bir bağlılık anlamına gelmez. Bireyin sürerliğinin, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum tipi ile sınırlı olmadığını gördük. Bireyin sürerliği gibi, sivil toplumun sürerliği de özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum tipi ile sınırlı değildir. Ne var ki, gelişmiş sınıfsız topluma öngelen sosyalist toplumu, toplumsal mülkiyete dayanan «sınıflı» (sınıflar uzlaşmazlık niteliklerini yitirecekleri için «sınıflı») toplumu da Batılı sınıflı toplum tipi içinde sınıflamak gerektiğine göre, Batılı sınıflı toplumun sürerliği gerçeklikte özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun sürerliğini aşar ve sivil toplumla Batılı sınıflı toplum arasında kopmaz ve eşsürerli bir bağlılık kurulur. Ama, bireyin sürerliği, sivil toplumun sürerliğini de aşar. Sivil toplumun varlığı, entelektüel ve moral temelini oluşturduğu sınıfsal devletin gelişmiş sınıfsız toplumda sönmesi ile birlikte son bulacak, ama bireyin varlığı «düzenli toplum»da da sürecektir.

Kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplumda, sivil toplum gibi, politik toplum da oluşamaz. Devlet, ancak sivil toplumca temellendirildiği ölçüde politik toplum durumuna, toplumun resmi özeti durumuna dönüşebilir. Sivil toplumun «alter ego»sudur, «öteki ben»idir, politik toplum. İkisi, ancak birlikte varolabilirler. Politik toplumun politik etkinlikler, sivil toplumun salt politik - olmayan etkinlikler alanı olarak algılanması, bundan ötürü doğru değildir. Birey, politik toplumda resmi devlet görevlisi olarak, sivil toplumda belli bir toplumsal sınıftan yurttaş olarak politik etkinlikte bulunur. Politik etkinlik salt resmi devlet görevlilerinin tekelinde kaldığı sürece, kuşkusuz sınıflı toplumdan ve devletten söz edilebilir; ama, sivil toplumdan da, politik toplumdan da söz edilemez. Asyagil «sınıflı» toplumda, durum işte böyledir. Politik etkinliğin salt resmi devlet görevlilerinin tekelinden çıkmış olması, sivil toplumun da, politik toplumun da varoluş koşuludur. Ancak sınıfsal devletlerde gerçekleşebilir bu koşul. Bir devlet biçimi olarak demokrasi (ve diktatora), ancak sınıfsal devletlerde olanaklıdır. Ve bir devlet biçimi olarak demokrasi, sınıfsal demokrasi, sivil toplumun varoluşunu öngerektirir. Sivil toplumun olmadığı yerde, demokrasi olmaz. Gene de, sivil toplumun *kendisini* bir demokrasi güvencesi olarak değerlendirmek yanlış olurdu. Şundan ki, sınıfsal diktatoralar, ve hatta Sezarist diktatoralar da, sivil toplumun varoluşunu öngerektirirler. Demokratik rejimleri olduğu denli, antidemokratik rejimleri, bu arada faşizmi de, hep sivil toplum temellendirir. Sınıfsal

devlet tiplerini olduğu gibi, sınıfsal devlet biçimlerini de, sivil toplumun kendisi değil, ama sivil toplumda odaklanan sınıflar savaşımı belirler. Sivil toplumun önemi, dokunduğunu demokrasiye dönüştüren bir sihirli değnek olmasından değil, sınıflar savaşımının odaklandığı yer olmasından gelir. Gürbüz bir sivil toplum, toplumsal yaşamın bütün düzeylerinde yansıyan bir sınıflar savaşımı arasında gerçeklik kazanır.

Toplumsal bir savaşım, nesnel olarak ancak belli bir üretim tarzının temel çelişkisini çözme ve o üretim tarzına karşılık düşen devlet tipini değiştirme ekseninde ve iki karşıt yönde gelişen bir savaşım olduğu zaman sınıflar savaşımı kimliğini kazanır. İsyanlar, kanlı çatışmalar biçimine de bürünse, her toplumsal savaşımın sınıflar savaşımı olamayacağı açıktır. Ion Banu'nun da belirttiği gibi, Asyagil «sınıflı» toplumlarda, toplumsal eleştiri, isyan durumuna büründüğü zamanlarda bile, sömürenler ile sömürülenler arasındaki toplumsal ilişkilere değil, ama daha çok devlet görevlilerinin, varolan ilişkiler gereğince, sömürülenlere karşı görevlerini yapma biçimlerine yönelmektedir (4). Asyagil «sınıflı» toplumlardaki isyanları, kanlı ve kansız çatışmaları sınıflar savaşımı olarak değerlendirmek, bir eğretilemeden, gerçeklikte sınıflar savaşımı olmayan bir şeye sınıflar savaşımı adını vermekten başka bir şey değildir.

Asyagil «sınıflı» toplumlarda sınıflar savaşımının olanaksızlığı, Asyagil üretim tarzına özgü «tarihsizlik» söylencesinin anlamını da açıklar. Sivil toplumun olmadığı yerde, tüm toplum tarihinin bir sınıf savaşımları tarihi olması anlamında bir «tarih»ten elbette söz edilemezdi. Günümüze değin tüm toplum tarihinin bir sınıf savaşımları tarihinden başka bir şey olmadığını (1847 - 48) ve tarihin gerçek odağının, gerçek sahnesinin sivil toplum olduğunu (1845 - 46) yazarlarken, Marx ile Engels, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumları göz önünde bulunduruyorlardı. Asyagil «sınıflı» toplumlarla ilgilenmeye çok daha sonra (1853) başladılar.

Tarihin motoru sınıflar savaşımıdır eğretilemesi, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlara ilişkin bir eğretilemedir. Bu motordan yoksun olmak, Asyagil «sınıflı» toplumlar için gerçekten tarihsiz olmak anlamına gelmez. Eğer bir gün gerçekleşirse, gelişmiş sınıfsız toplum da yoksun olacaktır bu motordan. Ama gelişmiş sınıfsız toplumun da tarihsiz olacağı anlamına gelmez bu. Tersine. Gelişmiş sınıfsız topluma

(4) Ion Banu, «İlk Çağ Doğu Felsefesi Açısından «Asya Tipi» Oluşum», gene «Asya Tipi Üretim Tarzı» içinde, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 339.

öngelen ve söz konusu motorun tam gaz çalışacağı uzun tarihsel dönem için kullanılan «insanlığın tarihöncesi» eğterilemesi de Marx'dan başkasının değildir.

İki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapılmadıkça, Asyagil kuruluşlara özgü «durgunluk» sorunu da doğru kavranamaz. Üretici güçlerin, Asyagil üretim tarzı çerçevesinde, köleci üretim tarzına karşılık düşen gelişme düzeyine erişme ve bu düzeyi aşma yeteneksizliği olarak algılanabilir. Bu yanılgıya düşülmediği ölçüde, Asyagil üretim tarzı, bu kez *Formen*'de betimlenen «arkaik» Asyagil üretim tarzı ile özdeşleştirilir ve, sonuç olarak, kolektif topluluk mülkiyetine dayanan sınıfsız toplumdan, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumlara bir geçiş; kolektif mülkiyet biçimlerinin dağılıp, yerlerini çeşitli özel mülkiyet biçimlerinin alacakları bir aşama olarak değerlendirilir. Böylece, Asyagil üretim tarzına özgü ve «tarihsizlik» söylencesini de temellendiren «durgunluk», düpedüz yadsınır. Oysa, vardır böyle bir «durgunluk» ve, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özel bir ayrım yapılınca, Asyagil kuruluşlara özgü «durgunluk» sorununun, gerçeklikte üretici güçlerin köleci ve feodal üretim tarzlarına karşılık düşecek gelişme düzeylerine erişebilme yeteneğine karşın, Asyagil «sınıflı» toplumdan Batılı sınıflı topluma, Asyagil üretim tarzından öbür üretim tarzlarına organik geçiş yeteneksizliğine dayandığı görülür. Gerçi, Asyagil sınıflı toplum, hem de uzunca bir süre, diyelim 16. yüzyıl sonlarına değin, üretici güçlerin gelişmesi bakımından, Batılı sınıflı toplumdan daha uygun bir çerçeve oluşturur. Ama, ne olursa olsun, kendi iç dinamiğiyle öbür üretim tarzlarına evrilme yeteneğinden de yoksundur. Şundan ki, tarihsel olarak sonu kapitalizme varan üretim tarzları dizisi içinde yer alan öbür üretim tarzları, kapitalizm dahil, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun varoluşunu öngerektirir ve üretici güçlerin belli bir gelişme aşaması ile belli tarihsel çevre koşulları altında, Batılı sınıflı toplum içinde türerler. Oysa, Asyagil «sınıflı» toplum, üretici güçlerin hiçbir gelişme aşamasında, kendi iç dinamiği ile, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum durumuna dönüşemez. Kaldı ki, üretici güçlerin gelişme aşaması bakımından, Asyagil üretim tarzı, feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzı düzeyini de hiçbir zaman aşamaz. Ama, bunu daha sonra göreceğiz.

Asyagil üretim tarzlarının «eşdeğerli» çeşitliliği, üretici güçlerin Asyagil üretim tarzı çerçevesindeki değişik gelişme düzeylerine; bu çeşitlilik içindeki süreklilikse, toplumsal koşulların durgunluğuna («durgun üretim ilişkileri») bağlıdır. Toplumsal koşulların durgunluğu, kolektif

devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplumdan, özel mülkiyete dayanan (ve, dolayısıyla, ekonomik güç sahibi ve ekonomik gücünü siyasal güce dönüştürmeye yetenekli bir temel sınıfın varoluşunu öngerektiren) sınıflı topluma geçiş sürecini engelleyen Doğu despotizmi tarafından simgelenir.

Ama, Asyagil üretim tarzına özgü ve «durgun üretim ilişkileri»ne dayanan bu toplumsal durgunluğun, üretici güçlerin durgunluğuna ilişkin bir görünümü de yok değildir. Kendini iki düzeyde dışavurur bu görünüm.

Birincisi, köysel kesim düzeyinde. Üretici güçlerin, ikili ekonomik yapıdan kaynaklanan çelişik gelişmesine dayanır bu görünüm. İkili ekonomik yapı, köy ile kentin ayrımlaşmamış birliğini simgeleyen «arkaik» Asyagil üretim tarzından başlayarak, köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzlarında, yalıtık köy topluluklarından oluşan köysel kesimin durgunluğu ile, kentlerdeki parlak gelişme arasındaki çelişkiyle dışavurur kendini. Köysel kesimin durgunluğunu, devletin genel kural olarak tarımsal artığın tümüne el koyması ve böylece kendinden bağımsız ekonomik güç odaklarının türemesini engelleme çabaları açıklar. Köysel kesim, son derece geri ve hemen hemen değişmeyen bir teknolojik düzeyde, ancak kendi basit yeniden üretimini sağlar. Devlet düzeyinde, yalnızca siyasal güce dayanan ekonomik güç odaklanmalarına yol açılabilmesi, köysel topluluklar düzeyindeki ekonomik güç odaklanmalarının engellenmesini öngerektirir.

Devletçe tümüne el konulan tarımsal artık, köysel kesimin durgunluğuna, ama kentlerde, genel kural olarak fetihlerden gelen yeterli bir dış artıkla birlikte, parlak bir gelişmeye yol açar. İkili ekonomik yapı, böylece, Doğu despotizminin özsel temelini oluşturan köysel kesimin, yalnızca toplumsal koşullar (üretim ilişkileri) bakımından değil, ama teknolojik düzey ve üretici güçlerin gelişmesi bakımından da, tam bir durgunluk içinde yaşamasına yol açar. Yoksa, sömürülen köylü üreticilerce de (doğal bir düzen olarak) benimsenen kurulu düzenin tehlike çanları çalabilirdi. Sonuç olarak, toplumsal koşullardaki genel durgunluk temelinde, teknoloji ve üretici güçler, Asyagil üretim tarzının ikili ekonomisinin kentsel kesiminde gelişirlerken, köysel kesiminde durgun kalırlar. Özellikle köleci ve feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzlarında, kentler geilştikçe, köysel kesimdeki durgunluğun yol açacağı bu gerçek tarih - dışılık, daha da belirginleşir. Doğu Uygarlığının tarihsel devinimine, yalnızca kentsel kesim katılabilir.

Üretici güçlerin durgunluk görünümü, kendini ikinci olarak, feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzı düzeyinde dışavurur. Asyagil üretim tarzında, üretici güçlerin genel gelişme düzeyi bakımından da aşılamayacak bir sınır olduğu anlamına gelir bu. Üretici güçlerin genel gelişme düzeyi, Asyagil üretim tarzında, Asyagil «prekapitalizm»in gelişme olanaklarıyla sınırlıdır. Oysa, Batı feodalitesinde kapitalizme yol açan tefeci ve tüccar sermayesi (tecimsel sermaye), Asyagil üretim tarzında yozlaşmadan başka bir şeye yol açamaz. Bir dünya sistemi durumuna gelen kapitalizmin tarihsel mezar kazıcılığı olmasaydı bile, Asyagil üretim tarzı, kaç canlı olursa olsun, feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzını aşamazdı. Bundan da, kapitalist ve sosyalist «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzlarının teorik olanaksızlığı sonucu çıkar. Asyagil üretim tarzının evrim diyalektiği, böylece, bu tarza özgü «durgunluk» olgusunu da açıklar.

Hep yineliyoruz : Asyagil «sınıflı» toplum, kolektif devlet mülkiyetine dayanan toplumdur. Gene de, Asyagil «sınıflı» toplumda özel mülkiyet olmadığı anlamına gelmez bu. Asyagil üretim tarzı, üretici güçlerin gerçi özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumların oluşmasına yol açacak denli gelişmedikleri bir gelişme düzeyinde biçimlenir, ama, üretici güçlerin «arkaik» Asyagil üretim tarzı çerçevesindeki gelişmesi sonucu, bir özel mülkiyet gene oluşur; ne var ki, ekonomik güç sahibi ve bu gücünü siyasal güce dönüştürebilecek yetenekte bir sınıfın, dolayısıyla özel mülkiyete dayanan bir sınıflı toplumun oluşmasına yol açamaz bu özel mülkiyet. Üretici güçler, özel mülkiyete dayanan bir sınıflı toplumun oluşmasına yol açabilecek denli geliştikten sonra da, hatta özel mülkiyetin toplum içinde belli bir yaygınlık da kazanmasına karşın, Doğu despotizmi, toplumun kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplum kimliğini koruyacaktır. Üretici güçlerin gelişme düzeyi bakımından, köleci ve feodal (Batılı) üretim tarzlarıyla «eşdeğerli» Asyagil (Doğulu) üretim tarzlarına da bu durumun yol açtığını görmüştük.

Özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumu belirginleştirmek için, ilkin bireysel emek üzerine kurulu özel mülkiyet ile, başkasının emeği üzerine kurulu özel mülkiyet arasında bir ayrım yapmak gerekir. Özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum, her şeyden önce başkasının emeği üzerine kurulu özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumdur. Bireysel emek üzerine kurulu özel mülkiyetin varlığı, kendi başına, bir toplumu özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum durumuna dönüştürmek şöyle dursun, yalnızca sınıflı bir toplum durumuna bile dönüştüremez. Bireysel özel

mülkiyetin varlığı, örneğin kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumdan, özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma geçiş aşamasında (ya da, Morgan'ın deyimiyle, «barbarlığın üst evresinde») bulunan ve eskil ve Cermengil mülkiyet biçimleri içinde yaşayan toplulukları, henüz sınıfsız toplum olmaktan çıkaramaz.

İkinci olarak, başkasının emeği üzerine kurulu özel mülkiyet bile, görev yetkisinden bağımsız ekonomik gücün oluşma ve siyasal güce dönüşme olanaksızlığı içinde, Asyagil «sınıflı» toplumları, kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplumlar olmaktan çıkaramaz. Çünkü, gerçek anlamda özel mülkiyet, başka şeyler yanında, mülk sahibinin istenci dışında ve «ekonomi - dışı» denilen nedenlerle yitirilmesi olanaksız özel mülkiyettir ve başkasının emeği üzerine kurulu her özel mülkiyet bu nitelikte değildir. Özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumların kurulması, gerçek anlamda özel mülkiyetin oluşmasıyla örtüşür. Yoksa, mülk sahibinin istenci dışında ve «ekonomi - dışı» nedenlerle yitirilmesi olanaklı «özel mülkiyet», üretici güçlerin gelişmesine koşut olarak, Doğu despotizmi altında, kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplumlarda da gelişebilir. Örneğin, İslâm Hukukunda, öyleyse Osmanlı İmparatorluğunda da, Tanzimat'a değin (diyelim), vakıf mülk dışındaki «özel mülkiyet», «ekonomi - dışı» nedenlerle, her an yitirilebilirdi ve vakıf mülkler de, gerçek anlamda özel mülkiyet kapsamına girmekten uzaktılar.

Özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumun varoluşu, yineleyelim, gerçek anlamda özel mülkiyetin varlığı dolayısıyla ekonomik güç sahibi durumuna gelmiş ve ekonomik gücünü siyasal güce dönüştürmeye, kendi sınıfsal devletini kurmaya, öyleyse bir devlet biçimi olarak demokrasiyi fethetmeye yetenekli bir temel sınıfın varoluşuyla örtüşür. Doğu despotizmi, sömürülenlerin özsel eğilimine de uygun olarak («kerim» devlet), işte bu temel sınıfın oluşmasını engeller. Doğu despotizminde ekonomik güç sahibi ve bu gücünü siyasal güce dönüştürmeye yetenekli bir sınıf yoktur; siyasal güce sahip olduğu için ve sahip olduğu ölçüde ekonomik bir güç de kazanan egemen bir «sınıf» vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, «sömürü hakkı»na değil, «sömürü yetkisi»ne sahiptir bu «sınıf» ve sömürü yetkisini görev yetkisinden aldığı için de «bürokratik» bir nitelik taşır.

Kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplumu, kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplum ile, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplum arasında bir geçiş evresi olarak, dolayısıyla,

Asyagil üretim tarzı ile, köleci ve/ya da feodal üretim tarzları arasmdaki tarihsel ardışıklığı, organik bir ardışıklık olarak değerlendiren Jean Suret - Canale, Asyagil üretim tarzının tanımının, Marx'ın bu konuda *Formen*'de söylediklerinden başka bir şey içermemesini önerir ve, *Formen*'de öneminin sanırım yeterince vurgulanmış bulunmasına karşın, Doğu despotizminin belirleyici önemini yadsıma eğilimi gösterir. Çünkü, öbür prekapitalist üretim tarzları gibi bir üretim tarzı olarak yanaşır Asyagil üretim tarzına, onu da salt üretim tarzı düzeyinde irdelemek ister. Oysa, devlet düzeyinde irdelenmesi gerekirdi Asyagil üretim tarzının. Asyagil üretim tarzını Asgayil üretim tarzı yapan, Doğu despotizmidir. Her şeyden önce, bir devlet tipidir Asyagil üretim tarzı. Doğu despotizminin belirleyici ve koruyucu etkisi altında, Asyagil «sınıflı» toplumla bir ve aynı şey olur ve sonuna değin de öyle kalır.

Burada, kısa bir ara vererek, Doğu despotizminin *Formen*'deki yerini irdelemek üzere, bir geriye dönüş daha yapalım.

İlkel toprak mülkiyeti biçimlerinin en eski ve en basitleri Asyagil toprak mülkiyeti biçimleridir. Asyagil mülkiyet biçimleri içinde yaşayan ilkel sınıfsız topluluklar, birliklerinin aile başkanları bütünlüğü ya da bir tek aile başkanı tarafından simgelenmesine göre, şu ya da bu ölçüde, «demokratik» ya da «despotik» bir biçimde örgütlenebilirler. Asyagil mülkiyet biçimleri içinde «daha demokratik» bir biçimde örgütlenebilen topluluklar, Asyagil mülkiyet biçimini ya yalnızca «biçim», ya da «biçim ve içerik» değişikliklerine uğratarak, Slav, eskil ve Cermengil mülkiyet biçimlerine ve, eskil ve Cermengil mülkiyet biçimlerinin de dağılmasıyla, (ekleyelim : «askeri demokrasi» arasından,) bundan böyle özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum temelinde, üretici güçlerin gelişme aşaması ve tarihsel çevre koşullarına göre, köleci ve/ ya da feodal üretim tarzlarına ve bu tarzlara karşılık düşen sınıfsal devlet tiplerine geçerlerken, «daha despotik» biçimde örgütlenen topluluklar, gene Asyagil mülkiyet biçimi çerçevesinde, ama onu «içerik» değişikliğine uğratan Doğu despotizmi devlet tipinin oluşmasıyla birlikte, kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplum temelinde, Asyagil üretim tarzına geçerler. *Formen*'de benim gördüğüm «şema», budur.

Şimdi sürdürelim konuyu. Asyagil üretim tarzını Asyagil üretim tarzı yapanın, Doğu despotizmi olduğunda kalmıştık. Ama, bir devlet tipi olarak Doğu despotizmi ile, sınıfsal devletlerin despotik biçimlerini simgeleyen (ilerlemeci ya da gerilek) Sezarizmi, ya da, devlet tipi olarak despotizm ile, devlet biçimi olarak despotizmi de karıştırmamak

gerekir. Gerçi, Engels, eski toplulukların, varlıklarını sürdürdükleri her yerde, Hindistan'dan Rusya'ya değin, binlerce yıldan beri, en kaba *devlet biçimi* olan Doğu despotizminin temellerini oluşturduklarını yazıyordu *(Anti - Dühring)*. Oysa, Asyagil mülkiyet biçimlerinden türeyen öbür (Slav, eskil, Cermengil) komünal mülkiyet biçimlerinin, kolektif topluluk mülkiyeti kalarak, temellendirebilecekleri despotik devletler, örneğin Slav tarım komünlerinin temellendirdikleri «çarlık despotizmi» gibi, Bir Doğu despotizmi olamazlardı. Doğu despotizmi, kolektif topluluk mülkiyetinin, kolektif devlet mülkiyetine dönüşmesini öngerektirirdi. Gerçekten, devletin oluşmasıyla, ilkel Asyagil toplumun içeriğinin değiştiğini, tarımsal toplulukların kendi toprakları üzerindeki mülkiyetlerini yitirdiklerini: kolektif topluluk mülkyetinin, yerini kolektif devlet mülkiyetine bıraktığını ve tarımsal topluluklar üyelerinin, bundan böyle kendi topluluklarının ilinekleri olmaktan çıkarak, devletin ilinekleri durumuna dönüştüklerini biliyoruz. Bu dönüşüm olmadıkça, özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumların oluşması önlenemezdi. Doğu despotizmi, işte bu süreci engelleyen devlet tipidir. Öbür despotik devletler, çeşitli sınıfsal devlet tiplerinin despotik biçimlerini simgeleyen Sezarist devletlerden başka bir şey, öyleyse bir Doğu despotizmi olamazlar. Toplum tarafından denetlenen devlet olmaktan çıkarak, toplumu denetleyen devlet durumuna dönüşen Sezarist devletlerin toplum karşısındaki bu özgürlükleri (çünkü «özgür» devletin ta kendisidir Sezarist devlet), sınıflar savaşımının despotik diktatora altında bastırılması, yığınların sınıf savaşımları anlamındaki siyasetin yokluğu sonucu, sivil toplumun cılızlaşmasıyla, ve bu anlama gelmek üzere, politik toplumun aşırı biçimleriyle açıklanabilir. (Sınıfsal diktatora durumunda ise, devlet, sınıflar savaşımının bastırıcısı olmak şöyle dursun, tersine, Jakoben diktatorada klasik örneğini gördüğümüz gibi, sınıflar savaşımının kışkırtıcısı ve başoyuncusu olarak, politik toplumun aşırı biçimlerini simgeler. Sivil toplumun cılızlaşması anlamına gelmez bu.)

Jean Suret - Canale'in «tartışmayı açış» yazısının buraya kadar değinme zorunda bıraktığı konular dizisinin uzunluğu, bundan böyle derlememizde yer alan öbür yazılar üzerinde çok daha kısa durabilmemiz olanağını sağlayacak. Gene de, öbür yazılara geçmeden önce, son olarak J.S. - Canale'in azgelişmişlik sorunsalına son derece sağlıklı yaklaşımı üzerinde de kısaca duralım.

«Bu «Asyagil üretim tarzı» kavramının, diye yazar J.S. -Canale, bugün «Üçüncü Dünya» ülkeleri denilen ülkelerin geri kalmışlığını açıklamak için kimi yazarların yaptığı gibi biraz ivedi kullanılmasına kar-

şı uyarıda bulunmak da yerinde olur. Bu ülkeler ekonomisinin «tıkanma» ve çarpıklığı *kapitalist gelişmenin kendisine* bağlıdır; gelişmede *eşitsizlik* kapitalist gelişme yasalarından biridir; bu tıkanma ve bu çarpıklık, sömürgeleştirmenin (Hindistan gibi) Asyagil tipte «geleneksel» toplumlar bulduğu ülkelerde olduğu denli, Arjantin ya da Şili gibi tamamen sömürgeleştirme tarafından yaratılan ülkelerde de görülür». Azgelişmişlik kapitalizmin eşitsiz gelişme yasasının ürünüyse, kapitalist bir ülke içindeki azgelişmiş bölgelerin olsun, kapitalist sistem içindeki azgelişmiş ülkelerin olsun, belli bir gelişmesi, gelişmiş bölge ve ülkelerin daha büyük bir gelişmesini öngerektirecektir. Öyleyse, azgelişmişliğin kapitalist sistem içinde aşılması olanaksızdır. Kalkınma, azgelişmiş bölgelerin gelişmiş bölgeler, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler gelişmişlik düzeylerine erişmeleri anlamına geliyorsa, ki başka türlüsü pek de anlamlı olmazdı, azgelişmiş bölgeler olsun, azgelişmiş ülkeler olsun, kapitalist sistem içinde kuşkusuz gelişecekler, büyüyecekler, sanayileşecekler... ama, hiçbir zaman kalkınamayacaklardır.

Derlemenin ikinci yazısı, *Marx ile Engels'in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar*, Marksist tarihçi Eric Hobsbawm'dan. Karl Marx'ın, «Formen, die der kapitalistischen Produktion Worhergehen» başlıklı notlarının ilk İngilizce çevirisine (Lawrence and Wishart, 1964) giriş olarak yazdığı ve o günden bu yana klasik denebilecek bir değer kazanan bu irdelemesinde, Eric Hobsbawm, «Grundrisse»nin bu ünlü bölümünün yorumlanması konusundaki tartışmaya önemli bir katkıda bulunmuştur. Ne var ki, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapmadığı için, sınıflı toplumu yalnızca özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum görünümü altında düşünür ve Asyagil «sınıflı» toplumu henüz tam bir sınıflı toplum olarak değil, ama sınıflı toplumun en ilkel biçimi olarak değerlendirir. Asyagil, eskil ve Cermengil sistemler, Hobsbawm'a göre, ilkel komünizmin, tikel bir toplumsal yapı oluşturmaya yönelen tikel alt türleridirler ve Asyagil, eskil (köleci) ve feodal üretim tarzları da, zamandizimsel (kronolojik) bir ardışıklığı, ya da bir sistemin daha öncekinden başlayan bir evrimini simgelemezler. Eskil ve Cermengil sistemler, Asyagil sistemle aynı derecede birincil sistemlerdir: ondan türemezler. Her üçü de ilkel komünizmden başlar ve eskil ve Cermengil sistemler, Asyagil sisteme göre, biraz daha eklemlenmiş bir evrim biçimini simgelerler. «Bundan dolayı, Asyagil, eskil, feodal ve burjuva kuruluşların «gitgide ilerleyen» aşamalar olması düşüncesi, basit bir doğrusal tarih görüşü anlamına gelmez. Tüm tarihin ilerleme olması anlamına da gelmez. Yalnızca bu sitsemlerden her birinin, özsel

ölçütlere göre, insanın ilkel durumundan gitgide uzaklaşmış olduğu anlamına gelir».

Hobsbawm'un, tüm değerine karşın, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapmamanın sonuçlarını da taşıyan bu son derece önemli irdelemesi, sanırım biraz da (ama her zaman değil) bu sonuçların yol açabilecekleri çözümsüz sorunlar nedeniyle, yayımlanır yayımlanmaz geniş bir tartışma konusu olmuştur.

Üçüncü yazı, *Sosyo - Ekonomik Kuruluşlar ve Tarih Bilimi*, bu tartışma ürünlerinden biri. Berlin Humboldt Üniversitesi profesörlerinden Ernst Hoffmann tarafından yazılmış ve «Social - Economic Formations and Historical Science» başlığıyla, «Marxism Today» dergisinin 1965 Eylül sayısında yayımlanmış. Hobsbawm'a karşı, «insanlığı ilkel komünizmden modern komünizme götüren başlıca aşamalar arasından, insanlığın temelden tekbiçimli bir evrim görüşünü», bir başka deyişle, toplumların «tekdoğrusal» gelişme anlayışını savunan Hoffmann, Asyagil üretim tarzını, beklenebileceği gibi, Hobsbawm'dan farksız bir biçimde, «sınıflı toplumun ilk aşaması» olarak tanımlar.

Marksist teori ile birlikte, Marksist ortadoksluk da gelişmeliydi. Ama, öyle olmadı. Lenin ile Gramsci'den sonra artık aşılmış olması gereken eski «ortodoksluk» (tırnak içinde) anlayışı, üstelik akademik çevrelerde, pek de aşılmış gibi görünmüyor. Hoffmann'ın yazısı, bunun nitelikli ve çok sayıdaki kanıtlarından biri.

Çin Tarihinde Toplumsal Kuruluşlar, dördüncü yazı. Leipzig Karl Marx Üniversitesi Doğu Asya Enstitüsü Uzmanlarından G. Lewin, bu yazıda bir yandan Ernst Hoffmann'ın eleştirileri, öte yandan da Çin'deki toplumsal kuruluşlar üzerindeki düşüncelerini açıklıyor. Sung Hanedanı uzmanı olan yazarın «Das Problem der Gesellschafts formationen in der chinesischen Geschichte» başlıklı irdelemesinin İngilizce çevirisi, «The Problem of Social Formations in Chinese History» başlığı altında, gene «Marxism Today» dergisinin Ocak 1967 sahısında yayımlanmış.

İki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapmamanın sonuçlarını G. Lewin'in irdelemesinde de görüyoruz. Asyagil üretim tarzı, «toplumun uzlaşmaz sınıflara (bunu düpedüz *sınıflara* olarak anlayabiliriz - K.S.) bölünmesinden önce bir devlet örgütü kurma zorunluluğu»nun dışavurumundan başka bir şey değildir ona göre. Şang Yang reformları ile, Çin, İ.Ö. 4. yüzyılda, sınıflı topluma geçer. Çin'de, İ.Ö. 4. yüzyılda «Asyagil üretim tarzından hemen bir üst aşamaya organik

geçiş»den söz eden G. Lewin, sonuç olarak, Asyagil üretim tarzını «ilkel toplumdan sınıflara bölünmüş topluma geçiş biçimlerinden» biri olarak değerlendirir. İ.Ö. 2. yüzyıl ile İ.S. 15. yüzyıl arasında Çin'in Araplar ile Avrupalıların teknik gelişmesini birçok bakımdan arkada bıraktığını belirten Lewin, üretici güçlerin üretim ilişkileriyle çok erkenden çatışmaya girmiş ve daha üstün bir üretim tarzına götürmüş olmaları gerektiğini düşünür. Ve İ.Ö. 4. yüzyılda Asyagil üretim tarzından organik olarak geçilen bu «daha üstün üretim tarzı»nın, «feodal» üretim tarzı olamayacağına göre, «prekapitalist» olarak adlandırılmasını önerir. Söz konusu kuruluşun daha sonra kapitalist bir biçim içinde gelişeceği anlamına değil, ama ondan daha aşağı bir evrim düzeyinde bulunduğu anlamına gelir bu. Böylece, G. Lewin, İ.Ö. 4. yüzyıl ile, İ.S. 19. yüzyıl arasında, artık Asyagil üretim tarzı olmayan, ondan üst düzeyde, ama Avrupa feodalizminden de farklı bir «toplumsal biçim», Asyagil bir «prekapitalizm», deyim yerindeyse ve teşbihte de hata yoksa, kimi tarihçilerimizin «Osmanlı üretim tarzı» gibi, bir «Çin üretim tarzı» tasarlar. Olgucu deneycilik *(empirisme positiviste)* tuzağına düşmekten başka bir şey değildir bu. Ama, «Çin'de, burjuvazinin Avrupa feodalitesine karşı yaptığı gibi, eski üretim tarzının zincirlerini parampara edebilen bir sınıf yoktu» derken, bu «prekapitalist» üretim tarzı içinde, temel işlevi siyasal güçten bağımsız bir ekonomik gücün ve ekonomik gücünü siyasal güce dönüştürmeye yetenekli bir temel sınıfın oluşmasını engellemek olan Doğu despotizminin belirleyici etkisinin sonuçlarını saptamaktan da geri kalmaz Lewin. Eğer İ.Ö. 4. yüzyıl ile İ.S. 19. yüzyıl arasında, «Çin'de hiç kuşkusuz gözle görülür bir toplumsal ilerleme olmuş, ama üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler hiçbir zaman daha üstün bir toplumsal biçime doğru nitel bir sıçramaya götürmemişler» ise, bunun nedeni, söz konusu dönemde, Çin'de artık «arkaik» Asyagil üretim tarzının değil, ama, gerçeklikte Asyagil bir «prekapitalizm» de içeren «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzları ardışık dizisinin varoluşudur.

Beşinci yazı, *Çin'de Asyagil Üretim Tarzı*, Macar Çinbilimci Ferenç Tökey'in, ilkin 1962, 1963 ve 1964 yıllarında «Valosag» dergisinde, sonra da «Kossuth Yayınları» tarafından bir bütün olarak yayımlanan bir irdelemeler dizisinin üçüncü bölümüdür. Yapıt, 1966 yılında, Macar Bilimler Akademisi (Akademiai Kiado) tarafından, «Sur le mode de production asiatique» başlığı altında, Fransızca olarak da yayımlanmıştır.

F. Tökey'e göre, «kapitalizmin girişine değin, Çin toplumunun gelişmesi, olabilecek en büyük yalıtıklık koşulları içinde gerçekleşmiş ve aynı zamanda, bütün Asyagil üretim tarzları arasında, en yüksek geliş-

me evresine erişen ve uygarlığa en yaklaşam da, Çinlilerin —bu yalıtıklık koşulları içindeki— üretim tarzı olmuştur. ... Çin toplumunun gelişmesi, üçbin yıla yakın «kesintisiz» yalıtıklığı içinde, bütün açılıp serpilmesi içindeki Asyagil üretim tarzının tüm ölçütlerini sunmaya yetenekli tek gelişmedir». Öyleyse, Asyagil üretim tarzının iç yasalarının klasik işleme örneğini Çin toplumu sunar. Böylece, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapmayan ve dolayısıyla Uygarlığı gerçeklikte Batı Uygarlığı ile özdeşleştiren Tökey, Asyagil üretim tarzına karşılık düşen Doğu despotizmi devlet tipini de, «ilkel toplum ile eskil köleci toplum arasında» bir geçiş toplumuna karşılık düşen bir «ikircil gelişme devleti» olarak değerlendirecektir. Gene de, son derece ilginç ipuçları vermekten geri kalmaz, Asyagil üretim tarzı üzerine. «Han'lar döneminin siyasal tarihi, diye yazar örneğin, iki aristokrasi (memurlar aristokrasisi ile türedi tüccarlar aristokrasisi) arasındaki bir savaşımın, erklik için, vergi gelirlerinin ataerkil yönetimini ele geçirmek için sürekli bir çekişmenin tarihidir. Bu yüzden, temel özellik, köylü topluluklarının doğal ekonomisi temeli üzerinde, ticaret sermayesi ile ataerkil sömürünün uzlaşma, birlik ve kaynaşması tarafından oluşturulur.» Bir başka deyişle, Asyagil üretim tarzının temel çelişkisi, egemen sınıf bölüntüleri arasındaki bir «sınıflar savaşımı» ile dışavurulsa bile, düzenin değişmesiyle değil, ama düzen içinde yeni bir dengelenmeyle sonuçlanacaktır bu «sınıflar savaşımı». Çünkü, köylü topluluklarının üretim artıklarına el koyma çekişmesi, «bir yandan Asyagil üretim tarzının gözeneklerinde, öte yandan onun «siyasal bölge»sinde, ama, «toplumun temel ekonomik öğelerinin yapısı»na dokunmadan gelişmiştir. Bütün bunlardan şu sonuç çıkar ki, Asyagil üretim tarzının hatta (Han'lar dönemindeki) bu daha yüksek ikinci evresinde bile, eski Çin toplumu, temel nitelikleri değişmeden kalan «Asyagil» bir toplum olmaktan çıkamıyordu». Asyagil üretim tarzının yükselen evrelerinden söz ederken, F. Tökey, «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzları kavramını telkin eder gibidir. Şöyle yazar : «Çin tarihinin ne ortaçağında, ne de modern tarih çağı sırasında, Asyagil üretim tarzının özsel olarak değişmeyen temeli üzerinde, feodal toplum gelişemez; ama gene de, Çin toplum tarihinin feodal nitelikte bir evresi söz konusudur bu durumda». Söz konusu durumu, feodal «eşdeğerli» Asyagil üretim tarzı olarak çevirebiliriz. Bu «çeviri» işlemini, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapmama yanılgısını paylaşan bütün Asyagil üretim tarzı teorisyenleri üzerinde uygulamak gerekecektir. —Ve «ilk sınıflı toplumlar, Asyagil üretim tarzı ve Doğu despotizmi» üzerine bu Sunuş da, işte bu «çeviri» işlemini bir uygulama girişimidir.

Asyagil üretim tarzı temelinde beliren Asyagil «prekapitalizm»in, feodal üretim tarzı temelinde türeyen Batılı prekapitalizmden farklı olarak, neden kapitalizmin ilk aşaması durumuna gelemediğini de şöyle açıklar Tökey : «Çin ticari kapitalizmi, sonunda sanayi kapitalizmine bağımlılaşmak üzere, eğer sanayie girme olanağını bulsaydı, işte ancak o zaman kapitalizmin oluşmasının ilk aşaması durumuna gelebilirdi. Bununla birlikte, ticari kapitalizmin sanayie bu girişi Çin'de olanaklı değildi; çünkü —durmadan yeniden üretilen Asyagil koşullara uygun olarak— kırsal manüfaktür tarımla ilkel bir birlik oluşturuyor ve kentsel manüfaktür de devlet elinde bulunuyordu».

Ve Tökey'in sonal vargısı : «Çin'deki Asyagil üretim tarzı konusunda, sonuç olarak, evrensel insanal gelişime oranla, aracı bir evrede saplanıp kalmış bulunan bu üretim tarzının gerçeklikte tarihi olmadığını saptayacağız. Çin toplumunun gelişmesi ve gelişmemesi, Marx ile Engels'in... Asyagil üretim tarzı üzerindeki teorilerinin doğruluğunu da gösterir. Bu teori, evrensel gelişme yasaları eğilimi kendini Asyagil üretim tarzı düzeyinde bile gösterdiğine göre, beş temel kuruluş teorisine karşı olmaktan uzaktır».

Ama başta söylemiştik : iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında, iki ayrı Uygarlık tipi arasında özsel bir ayrım yapılmadıkça, «Stalingil» beş aşama teorisinden kopmak olanaksızdır. Ve ortodoksluk ile «ortodoksluk» da karıştırılmamalıdır.

Altıncı yazı, *Asyagil Üretim Tarzı Üzerine*, Yevgeni Varga'nın, ölümünden birkaç ay önce yayımlanan «Otcherki po problemam politekonomii kapitalizma» (Kapitalizmin Ekonomi Politiğinin Sorunları Üzerine Denemeler) başlıklı küçük bir derlemesinin (Moskova, 1965) son bölümüdür ve Asyagil üretim tarzı teorisinin güçlü bir savunusunu oluşturur. Varga'nın, 1930 - 31 yıllarında Tiflis ve Leningrad'da Asyagil üretim tarzı üzerine yapılan tartışmalar sonuçlarını sert bir eleştiriden geçirmesi, özgün bir tarihsel belge niteliğini de kazandırır bu yazıya. Ne var ki, tarihsel olarak köleci üretim tarzına öngelmesini, Varga da «gitgide ilerleyen tarihsel dönemler»in köleci döneme öngelen aşaması olarak kalması biçiminde değerlendirir Asyagil üretim tarzının : sınıflı toplum ile özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumu özdeşleştirme eğiliminin ve dolayısıyla Asyagil üretim tarzını kolektif topluluk mülkiyetine dayanan ilkel sınıfsız toplumdan özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma bir geçiş aşaması olarak değerlendirmenin kaçınılmaz sonucudur bu.

Yedinci yazı, *Eski Doğu'nun Sosyo - Ekonomik Rejimi*, Yuri Semenov'un, 1965 yılında, «Narody Azii i Afriki» (Asya ve Afrika Halkları) dergisinin 4. sayısında yayımlanan «Problema sotsialno - ekonomitcheskogo stroia drevnego Vostoka» (Eski Doğu'nun Sosyo - Ekonomik Rejimi Sorunu) başlıklı irdelemesi. Köleci kuruluşa öngelen ve ayrımlaşmamış toplumsal ilişkilerle belirginleşen uzlaşmaz bir üretim tarzı varsayımı öneriyor, Y. Semenov bu irdelemede. İlkin insanın insan tarafından sömürülmesinin, kölelik, feodalizm ve ücretli emek belirtilerini çelişik biçimde birleştiren biçimlerinin eski Doğu ülkelerindeki (Sümer, Babil, Asur, Mısır) çok geniş yaygınlığını sağlam bir biçimde saptanmış bir olgu olarak değerlendirdikten sonra, Semenov, sözü edilen üç tipin uzlaşmaz ilişkilerinin yalıtık özelliklerinin mekanik bir birleşimi karşısında değil, ama onların aynı zamanda hem feodal biçimden, hem köleci biçimden, hem de kapitalist biçimden farklı, tikel bir sömürü biçimini simgeleyen, organik, bölünmez birlikleri karşısında bulunduğumuzu belirtiyor. «Bilinen tüm uzlaşmaz üretim tarzlarını edimsel olarak kapsayan, ayrımlaşmamış, uzlaşmaz bir toplu sömürü tarzıdır bu.Oluşmakta olan bütün sınıflı toplumlarla, bütün sınıflı toplumların ilk gelişme aşamalarında bu ilişkilerle karşılaşılır». Bir kez daha «tekdoğrusal» gelişme anlayışıyla karşılaştığımız açıktır; ama, bu anlayışı bu kez de olgucu deneyicilikle birleştirmek üzere, Semenov, bu «ayrımlaşmamış» sömürü biçimini adlandırmak için «bağımlılık» terimini önerir ve «bağımlılık» üretim ilişkilerinin aydınlığa kavuşturulmasının, toplumsal ve ekonomik tarihle ilgili tüm bir karmaşık ve yüklü sorunlar bütünlüğünü kavrama ve eski Doğu toplum yapısındaki doğrudan üreticilerin şu ya da bu kategorisinin gerçek durumunu anlama olanağını vereceğini ileri sürer.

Semenov'un, «köleci topluma öngelen ilk sınıflı toplum biçimi olarak düşünülen «bağımlılık» sosyo - ekonomik kuruluşu» anlayışının, özel mülkiyete dayanan ilk sınıflı toplum köleci (ya da feodal) toplum olduğuna göre, kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplum anlayışına yol açması beklenirdi. Ama, «tekdoğrusal» gelişme anlayışı bunu engeller ve, «olgunlaşma eksikliği sonucu, içinde tüm tarihi boyunca bir sınıflar oluşması, sınıflar örgütlenmesi sürecinin gerçekleştiği görülen sınıflı bir toplum»dan söz edilir. Çünkü : «Bakır ya da tunç çağında doğan hiçbir sınıflı toplum olgunlaşmış olamazdı».

Gerçi eski Doğu'da, «bağımlılık» üretim tarzının yanında, Semenov'un bu kez «önfeodal» olarak adlandırdığı bir ikinci toplumsal üretim tarzı daha vardı; ama, «bağımlı» emekçiler sınıfı ile, önfeodal bir

rejime bağlı özerk küçük mülk sahipleri sınıfı arasmda belirgin bir sınır olmadığı gibi, bu iki tarz arasmda da belirgin bir smır yoktu. Ve, yaşadığı çağın tarih biliminin elinde, eski Doğu toplumunun üzerlerine kurulduğu üretim ilişkileri tipini aydınlığa kavuşturmaya yetenekli veriler bulunmadığı içindir ki Marx'ın «Asyagil» olarak adlandırdığı toplumsal kuruluş da, Semenov'a göre, bir «bağımlılık» kuruluşu olarak tanımlanabilirdi.

Sekizinci yazı, *İlk Sınıflı Toplumların Kimi Tipik ve Özgül Özellikleri Üzerine*, N. Krupskaya Eğitim Enstitüsünde profesör ve Ortaçağ Alman Tarihi uzmanı olan Nikola Kolesnitski'nin, 1966 yılnda «Voprossy İstorii» dergisinin 7. sayısında yayımlanan irdelemesi. İlk sınıflı toplumların sınıflandırılması konusunda birikmiş bulunan somut veriler ile, kökleşmiş genel kanılar arasında gözlemlenen açık farklılıklardan söz eden Kolesnitski, bu kanılardan kimileri üzerinde tartışma zamanının geldiğini belirtir ve ilk sınıflı toplumların tarihsel verilerinin, halkların çoğunda köleciliğin egemen üretim tarzı olmadığını, açıkça belli ilk sınıflı toplumu köleciliğin değil, ama feodalizmin oluşturduğunu ileri sürer. «Köleliğin ekonomi yapılarından biri olmaktan başka bir şey olmadığı ve hiçbir zaman egemen bir yer tutmadığı ilk sınıflı toplumları köleci toplumlar arasında göstermek, gerçeği saptırmak ve dogmaya boyun eğmek demektir. Hata, sömürünün özgül olarak feodal biçimi oralarda henüz ancak hafifçe belirmiş bir durumda olduğuna göre, bu ilk sınıflı toplumlardan kimilerini (eskil Çin, eskil Hindistan, eski Doğu) feodalizmle ilişkilendirmek de yeterince usa yatkın değildir. Bunların ekonomileri üç yapıdan bileşiyordu : dağılmakta olan (ataerkil) ilkel topluluk, köleci yapı ve ilkel feodal yapı. Uzun bir evrimin sonunda, köleciliğin karşısına çıkar görünen gelişme olanaklarına karşın, feodal yapı kendini kabul ettirdi». Bu tabloda Asyagil üretim tarzına yer olmadığı görülüyor. Gerçekten de, Kolesnitski'ye göre : «ne genel tarih, ne de yerel tarih açısından, ilkel komün üretim tarzından, köleci ya da feodal üretim tarzından ayrı bir Asyagil üretim tarzı hiçbir zaman olmamıştır.» Kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplum tipi ile, özel mülkiyete dayanan Batılı sınıflı toplum tipi arasında özsel bir ayrım yapılmaymca, başka şeyler yanında, doğrudan üreticilerin despotik bir devlet tipi, bir Doğu despotizmi tarafından sömürülmesinin de feodalizm olarak nitelendirilebileceğini gösteren bir örnek, Kolesnitski'nin irdelemesi. Gerçeklikte Doğu despotizmini simgeleyen merkezi bir devlet erkliği, bu bağlamda, «merkezi feodal despotizm» olarak adlandırılabilmektedir. Kolesnitski'ye göre, «ilk feodal sömürü biçimi, halkın devlet tarafından malî ve aynî vergilerle vergi-

lendirilmesi olmuştur». Güzel ama, hangi tip devlet tarafından? Eğer bir sınıfsal devlet tipi söz konusu olsaydı, sorun kalmayabilirdi. Doğu despotizmi devlet tipi söz konusu olunca, Kolesnitski'nin kapıdan kovduğu Asyagil üretim tarzı, bu kez bacadan girecektir. N. Kolesnitski'nin teorik kanıtlama ve vargılarının, «Osmanlı Üretim Tarzı» denilen şeyin gerçeklikte «merkezi feodal bir üretim tarzı» olduğu yolundaki bir tezi temellendirmekte büyük bir kolaylık sağlayacakları kendiliğinden anlaşılır.

Asyagil Üretim Tarzı Kavramı : Doğruluk ve Sınırlar başlığını taşıyan dokuzuncu yazı, Akademi üyesi V. Struve'nin, 1964 Ağustosunda Moskova'da toplanan Uluslararası 7. Antropoloji ve Etnografya Kongresi'ne sunduğu eleştirel bir bildiri metni. J. Suret - Canale ile M. Godelier, birincisi «Tropikal Afrika'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı» («Asya Tipi Üretim Tarzı», Ant Yayınları, 1970 içinde, s. 145 - 190), ikincisi «Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Toplumların Marksist Evrim Şemaları» («Asya Tipi Üretim Tarzı», Sosyal Yayınlar, 1966) başlıklı irdelemelerinin birer özetini, söz konusu Kongre'ye birer bildiri olarak sunmuşlardı. V. Struve, iki Fransız Marksisti tarafından geliştirilen tezler üzerindeki düşüncelerini açıklarken, özellikle onların «çokdoğrusal» gelişme anlayışlarını eleştiriyordu. Asyagil üretim tarzına dayanan ekonomik toplumsal kuruluşları, kendi «tekdoğrusal» gelişme anlayışı uyarınca, «sınıflı toplumun ilk aşaması» olarak değerlendiren V. Struve, sınıflı toplum ile özel mülkiyete dayanan sınıflı toplumu özdeşleştirmekte gerçi iki Fransız Marksistinden geri kalmaz. Ama, köleci dönemle feodalizmi aynı bir tarihsel sürecin ardışık gelişme dönemleri olarak gören Struve'nin tersine, Fransız Marksistleri bunları «Asyagil üretim tarzının olası iki gelişme ve çökme biçimi» olarak görürler. Kölecilik ile feodalizmin Asyagil üretim tarzından türediklerini kabul etme, öyleyse Asyagil üretim tarzı ile öbürleri arasında organik bir ardışıklık varsayma bakımından gerçi aralarında bir fark yoktur. Ama, «beş aşama teorisi»ne uygun olarak, Struve'nin kölecilik ile feodalizm arasında da organik bir ardışıklık kabul etmesine karşın, J.S. - Canale ile M. Godelier işte bunu yadsır ve bu iki üretim tarzı arasında olumsal bir ilişki kurarlar : her ikisini de, ilkel komünist toplumun yıkılma sürecinin kaçınılmaz bir sonucu olarak görme eğiliminde bulundukları Asyagil üretim tarzından türetirler. «Çokdoğrusal» gelişme anlayışları budur onlarm. Asyagil üretim tarzım, gerçeklikte hiçbiri, öbür üretim tarzlarının kendisinden türemesi olanaksız, öbürlerinin dışavurduklarından farklı bir sınıflı toplum tipini dışavuran, öbürlerinin simgelediklerinden farklı bir gelişme ve Uygarlık tipini sim-

geleyen bir üretim tarzı olarak algılamaz. Struve'nin «tekdoğrusal» gelişme anlayışı gibi, J.S. - Canale ile M. Godelier'nin «çokdoğrusal» gelişme anlayışları da, Doğulu ve Batılı sınıflı toplumların aynı bir tarihsel gelişme sürecinin ardışık aşamaları olarak kabulünü dıştalamak şöyle dursun, tersine, böyle bir kabule dayanır. J.S. - Canale ile M. Godelier, sınıflı toplum tiplerinin çeşitliliğini, iki ayrı sınıflı toplum tipinin varoluşunu değil, ama özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma geçiş biçimlerinin çeşitliliğini kabul ederler. Kolektif devlet mülkiyetine dayanan «sınıflı» toplum ve, dolayısıyla, Asyagil üretim tarzı, onlara göre, ilkel sınıfsız toplumun dağılma sürecinin kaçınılmaz sonucu ve özel mülkiyete dayanan (köleci ya da feodal) toplumlara zorunlu bir geçiş aşamasından başka bir şey değildir. Bu tür bir «çokdoğrusal» gelişme anlayışının, «beş aşama teorisi»nin dışavurduğu «tekdoğrusal» gelişme anlayışından, özünde pek bir farkı olmadığı açıktır. Asyagil üretim tarzı ile köleci ve/ ya da feodal üretim tarzları arasındaki, Doğulu «sınıflı» toplum ile Batılı sınıflı toplum arasındaki organik ardışıklık yadsınmadıkça, «tekdoğrusal» gelişme anlayışından kopmanın olanaksızlığı, bu tartışmada bir kez daha görülür.

Onuncu yazı, *Vergisel Toplumsal Kuruluş*, Bükreş Üniversitesi İlkçağ Felsefe Tarihi Profesörü Ion Banu'nun, 1966 yılında, «Revista de filozofie»nin 2. ve 3. sayısında, «Asupra formatiunii sociale asiatice» başlığı altında yayımlanan bir irdelemesinin birinci bölümünün sonuç parçasıdır. Bu irdelemenin ikinci bölümünün Türkçe bir çevirisi, «İlk Çağ Doğu Felsefesi Açısından «Asya Tipi» Oluşum» başlığı altında, «Asya Tipi Üretim Tarzı» (Ant Yayınları, İstanbul, 1970) içinde yayımlanmıştır.

Asyagil üretim tarzı yerine, «vergisel» («tributaire») üretim tarzı terimini öneren Ion Banu, Marksizmin klasik yapıtlarında «vergisel» toplumsal kuruluş sorununun ne ölçüde çözülmüş bulunduğu konusunun, yeni tarihsel bilgilerimizin bu çözüm bakımından bugün bize sunduğu olanaklar konusuyla karıştırılmaması gerektiğini ileri sürer. Ona göre, Marx ile Engels'in kesin sonuçlar çıkarmakta duraksadıkları yerlerde, yeni tarihsel veriler kesin sonuçlar çıkarılmasını olanaklı kılmaktadırlar. Örneğin, Doğu Felsefesi üzerine onlardan sonra öğrenilmiş bulunan şeyler, Marx ile Engels tarafından hazırlanan «vergisel» üretim tarzı kavramını desteklemek için çok büyük bir değer taşıyan kanıtlar getirmektedirler. Ne var ki, Ion Banu, Asyagil üretim tarzına özgü «durgunluk» tezini, hem de bu tezin gerçek anlamıyla, yadsır. Asyagil üretim tarzından, köleci ve/ ya da feodal üretim tarzlarına organik ge-

çiş, ona göre de olanaklıdır ve Marksizmin kurucuları, kimi halklar konusunda, «Asyagil» üretim tarzından öbür üretim tarzlarına geçiş konusunu ele almışlardır. Sonuç olarak, özel mülkiyetin belirişinin, özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma doğru bir dönüşüm sürecini başlatması nedeniyle, ilkel tarımsal topluluğu «vergisel» tipte bir topluluğa doğru değil, ama köleciliğe doğru götüren bir evrime bağlı olduğunu saptamasına karşın, iki ayrı prekapitalist sınıflı toplum tipi arasında, Asyagil tipten Batılı tipe geçişi önleyen özsel farklılık ve dolayısıyla, Asyagil toplumun «durgunluğu» sonucunu çıkarmaya değin gidemiyor, Ion Banu.

Onbirinci yazı, *Aztek ve Maya Toplumları Üzerine,* Meksikalı tarihçi Mauro Olmeda'nın, «Kolomb - Öncesi Amerikan Toplumları Üzerine» hazırladığı önemli bir yapıtın taslak çalışmalarının, Aztek ve Maya toplumlarının Asyagil üretim tarzına bağlı kuruluşlarla karşılaştırıldıkları bölümü. Bu karşılaştırmada, söz konusu eski Amerikan toplumlarının, Asyagil üretim tarzı yandaşlarının varsaydıkları sınıfsal nitelikten yoksun olduklarını saptarken, tıpkı eleştirdiği Asyagil üretim tarzı yandaşları gibi, kolektif devlet mülkiyetine dayanan Asyagil «sınıflı» toplumları, özel mülkiyete dayanan batılı sınıflı toplum ölçütleriyle değerlendirmenin bir başka örneğini verir, M. Olmeda. Gerçekten, Asyagil toplumlardaki «sınıfsal» ilişkiler, feodal senyör ile serf, ya da kapitalist patron ile ücretli emekçi arasında varolan sınıfsal ilişkilere benzemezler. Ve Asyagil toplumlardaki «sınıflar», Batılı toplumlardaki sınıflar gibi, birbirlerinden kendi ekonomik uzlaşmazlıklarını yansıtan kendi özgül sınıfsal ideolojik uzlaşmazlıklarıyla da ayrılmazlar. Asyagil «sınıflı» toplumlarda, devletin sınıflara değil, ama sınıfların devlete dayanması nedeniyle, sınıfsal ideolojilerin yerini, devlet ideolojilerinin aldıklarını görmüştük. Batılı sınıflı toplum ölçütleriyle, Asyagil «sınıflı» toplumların sınıflı toplum olduklarını tanıtlamak, gerçekten olanaksızdır. Asyagil üretim tarzının tutarlı kavranışı, iki ayrı sınıflı toplum tipi arasında, bütün sonuçlarıyla birlikte özsel bir ayrım yapılmasını öngerektirir. Mauro Olmeda'nın, eleştirdiği Asyagil üretim tarzı yandaşlarında olduğu gibi, kendisinde de görülen temel eksiklik, sanırım budur.

Onikinci yazı, *Teotihuacan'ın Yükselişi ve Çöküşü,* Marksist tarihçi Roger Bartra'nın, «Ascenso y caida de Teotihuacan» başlığı altında, «El Gallo Illustrado» haftalık dergisinin 124. sayısında yayımlanan irdelemesi. Doğulu «sınıflı» toplum tipini ve Asyagil üretim tarzını temellendiren Doğu despotizmi, bilindiği gibi, ya bir din adamları kastının, ya

da fetihçi bir askeri kastın hegemonyasında kurulur. Askeri bir kastın gelişmediği, işbölümü ve emek örgütlenmesinin her zaman rahiplerce yönetildiği Teotihuacan'da, sınıflı bir toplumun, bir devletin, bir ticaretin ve, belki de, vergi ödenmediği zaman borç nedeniyle bir servajın yavaş yavaş büyüdüğü kentsel bir çekirdeğin, öyleyse ikili bir ekonomik yapının gelişmesine yol açan ve sürdüren şeyin, komünal üretim ilişkilerinin ta kendisi olduğunu; Teotihuacan'ın gelişmesine yol açan çelişkilerin, bize onun çöküşünü de açıkladıklarını göstermeye çalışır Roger Bartra bu irdelemesinde. Teotihuacan'ın çöküşü, ona göre, yüksek bir gelişme düzeyine erişmiş Asyagil bir toplumun, yabancı bir halk istilâsı olmaksızın, sınıflar savaşımına yol açıldığı zaman nasıl çökebileceğinin bir örneğini verir. Batılı sınıflı toplum ölçütlerinden, Bartra'nın da yakasını kurtaramadığı gözden kaçmayacaktır.

Son yazı : *Eski Orta - Doğu'da Devlet Aygıtları ve Üretici Güçlerin Gelişmesi : Akamanış İmparatorluğu Örneği*, Toulouse (II - le Mirail) Üniversitesi İlkçağ Tarihi Profesörü Pierre Briant'ın, başta da belirtildiği gibi, 1981 yılında «La Pensée» dergisinde (n° 217 - 218) yayımlanan irdelemesi. Akamanış (İran) İmparatorluğunun kurulması çerçevesinde, «Asyagil durgunluk» tezini tartışıyor, Pierre Briant. Bu devletin, eski yapıları eline geçirme ve toplumun bütün biçimlerinin üretim ve yeniden - üretimini kendi yararına geliştirmek için, bu eski yapıları dönüştürme yeteneğini göstermeye çalışıyor. Vergisel üretim tarzı terimini, ama Asyagil üretim tarzı denilince genellikle anlaşılan şeyi kapsayacak biçimde benimsiyor Briant. Oysa, bu terimin örneğin Samir Amin tarafından benimsenen anlamında, köleci üretim tarzı, çoğu kez vergisel üretim tarzı içerisinde bir «ayrıklama», feodal üretim tarzıysa, gene vergisel üretim tarzının «çevresel bir biçimi» olmaktan başka bir şey değildirler.

P. Briant'a göre, birinci binyıl Yakın ve Orta Doğu tarihinde Akamanış devletinin oynadığı «yüksek ekonomik komuta» rolü son derece önemlidir. Gerçi Akamanışlar, birçok alan ve etkinliklerde, daha önceki krallıkların, özellikle de Asur İmparatorluğunun kalıtına konmuşlardır. Gene de, üretici güçlerin Akamanış İmparatorluğundaki gelişmesi, mekanik olarak yeni üretim tekniklerinin benimsenmesine değil, diyalektik olarak yerel bilgileri «birleştirici birlik» yararına eşgüdümleyip ilerletebilen güçlü bir devlet aygıtının kurulmasına bağlıdır. Öyleyse, devlet aygıtlarını «altyapılar»dan şematik olarak ayrılacak «üstyapılar» içine koymak, indirgemeci bir tutum olacaktır. Devlet aygıtları hem üstyapılarda, hem de altyapılarda etkinlik gösterirler ve aynı za-

manda, teknik olmaktan çok örgütsel bir çaba sayesinde, onlara da kendi (devlet aygıtları) yararlarına etkinlik göstertirler.

«Asyagil durgunluk» sorununun, üretici güçlerin Asyagil üretim tarzı içindeki gelişme yeteneksizliğine ilişkin bir sorun olmaktan çok, Asyagil «sınıflı» toplumdan Batılı sınıflı toplumlara organik geçiş ya da dönüşüm olanaksızlığına ilişkin bir sorun olduğu, Asyagil üretim tarzının her şeyden önce bir devlet tipi olduğu gerçekliği, P. Briant'ın irdelemesinde, herhangi bir «çeviri» işlemine nerdeyse gerek kalmaksızın da açıklık kazanmaktadır.

Sunuşumuzu, «vergisel» imparatorluklardaki «dinsel hoşgörü» söylencesine ışık tutacak bir alıntıyla bitirelim :

«İmparatorluğun teknik ve insan kaynaklarının eşgüdümlü kullanımı, der P. Briant, Akamanışların «dinsel hoşgörü» olarak adlandırma mutsuz alışkanlığı edinilen ideolojik stratejileriyle atbaşı gider. Akamanışlar, gerçekten de, aynı zamanda hem Büyük Kral (Şehinşah, Padişah...) ile Ahura Mazda, Anahita ve Mithra yörelerinde birleştirici ve tümelci bir ideolojiyi kabul ettirmeyi, hem de bu ideolojinin sağlamlaşmasına katkıda bulundukları kadarıyla, yerel dinsel ideolojileri kazanmayı, yaşatmayı ve onlardan yararlanmayı biliyorlardı. Ne olursa olsun, Büyük Kral'ın erklik ve saygınlığına (şu ya da bu biçimde) katkıda bulundukları ölçüde, ayrımlar hoşgörüyle karşılanıyor, hatta bunlardan yararlanılıyordu. Akamanış İmparatorluğundaki vergisel üretim tarzına kendi özgüllüğünü veren şey, üretici güçler / toplumsal ilişkiler / devlet aygıtları / ideolojiler diyalektik birleşimidir».

Ankara, Mart 1985.

JEAN SURET - CANALE

İLK SINIFLI TOPLUMLARIN İRDELENMESİNİN TEORİK SORUNLARI

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı adlı yapıtının önsözünde, Marx şöyle yazar :

«... Varoluşlarının toplumsal üretiminde, insanlar belirli, zorunlu, istençlerinden bağımsız ilişkiler içine, maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine karşılık düşen üretim ilişkileri içine girerler. Bu üretim ilişkileri bütünlüğü, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde hukuksal ve siyasal bir üst yapının kurulduğu ve kendisine belirli toplumsal bilinç biçimlerinin karşılık düştüğü somut temeli oluşturur.»

«... Belli bir gelişme aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri varolan üretim ilişkileriyle, ya da onların hukuksal dışavurumlarından başka bir şey olmayan ve o zamana değin içerilerinde devindikleri mülkiyet ilişkileriyle çelişirler... o zaman toplumsal bir devrim çağı başlar.»

Ve şöyle sürdürür : «İçerebileceği bütün üretici güçler gelişmeden önce toplumsal bir kuruluş hiçbir zaman yok olmaz; maddi varoluş koşulları eski toplumun bağrında ortaya çıkmadan önce yeni ve üstün üretim ilişkileri hiçbir zaman yerlerini almazlar.»

Ensonu, burjuva üretim ilişkilerini tarih içine «toplumsal üretim sürecinin son çelişik biçimi» olarak yerleştiren Marx, şöyle bir taslak çizer :

«Genel çizgileriyle, Asyagil, eskil (antik), feodal ve modern burjuva üretim tarzları, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri olarak nitelendirilebilirler.»

Marx'ın bu konudaki düşüncesinin her zaman anlaşılmış ve doğru bir biçimde yorumlanmış olduğu ileri sürülebilir mi?

Sürülemez. Daha Marx'ın sağlığında, tarihsel materyalizmin göz göre göre mekanist bir yorumunu geliştirmeye kalkışan tüm bir fikirler akımı ortaya çıkmıştır : Marx'ın düşüncesinin diyalektik niteliğini anlamayan bu yorum, tarihsel materyalizmi bir tür ekonomik yazgıcılığa indirgiyordu. Buna göre, üretici güçlerin evrimi, kendiliğinden, toplumun bir dönüşmesine yol açacaktı. Öyleyse devrimi ne hazırlamak, ne de yapmak gerekiyordu : onun kendi başına gerçekleşmesini beklemek yetiyordu. Bu görüş (1) bugün açıkça Marksist olmakla böbürlenen kimseler tarafından artık pek savunulmuyor; ama büsbütün ortadan kalktığı da söylenemez.

Sonradan, ve bu kez uluslararası devrimci devinimin içinde, «kişiye tapma» adı altında tanınmış bulunan olaylar bütünlüğüne bağlı başka karışıklıklar ortaya çıktı. Yukarıda aktarılan ve kapitalizme, sonra da sosyalizme götüren insan tarihinin büyük aşamalarını oluşturan üretim tarzlarının ardışıklığını belirten tümce üzerine, bütün bir dönem boyunca, Marx'ın tüm yapıtından çıkan görüşlerine uygun düşmeyen bir yorumlamada bulunuldu. Bu «beş aşama»nın —ilkel komünizm (2), kölecilik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm— ardışıklığına evrensel ve zorunlu bir nitelik verilmek istendi ve insan toplumlarının bütün tarihsel tipleri, gerekirse zorla, bu beş raftan birine sokulmaya çalışıldı.

Bu yorumlama, içinde birçok terslik taşıyordu.

İnsan toplumunun gelişmesinin, kapitalizmin çıkışına götüren önemli aşamalarını ortaya koyarken, Marx tarihin gelişmesini ana çizgileriyle belirtiyor, böylece somut ve ayrıntılı araştırmalara verimli bir görüş açısı sağlıyordu; yoksa bu araştırmaları katı ve önceden saptanmış bir çerçeve içine sıkıştırmak istemiyordu.

Dahası; bu yanılgıya karşı açıkça uyarıda da bulunmuştu. «Tarihsel gelişmenin irdelenmesinden çıkarılması olanaklı en genel sonuçların bu bireşimi» konusunda, şöyle yazıyordu :

«Kendi başlarına alınmış, gerçek tarihten koparılmış bu soyutlamaların, kesin olarak hiçbir değerleri yoktur... Ama bunlar, bize felsefe (kurgul felsefe — J.S. - C.) gibi, tarihi çağların kendisine uydurulabile-

(1) Bu görüşün, siyasal planda, II. Enternasyonal oportünizmine doğrulama hizmeti göreceği ve Lenin'in bu görüşü, teorik ve pratik olarak, başarısızlığa uğrattığı bilinmektedir.

(2) «Asyagil üretim tarzı» listeden çıkarılırken, ilkel komünizm ekleniyordu. Bu değişikliğin anlamını aşağıda ele alacağız.

ceği bir reçeteyi, bir şemayı hiçbir biçimde vermezler.» *(Alman İdeolojisi.)*

«Beş aşama» teorisi Marksizmi bir «tarih felsefesi» düzeyine, yani gerçekliğin uydurulmak istendiği önceden saptanmış katı bir sistem düzeyine düşürüyordu. Marx'ın durmadan savaştığı ve, aslında, gerçeği fikirlerden çıkarmak isteyen idealizmin tutumu olan bir tutumdu bu.

1. Gerçekliği şemayla bağdaştırmak için, onu oluşturan iki öğeden biri dikkate alınmayarak, *üretim tarzı* kavramının içeriği gözden yitiriliyordu. Yalnızca toplumsal ilişkiler biçimsel yönü altında tasarlanan *üretim ilişkileri*nden başka bir şeyi bellekte tutmamak üzere, *üretici güçlerin nitelik* ya da *düzeyi* tamamen bir yana bırakılmış bulunuyordu. Üretim tarzının varlığı sonucunu çıkarmak için, bu üretim ilişkilerinin de, çoğu kez öyle pek de anlamlı olmayan sınırlı bir yönünden başka bir şey dikkate alınmıyordu. Böylece, «feodal ilişkiler»in varlığı sonucunu çıkarmak için, servajın varlığı; «köleci» evrim aşamasında ve bu aşamaya karşılık düşen üretim tarzında yer alacak bir toplumun varlığı sonucunu çıkarmak için, köleliğin varlığı ileri sürülüyordu.

Bununla birlikte Marx ile Engels bu tür yanılgılara karşı birçok kez uyarıda bulunmuşlardı.

«Kuşkusuz servaj ve angarya özgül olarak ortaçağsal ve feodal bir biçim değildirler; fatihin toprağı eski nüfusu arasında kendi hesabına işlettiği her yerde, ya da aşağı yukarı her yerde, bunlarla karşılaşıyoruz», diye saptıyordu Engels *(Marx'a 22.12.1882 tarihli mektup.)*

Kölelik de, aynı şekilde, ilkel topluluğun dağılması sırasında *ataerkil kölelik* biçiminde ortaya çıkan, insanın insan tarafından ilk belirgin sömürü biçimidir.

Köle, sömürülen ek emek gücü olarak, ataerkil toplulukla bütünleşmiştir; ama bu kölelik, üretim ilişkileri içinde temel bir olay değil, ancak ikinci dereceden, marjinal bir olay oluşturur. Kolonilerde, ilkel birikim çağında ve hatta kapitalist üretim tarzının üstün gelmesinden sonra da görülür kölelik — ama bundan ötürü XVIII. ve XIX. yüzyıllarda «köleci bir üretim tarzı»nın varlığı sonucu da çıkartılamaz. Yunan ve Roma ilkçağında bir «kapitalizm» bulduklarını ileri süren tarihçilerle alay eden Marx, bunları şöyle yanıtlıyordu : «Roma ve Yunanistan'da emeğin özgür olduğunu başka terimlerle söylemenin ta kendisidir bu, ama bunu da bu baylar kolayca savunamazlar. Bugün Amerikalı plan-

törlerin yalnız bizim onları «kapitalist» olarak adlandırmamızla kalmamaları, ama gerçekten de kapitalist olmaları, özgür emeğe dayanan bir dünya pazarı içerisinde sapaklıklar (anomaliler) olarak varolmaları olgusuna dayanır.» *(Grundrisse...)*

Kısacası, bir «üretim tarzı», yalnızca bir sömürü biçiminin varlığı ya da yokluğuna dayanarak tanımlanamaz — hatta bu sömürü biçimi belli bir yerde baskın bulunsa bile. O ancak *üretici güçlerin belirli bir tip ve düzeyine* karşılık düşen *üretim ilişkileri bütünlüğünü* göz önünde bulundurarak tanımlanabilir.

2. Bir başka yanılma da, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya önsözünde Marx tarafından verilmiş bulunan listeyi üretim ilişki ve tarzlarının eksiksiz bir katalogu durumuna getirerek, üretim tarzı kavramını «ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri» kavramıyla bir tutmaya dayanıyordu. Bu konuda belirtelim ki, Stalin'in *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm* metni her ne denli bütün bu yanılmalara destek hizmeti görmüşse de, bu metin klasik «beş aşama»yı yalnızca tarihte bilinen «üretim tarzlarının beş *temel* tipi» (altı metinde çizilmiş) olarak sunar.

İlkel toplumlar konusunda, Marx şöyle yazıyordu :

«Tikel bir topluluk biçimi (kabile) ile doğa üzerinde ona karşılık düşen mülkiyet, ya da doğal varoluş olarak nesnel üretim koşullarıyla ilişki arasındaki kökensel birlik... bir yandan tikel mülkiyet biçimi olarak görünen bu birlik, aynı zamanda hem bireylerin kendi aralarındaki ilişki olarak, hem de onların inorganik doğayla belirli etkin ilişkileri olarak görünen belirli bir *üretim tarzı* içinde kendi canlı gerçekliğine sahiptir...» *(Grundrisse...)*

Bu aynı metinde, Marx, bu düzeyde mülkiyet biçimlerinin tarımsal üretim koşullarını etkileyen coğrafi, tarihsel, vb. özelliklere yanıt veren son derece değişik görünümler kazanabileceklerini gösterir (özsel biçimler olarak Asyagil, eskil ve Cermengil biçimleri ayırt eder.)

Bu tikel biçimlere ve onları belirlemiş bulunan üretici güçlerin tikel durumuna, hepsi zorunlu olarak toplumun gelişmesinin özsel, tipik aşaması değeri taşımayan *üretim tarzları* karşılık düşer.

Sınıflı toplumların ortaya çıkmasıyla birlikte, coğrafi, tarihsel, vb. koşullarla bağlı bulunan bu biçim çeşitliliği, daha soyut ve genelleştirilebilir bir biçim altında dile getirilmeleri olanaklı *sınıfsal ilişkiler* yararına, ikinci plana geçer.

Üretici güçler ile bunlara karşılık düşen üretim ilişkileri, dayandığı üretici güçlerin ve yol açtığı toplumsal ilişkilerin niteliğinden dolayı, ancak kapitalizm iledir ki, bundan böyle coğrafi ya da tarihsel çevrenin özelliklerinden büsbütün bağımsızdırlar; *kendi niteliği gereği*, kapitalizm, insan ilerlemesinin büyük aşamalarından biri olmasıyla birlikte, daha önceki üretim tarzlarını yıkarak ya da ek kalıntılar durumuna indirgeyerek, evrensel bir değer kazanır. Bu evrensellik, sosyalizm için de, haydi haydi söz konusu olacaktır. Ama, toplumsal gelişmenin son iki aşamasının bu evrenselliği, daha önceki tarih üzerine yansıtılamaz.

3. Bütün bu yanılmalara, içinden çıkılmaz biçimde bir başkası karışıyordu : *Üretim tarzı* ile *ekonomik ve toplumsal kuruluş* kavramlarını örtükçe bir tutmaya yönelen yanılgı. *Üretim tarzı* kavramı belli bir sayıdaki somut insan toplumunda varolan en temel ve en genel şeyi ortaya koyar. Belirli hiçbir toplumla özdeşleşemez. Böylece, *Kapital*'de, Marx kapitalist üretim tarzını çözümler; kendi başına hiçbir tikel toplumu ne çözümler, ne de betimler — bu toplum, 1850 - 1860 yıllarının, ortaya konulan genel modele en yakın toplum olduğu için, sık sık başvurduğu İngiltere toplumu bile olsa. Bu somut topluma ve başkalarına yapılan göndermeler, işin içine ancak bu toplumlardan çıkarılmış bulunan soyut modelin geçerliğini tanıtlama öğeleri olarak girerler.

Ekonomik ve toplumsal kuruluş kavramı, tersine, tarih alanına girer. Bir toplum tipini belirtir bu kavram; bu da, kavramın bilimsel değer taşıması için, egemen üretim tarzına göndermede bulunmayı gerektirir, ama başka ekonomik ve toplumsal özellikleri de kapsayabilir.

«Asyagil üretim tarzı» konusunda, *Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes*'in [CERM, Marksist İrdelemeler ve Araştırmalar Merkezi] girişimi üzerine birkaç yıldan beri yeniden açılmış bulunan tartışmanın, özgül yararı ötesinde, tarihsel materyalizmin temel kavramlarının zorunlu derinleştirilmesi üzerine dikkati çekme gibi bir yararı da olmuştur (3).

Hızla uluslararası bir yankı uyandıran bu tartışma, ilgi, şaşkınlık, bazen de karışıklık yaratmıştır.

Bu tartışmanın öğelerini kısaca ansıtmaya çalışalım.

---

(3) Louis Althusser ile arkadaşları tarafından *Lire le Capital*'de girişilen araştırma (özellikle, E. Balibar, «les çoncepts fondamentaux du matérialisme historique», t. II).

«Asyagil üretim tarzı» terimini, Marx, yapıtının bir (bir tek) parçasında kullanmıştır. Başka yerlerde, *Kapital*'de, ve daha sistemli biçimde *Grundrisse* başlığı altında ancak 1939'da yayımlanan hazırlık elyazmalarında, Marx, özellikle Hindistan örneğine dayanarak, *Asyagil toplumsal kuruluşları* oldukça ayrıntılı biçimde çözümler. Üretim bu kuruluşlarda az çok kendi kendilerine yeten ve *toprağın özel mülkiyetini bilmeyen* tarım (köy) toplulukları çerçevesinde örgütlenir. *Kolektif mülkiyette* kalan toprak, gereksinmelerine göre, devirli olarak aileler (geniş, ataerkil aileler) arasında dağıtılır. Bununla birlikte, bu toplum artık «ilkel komünizm» (4) aşamasında değildir; sınıflı bir toplumdur. Alt topluluklar üzerinde, bütün bu bağımlı toplulukları kapsayan üst topluluğu simgelerken, aynı zamanda hem bir sömürücü topluluk ve hem de ilk devlet biçimi olarak görünen, geleneksel biçimlere gömülmüş bir aygıt (bir «saray», az çok büyümüş ataerkil bir topluluk) kurulmuştur.

Marx, Asya'nın kimi bölgelerinde, sulama işlerini köy topluluklarınınkinden daha geniş bir çapta eşgüdümleme ve örgütleme zorunluluğunun, topluluklar topraklarının yüksek sahibi olarak görünen, devletin ilk bürünümü olan bir despotun elinde yetke (otorite) toplanmasını kolaylaştırdığını düşünüyordu.

«Saray»ı ile birlikte, gereksinmeleri toplulukların artık - ürününün bir parçasının alınması yoluyla karşılanan despot, bu topluluklardan, gerek ekonomik nitelikte (sulama), gerekse grubun gerçek despotu ya da düşsel tanrıları arasından toplumsal grubun birliğini ululamaya yönelik ortaklaşa çalışmalar (saraylar, tapınak, mezarlar) ister.

Sonradan, özsel ereği devletin toplumun uzlaşmaz (antagonist) sınıflara bölünmesinin ürünü olduğunu göstermek olan Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* üzerindeki kitabında, ekonomik ve toplumsal gelişme aşaması olarak Asyagil üretim tarzının sözünü etmez. Özsel olarak Morgan'ın çalışmalarına dayanan ve eskil (antik) Yunan - Roma toplumunun türümünde (genèse) bu Asyagil üretim tarzı aşamasının ortaya çıkmadığını göz önünde bulunduran Engels, ilkel komünizmden köleci topluma geçiş olarak, yalnızca sınıflı topluma doğru

(4) Bugünkü sosyalizmi ya da yarınki komünizmi önceleyen bir anlam esinlediği için bugün birçok uzmanın kabul etmediği terim: Bu terminolojiyi gözden geçirmenin uygun olup olmadığı sorununu bir yana bırakarak, tek içeriğinin, üretici güçler düzeyinin güçsüzlüğü temelinde, insanın insan tarafından sömürüsünü bilmeyen, sınıfsız bir toplumun söz konusu edildiğini belirtmek olduğunu açıklayalım.

evrimlenen ataerkil toplumun siyasal örgütlenme biçimi olan «askeri demokrasi»yi gösteriyordu.

Morgan'ın *Ancient Society*'si (1871) ile Engels'in *Ailenin Kökeni*'nin (1882) yayımlanmasından sonraki dönemde, arkeolojinin gelişmeleri, köleci Yunan toplumunun ortaya çıkmasına öngelen ve Asyagil «model»e bağlı görünen sınıflı toplumlar (Girit ve Mikines toplumları) tarafından doldurulan (en az ikibin yıllık) uzun bir dönemin varlığını gösterecektir.

1929 - 1931 yıllarında, Sovyet uzmanları arasında Tiflis ve Leningrad'da düzenlenen tartışmaların sonu «Asyagil üretim tarzı» kavramının yenilgisine vardı. Kişiye tapma ortamında yapılan bu tartışmalar ve sonradan alınan kararlar, bu döneme özgü yanlışların izlerini taşıyorlardı: Uzmanları, Marx'ın «Asyagil» olarak adlandırdığı toplumlar (eskil Doğu, Hindistan) ile öbür benzer toplumları (Kolomb - öncesi Amerika'nın Aztek ve İnka imparatorlukları, tropikal Afrika krallıkları, birçok Uzakdoğu toplumu), bazen «köleci», bazen «feodal» olarak «sınıflama»ya zorlama sonucunu verdi bu tartışma ve bu kararlar. Teori adına (gerçeklikte tarih felsefesi durumuna getirilen Marksist felsefenin bir çarpıtılması adına) olgularla ters düşmeye yol açan bu tutum, birçok uzman arasında Marksizmin etkisine zarar verecek ve onları olgucu deneycilik (pozitivist empirizm) içinde tutmaya katkıda bulunacaktır.

Bugün yeniden başlayan tartışma, önceki «çıkmaz»a götürmüş bulunan yanlışlardan henüz kurtulmuş değil, ama bu yanlışların bilincine varılmasını sağlıyor, ve onun başlıca değimi de budur.

Bu yanlışların birkaçını saptayalım.

Bir ilk yanlış bilimsel tartışma içine saptırıcı siyasal düşünceler sokmaya dayanır. Örneğin, otuzlu yılların tartışmalarında, Asyagil üretim tarzı kavramını reddetmek için belirli ya da örtük bir biçimde ileri sürülen nedenlerin biri de, bu kavramı göz önünde bulundurmanın Çin'de sosyalist devrim olanağını tartışma konusu yapacağı olmuştur: Marx Asyagil toplumların «durgunluk»larından söz ettiğine göre, Asyagil üretim tarzı kavramının Çin'e uygulanması durgunluk, öyleyse devrimin olanaksızlığı anlamına gelirmiş! Daha yakın günlerde, Amerikan «Way of Life»ının savunucusu durumuna gelmiş bulunan eski III. Enternasyonal militanı dönek Wittfogel, çağdaş sosyalist toplumları «Asyagil toplumlar» ile bir tutan, ipe sapa gelmez bir teori kurmak ve çağdaş sosyalist toplumların Asyagil toplumların «despotizm»ini sürdürdüklerini ve insanın insan tarafından sömürüsüne izin verdiklerini savlamak için, As-

yagil üretim tarzı kavramına başvurdu. Özel mülkiyetin yokluğunun üretici güçlerin henüz çok düşük düzeyini ve bundan çıkan sonuçları (özgeçim ekonomisinin baskınlığı; işbölümünün güçsüz gelişmesi) yansıttığı bir toplum ile, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılmasının üretim süreçleri bütünlüğünün büyük çapta sosyalizasyonunu yansıttığı bir toplum arasındaki ayrımları silikleştiren bir «teori»nin çürüklüğü üzerine dikkat çekmek gerekli mi? Marx'ın Asyagil toplumlara ilişkin görüşlerinin madrabazca kullanılışının, bu görüşlerin geçerliğine karşı kanıt olarak ileri sürülemeyeceği açıktır.

Bir başka yanlış, Asyagil üretim tarzı olarak altıncı bir aşama eklemekle yetinerek, «beş aşama» tarih felsefesini olduğu gibi korumaya dayanabilir. Kimi «Asyagil üretim tarzı» yandaşları, bazen kanılarını bu yorumu doğrulayabilecek bir biçimde sunmuşlardır. İlkesel nedenlerle bu yorumun açıkça reddedilmesi gerekir. Ama, ilkel komün ile kapitalizm arasında, köleci ve feodal tarzların bir «karışım»ı, hangisi olursa olsun hiçbir sistemleştirmeye gitmeden saptanması yetecek bir «karışım»ı bulunduğu yolundaki deneyci *(empiriste)* görüşü bu yorumun karşısına çıkarmak da daha iyi bir yol değildir.

Bütün bu görüş tarzlarında, geçmişin yanlışlarının kökünü yeniden buluyoruz: yanlış olarak birbirine indirgenmiş, yakın ama özdeş olmayan kavramlar (üretim tarzı, toplumsal ekonomik kuruluş dönemi, üretim ilişkileri, ekonomik ve toplumsal kuruluş) arasındaki karışıklık; bilimsel çözümleme ile siyasal uygunluk düşünceleri arasındaki karışıklık, dogmatizm ya da empirizm.

Bizi dogmatizme götüren üçüncü bir yanlış, ele aldıkları gerçekliklere ve onların zamanından beri bilim tarafından gerçekleştirilen ilerlemelere hiç bakmaksızın, tartışmayı Marx, Engels, Lenin metinlerinin yorumuna dayandırmaktır. Marx'ın, Engels'in, ya da Lenin'in kanısının ne olduğunu ve bu kanının nasıl değişebildiğini bilmek elbette önemsiz bir şey değil. Hatta çok önemli. Ama yalnızca bugünkü kanımızı açıklığa kavuşturmak için, yoksa alıntıların gücüne sığınmak için değil. En karşıt kanılar için böylece destek bulmayı başaran yorumcuların yöntemidir bu, alıntıların gücüne sığınmak.

Kısacası : tartışmanın sürdürülmesi aynı zamanda hem teorisyen felsefecinin, hem de prekapitalist toplumsal kuruluşlar uzmanının yetkisini gerektiriyor. Bu yetkilerin ender olarak bir araya geldiklerini ve tartışmanın bu nedenle şimdiye değin belli bir karışıklığın acısını çektiğini kabul etmek gerekir.

Bir durum saptaması yapmaya çalışalım.

Marx tarafından saptanan aşamaların ardışıklığı («Asyagil üretim tarzı» teriminin anlamını şimdilik bir yana bırakırsak) sonu kapitalizme varan ve, böylece, sosyalizm olanağını yaratan temel gelişme çizgisini belirtmek için geçerli kalıyor. Bununla birlikte, bu ardışıklığa yanlış bir anlam da vermemek gerekir. Bizi eski Doğu'dan Yunan - Roma Akdeniz dünyasına, sonra da sonu kapitalizme varmak üzere, Batı Avrupa feodalitesine götüren tarihsel (ama coğrafi değil) sürekliliği açıklar bu ardışıklık. Bu gelişme yolunun, *bu anlamda*, ama yalnızca bu anlamda, *evrensel* bir değeri vardır. Onu her yerde bulmak istemek bir yanılgı olur. Örneğin, kölecilik aşaması Yunan - Roma dünyasına özgüymüş ve Japonya bu yoldan geçmeksizin feodal aşamaya varmış gibi görünüyor.

Kapitalizmin *ilkin* Batı Avrupa'da ortaya çıkma tarihsel olgusu, Avrupa ve onun halkları yararına hiçbir ayrıcalık içermez. Tarihsel, coğrafi, vb. nitelikte son derece karmaşık etkenlerin sonucudur bu. Başka coğrafi alanlarda yaşayan, kimileri zamanlarında toplumsal gelişmenin en ileri noktasında bulunan başka toplumların kalıtına *konma*, bu sonuçta büyük bir rol oynamıştır.

Öyleyse tam tersine, kapitalizm Avrupa'da ortaya çıktığı sırada filanca halkların henüz bu aşamaya erişmemiş bulunmaları olgusu, onlara karşı hiçbir aşağılık belirtisi, onları kapitalizmin girmesinden uzaklaştıran ya da sosyalizme kapılarını kapatacak hiçbir ayrıklayıcılık içermez.

Son bir soru kalıyor : tarihsel olarak sonu kapitalizme varmış olan üretim tarzları dizisi içine «Asyagil üretim tarzı»nı yeniden sokmak gerekir mi?

Marksizmden dem vuran kimi teorisyenler bunu kabul etmezler. Onlara göre, daha önce aktarılmış bulunan «önsöz»de kullanılan «Asyagil üretim tarzı» deyimi, Marx'ın sonradan, Maurer ile başkalarının çalışmalarından sonra, «ilkel komünizm» adını verdiği şeyi belirtir.

Bu yorum bize tutulur gibi görünmüyor. Gerçi Maurer'in çalışmaları ona bu konuda tarihsel bir tanıklıkta bulunuyor gibi görünmeden önce, tarihsel gelişmenin çıkış noktası olarak, Marx'ın «sınıfsız» bir toplum varsayımını ileri sürdüğü doğrudur. Topluluk üyelerinin toprakla ve kendi aralarında olan ilişkilerine göre, Marx üç büyük ilkel mülkiyet biçimi ayırt ediyordu : Kolektif Asyagil biçim; hem kolektif bir kesim

ve hem de bireysel bir kesim içeren eskil (antik) biçim; bireysel kesimin üstün geldiği Cermengil biçim. Bu üç biçimin hiçbiri aslında sınıf uzlaşmazlıklarının ortaya çıkmasını gerektirmez. Marx daha sonra sınıf uzlaşmazlıklarının gelişmesinin, bu mülkiyet biçimleri çerçevesinde, nasıl Asyagil, köleci ve feodal üretim ilişkilerine götürdüğünü gösteriyordu; ama son iki durumda başlangıç biçimleri (eskil ve Cermengil), sonu *özel mülkiyetin* utkusuna varmak üzere dağılırlarken, birinci durumda, Asyagil (kolektif) mülkiyet biçimi çerçevesinde sınıflı bir toplum kurulur.

Hiç kuşku yok ki, Marx *Asyagil üretim tarzı* terimini kullanırken, bununla *Kapital*'de ve başka yerlerde betimleyip çözümlediği ve *sınıflı toplumlar* olan çeşitli *Asyagil toplumsal kuruluşlara* karşılık düşen üretim tarzını adlandırır. Tarihsel olarak, eskil Doğu'yu ve özellikle de Mısır'ı; en yeni dönem bakımındansa, Hindistan'ı düşünüyordu.

«Önsöz»ün tarihsel ardışıklığı içine, Max «ilkel komün»ü sokmamıştı. Şu nedenle ki, sınıfsız toplum onun için henüz tarihsel örneklere dayanmayan bir çalışma varsayımı olarak kalıyordu. Maurer'in çalışmaları ona varsayımı doğruluyor gibi göründü ve sonuç olarak Engels, *Komünist Parti Bildirgesi* baskılarında, günümüze değin tüm tarihin sınıflar savaşımı tarihi olduğu yolundaki olumlamaya, tarihöncesi daha önce ilkel komünü görmüş bulunduğu için, o ünlü : «Ya da, daha doğrusu, yazılı tarih» düzeltici notunu ekledi.

Marx tarafından sözü edilen *Asyagil üretim tarzı*, demek ki ilkel komünizmi adlandıramaz; onun kafasında, *Grundrisse*'de çözümlenen ve sınıflı toplumlar olan *Asyagil toplumsal kuruluşlarla* ilgilidir. Morgan'ın çalışmaları Engels'i, hiç değilse Yunan - Roma Akdeniz dünyasında, ilkel komünden köleci topluma geçişin doğrudan doğruya olduğunu düşünmeye götürmüştür. Asyagil üretim tarzı, böylece «tipik» ve dolayısıyla evrensel değerli bir tarihsel gelişme aşaması olmaktan çıkıyor, «yanal», atipik bir gelişme yolu durumuna geliyordu. Sonuç olarak Engels, Asyagil üretim tarzını, *Ailenin Kökeni*'nde bir yana bıraktı.

Bugün «Asyagil» bir aşamanın (Girit - Mikines) klasik köleci Yunan toplumuna büyük bir olasılıkla öngeldiğini biliyoruz. Bu da «önsöz» tarafından önerilen ardışıklığın, yalnızca başına sınıfsız ilkel toplum aşamasını ekleyerek, olduğu gibi korunmasına izin verir.

«Asyagil üretim tarzı»nın tanımı, Marx'ın bu konuda *Grundrisse*'de söylediklerinden başka bir şey içermemelidir : üretici güçlerin henüz

düşük, ama bir artık - ürün çıkmasını da sağlayan bir düzeyi temelinde, toprağın kolektif kalan mülkiyet biçimleri çerçevesinde, sınıflı bir toplumun ortaya çıkması. Öbür belirtiler (büyük ölçekli işler, sulama, despotizm) bu tanımlamanın *özüne değgin* öğeler değildirler ve üretim tarzının kendisiyle değil, ama betimlenen *kimi Asyagil toplumlarla* (eskil Mısır, Hindistan) ilgilidirler. Aynı biçimde Asyagil toplumların «durgunluğu» konusunda da her türlü karışıklıktan sakınmak gerekir : Marx, *Grundrisse*'de, köleci ve feodal toplumlarda özel mülkiyetin varlığının kapitalizme doğru evrimi kolaylaştırdığını, oysa Asyagil toplumlarda, kolektif mülkiyetin ayak diremesinin bunu engellediğini gösterir. Ama bu, gene de Asyagil toplumların bir «çıkmaz» oluşturdukları anlamına gelmez : yalnızca M. Godelier'nin belirttiği gibi, kolektif mülkiyetin dağılması ve özel mülkiyetin ortaya çıkması ile, bu toplumların içsel çelişkisinin (kolektif mülkiyet - sınıflı toplum) çözülmesi gerekir.

Bu yüzden bu «Asyagil üretim tarzı» kavramının bugün «Üçüncü Dünya» ülkeleri denilen ülkelerin geri kalmışlığını açıklamak için kimi yazarların yaptığı gibi biraz ivedi kullanılmasına karşı uyarıda bulunmak da yerinde olur. Bu ülkeler ekonomisinin «tıkanma» ve çarpıklığı *kapitalist gelişmenin kendisine* bağlıdır; gelişmede *eşitsizlik* kapitalist gelişme yasalarından biridir; bu tıkanma ve çarpıklık, sömürgeleştirmenin (Hindistan gibi) Asyagil tipte «geleneksel» toplumlar bulduğu ülkelerde olduğu denli, Arjantin ya da Şili gibi, tamamen sömürgeleştirme tarafından yaratılan ülkelerde de görülür.

Son bir uyarı : Asyagil üretim tarzı, tıpkı öbür üretim tarzları gibi, bütün toplumların zorunlu bir gelişme aşamasını oluşturmaz.

Marx ile Engels, yaşamlarının sonlarında, kır (köy) topluluğunu, sınıfsız ilkel toplumun *en genel* biçimi olarak görme eğilimi göstermişlerdi. Haxthausen ile Maurer'in çalışmaları onları bu yola sokmuştu. Bugün biliyoruz ki, izleri Avrupa'nın her yerinde varlığını sürdüren köysel kır topluluğu, gerçi ilkel sınıfsız toplumdan kalan biçimlerden türemekle birlikte, ilkel bir yapı değil, ama çoğu kez daha sonraki bir oluşumdur. Afrika'da, sınıf sömürüsüne uygun bir çerçeve olan köysel biçimi genelleştiren şeyin, sınıflı toplumun ortaya çıkışının ta kendisi olduğunu saptıyoruz. Ama sınıfsız toplum kendini köysel biçim altında olduğu denli, dağınık (ataerkil) aile toplulukları biçimi altında da gösterebilir. Bunlara karşılık düşen (ve Marx tarafından tanımlanan «Cermengil biçim»i ansıtan) mülkiyet biçimlerine dayanarak, «Asyagil üretim tarzı»nın üretici güçleriyle eşdeğerli olan bir üretici güçler *düzeyin-*

de, ne «Asyagil» —çünkü *köysel* kolektif mülkiyeti bilmezler— ne de «feodal» olan —çünkü toplumsal hiyerarşideki benzerliklerin ötesinde, üretici güçlerin çok daha düşük bir düzeyine dayanırlar— sınıflı toplumlar kurulabilir. Kamerun'un Bamileke'leri ile kimi Polinezya krallıkları, gerçek belirtileri daha yakından denetlenmesi gereken bu özgün modele bağlı gibi görünüyorlar.

Uzun sözün kısası, bize öyle geliyor ki, «Asyagil üretim tarzı», teorik kavram olduğu denli insanlığın tipik gelişme aşaması olarak da, yeniden benimsenmelidir; bu kavram, her şeyden önce Marx onu, bu kavrama değişen bir önem vererek, bilimsel girişimi boyunca dile getirdiği için değil, ama eski (arkaik) toplumlar üzerindeki bilgilerin bugünkü durumu onun geçerliğini tanıtladığı için geçerlik kazanıyor.

Bugün «Asyagil üretim tarzı» kavramını reddeden yazarların bile, kimi Marksist uzmanların daha kısa bir zaman önce kölecilik ya da feodaliteye «indirgemek» istedikleri çeşitli toplumlar üzerine, Asyagil «model»e son derece uygun düşen bir çözümleme vermeleri belirtici bir nitelik taşır.

Gene de, önceki dogmatizm tarzında, her yerde Asyagil üretim tarzı bulmak istemek söz konusu değildir : benimlemekle yetinen, ama gerçekte kendini hiçbir şey açıklamamaya mahkûm eden deneycilikten (empirizmden) sakınmak ne denli gerekliyse, teorik genellemelerin de ancak hiçbir durumda ters düşemeyecekleri olguların irdelenmesinden çıktıkları zaman anlam ve değer taşıdıklarını unutmamak o denli gereklidir.

Tartışma açık kalıyor : hem prekapitalist toplumların sistematik irdelenmesi arasından, hem de Marx ile Engels'in ilkelerini koymuş bulundukları ve bu alanda derinleştirilmeleri gereken teorik kavramların hazırlanması düzeyinde, bu tartışma sürmelidir.

ERİC HOBSBAWM

MARX İLE ENGELS'İN YAPITLARINDA PREKAPİTALİST KURULUŞLAR

I

Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen (Kapitalist Üretime Öngelen Biçimler) başlığıyla tanınan yapıt, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ni ve *Kapital*'i hazırlamak için Marx tarafından 1857 - 58' de kaleme alınmış kabarık bir elyazmasının bir bölümüdür. Bu elyazması, 1939 - 1941'de, Moskova'da, *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie* başlığıyla yayımlandı, ama birkaç kısa parçası 1903'de *Neue Zeit*'da çıkmıştı. Yayım zaman ve yeri sonucu, burada söz konusu edilen bölüm 1952'de Berlin'de broşür olarak yayımlandığı sırada, ve yapıtın bütünü 1953'de aynı kentte yeniden yayımlanıncaya değin, yapıt gerçekte bilinmeyen bir yapıt olarak kaldı. Bu 1953 tarihli Almanca baskı ele geçirilebilir tek baskıdır. İtalyanca'dan başka bir batı Avrupa diline çevrildiğini duymadım (1956). Böylece, *Grundrisse*, Marx ile Engels'in, yazarlarının sağlıklarında yayımlanmamış ve ciddi bir irdeleme için ancak 1930'a doğru yararlanılabilir bir duruma gelen o önemli elyazmaları grubunun içine giriyor. Bu çalışmaların çoğu, son zamanlardaki tartışmalarda bol bol sözü edilen 1844 *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* gibi, Marx'ın ve Marksizmin gençliklerinin malıdır. Oysa, *Grundrisse* olgunlukları alanına girer. Bu yapıt İngiltere'de sürdürülmüş on yıllık yoğun irdelemelerin meyvesidir ve Marx'ın 1860'lı yıllar sırasında, daha önce de belirttiğimiz gibi, hazırlık çalışmasını oluşturduğu *Kapital*'in yazılışına hemen öngelen düşünce aşamasını simgeler. Buna göre, *Grundrisse*, olgunluk dönemi Marx'ının okura ulaşan son önemli yazılarını oluşturur.

Bu koşullarda, bu yazılara gereken ilginin gösterilmemesi çok şaşırtıcıdır. Özellikle de Marx'ın prekapitalist evrim sorununu ele almaya çalıştığı ve *Formen, die der Kapitalistischen Produktion vorherhegen*

başlığı altında toplanan konular için geçerlidir bu. Raslantıya bağlı ya da önemsiz notlar söz konusu değildir bu yazılarda. Bu yapıt yalnızca —Marx'ın kendisinin Lassalle'a gururla yazdığı gibi (12 Kasım 1858)— «onbeş yıllık araştırmanın, yani hayatımın en iyi yıllarının meyvesi»ni simgelemez. Yalnızca Marx'ı en derin ve en parlak yönleriyle göstermekle kalmaz. Ayrıca, birçok bakımdan, onun tarihsel evrim sorunuyla en sistemli karşılaşma girişimini ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne az zaman sonra yazılan ve tarihsel materyalizmi en verimli biçimi altında sunan görkemli Önsöz için zorunlu bir yapıtı da oluşturur. Duraksamadan söylenebilir ki, bu yapıtı göz önünde bulundurmayan her Marksist tarihsel tartışmanın —yani 1941'den önceki hemen bütün tartışmaların ve o zamandan sonraki (ne yazık ki) çoğunun— bu yapıtın ışığında yeniden ele alınması gerekir.

Bununla birlikte, bu savsamanın apaçık nedenleri de vardır. *Grundrisse*, Marx'ın Lassalle'a yazdığı gibi, «yayımlanmak için değil, kendi düşüncelerimi açıklığa kavuşturmak için, çok değişik dönemlerde yazılmış monografiler»den oluşuyordu. Bu monografiler yalnızca okurdan Marx'ın düşünce tarzına —yani onun tüm entelektüel evrimine ve özellikle de Hegelciliğe— iyice alışık olmasını istemekle kalmazlar, ama işlenmemiş, yer yer kendi kendine konuşmalar serpiştirilmiş, Marx için ne denli açık olursa olsun, bizim için çoğu kez kapalı kalan notlar biçimi altında, bir tür entelektüel, kişisel, bazen içine girilmez bir stenografiyle de yazılmışlardır. Elyazmasını çevirme ya da irdeleme ve yorumlamaya kalkışan biri, kimi bilmecemsi parçaların anlamını yansıtmak için usa yatkın kuşku sınırını aşmanın bazen büsbütün olanaksız olduğunu görecektir.

Hatta Marx'ın meramını açıkça anlaşılabilecek biçimde anlatmak gibi bir kaygısı bile olsaydı, çözümlemesini o denli yüksek bir genelleme düzeyinde, yani o denli soyut terimlerle yürütmüştü ki, okunması gene de kolay olmazdı. İlkin, Marx'ın buradaki kaygısı —*Eleştiri*'ye Önsöz'de olduğu gibi— *her* toplumsal değişikliğin genel düzeneğini (mekanizmasını) saptamaktır : maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme durumuna karşılık düşen toplumsal üretim ilişkilerinin oluşması; üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmaların devirli gelişmesi; üretim ilişkilerinin üretici güçler düzeyine bir kez daha uyarlandıkları «toplumsal devrim dönemleri». Bu genel çözümleme, özgül tarihsel dönemler, özgül üretim güçleri ya da ilişkileri üzerine hiçbir açıklama içermez. Bu yüzden «sınıf» sözcüğünün Giriş bölümünde sözü bile edilmez, çünkü «sınıflar», gerçekten çok uzun da olsalar, tikel tarihsel dö-

nemler için, tikel toplumsal üretim ilişkileri durumlarından başka bir şey değildirler. Ve tarihsel kuruluş ve dönemlere tek gerçek gönderme, «ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri»ne, yani sonuncusu toplumsal üretim sürecinin son «antagonist» («uzlaşmaz») biçimi olan «Asyagil», «eskil», «feodal» ve «modern burjuva» dönemlerine ilişkin, hiçbir açıklama ve kanıtlama yapmadan verilmiş kısa listedir.

Formen, die der Kapitalistischen Produktion vorhergehen de, sözcüğün dar anlamında «tarihsel» olmamakla birlikte —bunu baştan belirtmek gerekli— Önsöz'den hem daha genel, hem de daha özgüldür. Bir yandan, irdeleme, toplumsal evrim çözümlemesinde, hangi konu üzerine olursa olsun *her* diyalektik teorinin, her doyurucu teorinin belirtici niteliklerini araştırır. Bilginlerin «güzellik» ya da «zariflik» olarak adlandırma eğilimi gösterdikleri o entelektüel düzenleme, genelleme ve eksiksiz iç mantık niteliklerine sahip olmaya çalışır ve gerçekten de sahiptir. Ve Hegel'in diyalektik yöntemine başvurarak, ama idealist değil materyalist bir temel üzerinde, bu erekleri izler.

Bu da bizi ikinci yöne götürür. *Formen,* en genel biçimi içinde tarihin *içeriğini* dile getirmeye çalışır. Bu içerik, *ilerlemedir.* Burada ne tarihsel ilerlemenin varlığını yadsıyanlara, ne de (çoğu kez olgunluk öncesi Marx'ının yazılarına dayanarak) onun düşüncelerinde insanın özgürleşmesinden yana ahlâksal bir istekten başka bir şey görmeyenlere herhangi bir doğrulama getirilecektir. Marx'a göre, ilerleme, aynı zamanda istenmeye değer olan şeye doğru yönelen, nesnel olarak belirlenmiş bir şeydir. Bütün insanların özgür gelişmesinin utkusuna beslenen Marksist inancın gücü, Marx'ın umudunun güçlülüğünden doğmaz. Tarihsel gelişmenin insanlığı büyük bir olasılıkla bu gelişmeye doğru götürebileceği fikrinin tartışma götürmez doğruluğundan doğar.

Marx'ın hümanizmasının, ama aynı zamanda ekonomik ve toplumsal teorisinin de nesnel temeli, toplumsal hayvan olarak insan çözümlemesidir. İnsan, ya da daha doğrusu insanlar bir *iş* yaparlar, yani soluyarak, yiyeceklerini, barınaklarını, aşklarını, vb. arayarak, pratik içinde, her gün varoluşlarını yaratır ve yeniden üretirler. Bütün bu işleri Doğa *içinde,* ondan alarak ve gerektiğinde, onu bile bile, bilinçli biçimde değiştirerek yaparlar. İnsan ile Doğa arasındaki bu etkileşim toplumsal evrimi oluşturur ve doğurur. Doğadan almak ya da (kendi öz gövdemiz dahil) bir Doğa parçasının kullanımını saptamak, günlük dilde bir temellük olarak düşünülebilir ve öyle de düşünülür. Temellük *(appropriation),* demek ki başlangıçta işin (çalışmanın, emeğin) basit

bir görünümüdür. *Mülkiyet* kavramıyla dile getirilmiştir bu (hiçbir durumda tikel *özel* mülkiyet tarihsel durumuyla aynı şey olmayan «mülkiyet» kavramıyla). Başlangıçta, der Marx, «işinin nesnel koşullarıyla emekçinin ilişkileri, mülkiyet ilişkileridir; emekle onun ön nesnel koşullarının doğal birliğidir bu.» Toplumsal bir hayvan olarak, insan hem elbirliğini (kooperasyonu) hem de *toplumsal bir işbölümünü* (yeni işlevlerin uzmanlaşmasını) geliştirir. Bu toplumsal işbölümü, bireyin ve onun bir üyesi olduğu topluluğun bakımı için zorunlu olan şeyin dışında ve ötesinde bir *artık* üretimiyle olanaklı duruma gelmiştir. Ama, aynı zamanda, bu toplumsal işbölümü de karşılık olarak bu artığın daha sonraki gelişme olanaklarını artırır. Artık ile toplumsal işbölümünün ikili varoluşu *değişimi* (mübadeleyi) olanaklı kılar. Ama, başlangıçta, üretim ve değişimin ereği *kullanımdır* — yani üretici ile topluluğun bakımı. Teorinin üzerlerine kurulduğu başlıca çözümsel (analitik) temeller, işte bunlardır. Bütün bunlar gerçekte tikel bir nitelikteki toplumsal bir hayvan olarak kökensel insan kavramının genişleme ya da doğal sonucudur.

İnsanın Doğa karşısındaki artan özgürleşmesinde ve onun üzerinde uyguladığı büyüyen denetimde ilerleme ister istemez gözlemlenebilir. Geçimi ardında koşan ilkel insanların durumuna oranla bu özgürleşme, insanal gruplar biçimindeki hayvanların evrim sürecinden doğan kendiliğinden ve kökensel (ya da, Marx'ın dediği gibi, «naturwüchsig», «doğa içinde büyüyen») ilişkiler dışında bu özgürleşme, yalnız üretici güçleri değil, ama üretim ilişkilerini de etkiler. Ve *Formen* işte bu son yönü ele alır. Bir yandan, işin —özellikle *değişim* içinde— uzmanlaşması sonucu insanlar arasında kurulan ilişkiler, *paranın* ve onunla birlikte, *meta üretim* ve değişiminin icadı, sermaye birikimi dahil, daha önce tasarlanması olanaksız işlemlere bir temel sağlayıncaya değin, gitgide açıklığa kavuşmuş ve karmaşıklaşmışlardır. Bu süreç, adı geçen denemenin başında söz konusu edilmesine karşın, onun ana konusunu oluşturmaz.

Ama, öte yandan, insan *Naturwüchsig*'den daha çok uzaklaştığı, ya da Doğa ile ilkel ilişkilerinden kendiliğinden kurtulduğu ölçüde, emek - mülkiyet ikili ilişkisi gitgide kopar. Bu süreç, «özgür emek ile nesnel gerçekleşme koşulları, yani iş araçları *(Arbeitsmittel)* ve iş gereci arasında yavaş yavaş artan bir ayrım ... öyleyse, her şeyden önce, emekçi ile onun doğal laboratuarı sayılan toprak arasında bir ayrım» biçimini alır. Kesin açıklığa kavuşturma, üretim sürecinde (doğrudan bir önem taşımayan) kullanım, değişim ve (üretimin doğrudan ereği olan)

birikim arasında tam bir ayrıma tanık olunurken, emekçi basit bir emek gücüne indirgendiği zaman, ve ekleyebiliriz, mülkiyet emekten tamamen ayrılmış bulunan üretim araçlarının bir denetimine indirgediği zaman, kapitalizm döneminde gerçekleştirilir. Marx'ın burada olanaklı tiplerinin çeşitlemeleri içinde çözümlemeye giriştiği süreç, işte budur. Bu evrimin kimi tikel evrelerini dışavuran tikel ekonomik - toplumsal kuruluşların çok ilginç olmalarına karşın, Marx yüzyılları ve anakaraları kapsayan tüm süreci düşünür. Öyleyse, irdelemesinin çerçevesi ancak terimin en geniş anlamında zamandizimseldir (kronolojiktir), ve bir evreden öbürüne geçiş sorunları, uzun erimli dönüşüm üzerine bir ışık tuttukları zaman dışında, onun özsel kaygısı değildirler.

Ama, kökensel doğal üretim koşullarına oranla insanın bu özgürleşme süreci, aynı zamanda insanal *bireyselleşme* sürecidir de. «İnsan ancak tarihsel süreç arasından bireyselleşir *(vereinzelt sich)*. O ilkin cinsil *(générique)* bir varlık, kabilesel *(tribal)* bir varlık, sürücül *(grégaire)* bir hayvan (bir sürü hayvanı) olarak ortaya çıkar... Değişimin *(l'échange)* kendisi, bu bireyselleşmeyi belirleyen bir etkendir. Sürücül hayvanı gereksiz duruma getirir ve eritir.» Birey ile, başlangıçta bireyin içinde evrildiği topluluk olan şey arasındaki ilişkilerde kendiliğinden bir dönüşüm anlamına gelir bu.

Eski topluluk, kapitalizmin en uç durumunda, bireyselleşmeyi gerçekten olanaklı kılmakla birlikte, bireyin dışında ve ona karşı kalan insanalsızlaşmış *(déshumanisé)* bir toplumsal düzenek durumuna dönüşmüştür. Ama gene de bu süreç insanlığa geniş olanaklar kazandırır. Marx'ın umut ve görkem dolu bir parçada gösterdiği gibi : «İnsanın (ulusal, siyasal ya da dinsel tanımı ne denli sınırlayıcı alursa olsun) her zaman üretimin ereği olarak göründüğü eskil *(antique)* anlayış, üretimin insanın ereği ve zenginliğin de üretimin ereği olduğu modern dünyanın anlayışından çok daha yüksekmişe benzer. Bununla birlikte, zenginlik, gerçekte eski dar burjuva biçimden arındırdığınız zaman, gereksinmelerin, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin, vb., bireylerin, evrensel değişimde gerçekleşmiş tümelliğinden başka bir şey midir? Doğanın güçleri —«Doğa» adı verilen şeyin güçleri gibi kendi öz doğasının da güçleri— üzerinde insan denetiminin tam gelişmesinden başka bir şey midir? Tarihsel evrimin bütünselliğini —yani *önceden saptanmış* hiçbir ölçünün ölçmediği bütün insan güçlerinin, insan güçleri olarak evrimini— kendinde bir erek durumuna getiren daha önceki tarihsel evrimden başka hiçbir önkoşul olmaksızın, insanın yaratıcı yeteneklerinin tam hazırlanmasından başka bir şey midir? İnsanın kendini be-

lirli bir biçim altında üretmediği, ama kendi bütünselliğini ürettiği; geçmiş tarafından biçimlendirilmiş bir şey kalmaya çalışmadığı, ama saltık oluş deviniminin içinde yer aldığı bir durumdan başka bir şey midir? Burjuva ekonomi politiğinde —ve bunun karşılık düştüğü üretim aşamasında— insanal içselliğin *(interiorité humaine)* bu tam hazırlanışı bütünsel yabancılaşma olarak, ve saptanmış bütün tek yanlı ereklerin yok edilmesi de, kendinde ereğin tamamen dışsal bir yüküme feda edilmesi olarak gösterir kendini.»

Hatta bu insanalsızlaşmış ve görünüşte en çelişik biçim altında bile, bireysel özgür gelişme hümanist ülküsü, daha önceki tarihsel evrelerde olduğundan çok daha yakındır. Marx'ın kısa ve özlü biçimde, insan toplumunun tarihöncesi aşaması adını verdiği şeyden, —kapitalizmin sonuncusu olduğu sınıflı toplumlar çağından—, insanın kendi yazgısının efendisi olduğu çağa, komünizm çağına geçişten başka bir şey beklemez bu ülkü.

Marx'ın görümü *(vision)* böylece olağanüstü bir birleştirici güçtür. Onun ekonomik ve toplumsal gelişme modeli, (Hegel'inkinin tersine) Tarih'e uygulanabilir ve bir yozgeneleme *(tautologie)* değil, ama verimli ve özgün sonuçlar üretebilir. Ama, aynı zamanda, insan doğası üzerine birkaç temel ve hemen hemen belitsel *(axiomatiques)* açıklamada gizli mantıksal olanakların gelişmesi olarak da sunulabilir bu model (emek - mülkiyet çelişkilerinin ve işbölümünün diyalektik bir sergilenmesi).

Bir olgular modelidir bu, ama, hafifçe farklı bir açıdan düşünülürse, bu *aynı* model bize değer yargıları da sağlar. Önyargısız ve darlıktan uzak bütün zekâları, hatta onunla aynı kanıda olmadıkları zaman bile, düşünür olarak Marx'a saygı ve hayranlık duymaya götüren şey, onun teorisinin bu çok boyutluluğudur. Aynı zamanda, özellikle Marx kendine yabancı bir okurun isteklerine ödün vermediği zaman, hiç kuşkusuz, metninin güçlüğüne bu nitelik de eklenir.

Bu karmaşıklığın bir örneğini burada özellikle belirtmek gerekir : Marx'ın çeşitli akademik disiplinleri ayırmayı reddetmesi. Bu işi onun yerine yapmak olanaklıdır. Marx'ın en zeki eleştiricilerinden biri olan J. Schumpeter, işte böylece toplumbilimci Marx'ı ekonomist Marx'dan ayırt etmeye girişmiştir. Ve tarihçi Marx da kolayca ayrılabilirdi. Ama bu denli mekanik bir ayırma Marx'ın yöntemine tamamen aykırıdır ve bizi başka yöne çevirir. Statik çözümlemeyle dinamik çözümleme arasına, statik sisteme dinamik bir öğe şırınga etmekle, birini öbürüne dö-

nüştürmeyi umarak, katı bir çizgi çekmeye çalışanlar, burjuva akademik iktisatçılardır. Toplumbilimcilerin alanına uygun düşmeyen her şeyi uzaklaştırarak, tercihen denklemlerle dile getirilebilir nitelikte, katıksız bir ekonomik büyüme modeli ortaya koyanlar da akademik iktisatçılardır. Akademik toplumbilimciler daha aşağı bir bilimsel yarar düzeyinde, ve tarihçiler daha da düşük bir ölçüde benzer ayrımları yaparlar. Ama Marx'ın yolu değildir bu. Toplumsal üretim ilişkileri (yani terimin en geniş anlamında toplumsal örgütlenme) ile bu ilişkilerin düzeylerine karşılık düştükleri maddi üretim güçleri, birbirlerinden ayrılamazlar. «Bu üretim ilişkileri bütünlüğü toplumun ekonomik yapısını oluşturur» *(Önsöz)*. Ekonomik gelişme, «ekonomik büyüme»ye ve hele, ulusal gelirin diyelim % 5'i yatırıldığı zaman ekonomik bir büyümenin sağlandığını ileri süren modern bayağı iktisatçılar tarzında, üretkenlik ya da sermaye birikim oranı gibi tek tek etkenlerin bir değişmesine indirgenemez. Bu sorun ancak tikel tarihsel dönemler ve tikel toplumsal yapılar terimleriyle tartışılabilir. *Formen*'deki çeşitli prekapitalist üretim tarzları tartışması bunun parlak bir örneğidir ve, bu arada, tarihsel materyalizmin *ekonomik* (ya da bu durumda *toplumbilimsel)* bir tarih yorumu olduğunu düşünmenin son derece yanlış olduğunu gösterir.

Bununla birlikte, hatta Marx'ın zamanımızın akademik uzmanlıklarına göre parçalara ayrılmaması gerektiği konusunda açıkça uyarılmış bile olsak, düşüncesinin birliğini kavramak gene de güç olabilir. Kısmen, açık ve sistemli sergileme çabası, bizi onun çeşitli yönlerini zamandaş olarak değil, ama ayrı ayrı tartışmaya götürdüğü için. Kısmen de, bilimsel denetleme ve araştırma görevi, bizi belli bir uğrakta aynı şeyi yapmaya götüreceği için. Engels'in konuları bakımından açıkça sergilenmiş kimi yazılarının —örneğin söz konusu denemenin yanında— çok basitleştirilmiş bir şey ya da Marx'ın düşüncesinde bir daralma izlenimi verme nedenlerinden biri de, işte budur. Stalin'in *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*'i gibi daha sonraki kimi Marksist açıklamalar bu yönde çok daha ileri gitmişlerdir; belki de çok ileri. Tersine, Marx'daki diyalektik birlik ve karşılıklı etkileşimi belirtme kaygısı da, diyalektik üzerine basit ve beilrsiz genellemelere, ya da : «üstyapı temel tarafından mekanik olarak, ya da kısa erimde belirlenmez, ama o da onu etkiler ve, zaman zaman, onu belirleyebilir» gibi itirazlara götürebilir. Bu türlü olumlamaların pedagojik bir değeri olabilir. Marksizmin çok basitleştirici görüşlerine karşı uyarı görevi görürler (ve Engels, Bloch'a ünlü mektubunda, bu anlayış içinde bu olum-

lamaya başvurur), ama bizi çok da ileri götürmezler. Engels'in Bloch'a gösterdiği gibi, bu güçlüklerden kaçınmanın doyurucu bir yolu vardır : «Bu teoriyi ikinci elden çözümlemelerde değil, özgün kaynaklarda irdelemek.» Okurun Marx'ı tam da düşünürken izleyebildiği bu deneme *(Formen)*, işte bu yüzden sıkı ve hayranlık dolu bir irdelemeye değimlidir.

Okurların çoğu bu denemenin en önemli yönlerinden biriyle : Marx'ın tarihsel gelişme dönemleri üzerindeki, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Önsöz*'de verilen kısa listeye dip perdesi hizmetini gören açıklamayla ilgileneceklerdir. Kendi başına, bizden Marx ile Engels'in tarih ve tarihsel evrime ilişkin düşüncelerinin gelişmesi ve başlıca tarihsel bölümleme ya da dönemleştirmelerinin daha sonraki Marksist tartışmalardaki yazgısı üzerine toplu bir görüş sahibi olmamızı isteyen karmaşık bir konudur bu.

İnsanal gelişmenin bu dönemlerine ilişkin klasik formülleştirme, «Grundrisse»nin bir hazırlık yazımını oluşturduğu *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin *Önsöz*'ünde ortaya çıkar. Marx bu önsözde şöyle yazıyordu : «Genel çizgileriyle, Asyagil, eskil, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri olarak nitelendirilebilirler.» Onu bu görüşe götüren çözümleme ile bu görüşün içerdiği teorik ekonomik evrim modeli, *Eleştiri* ile *Kapital*'in (özellikle c. III) çeşitli parçalarının bu modele bağlı ve o olmadıkça anlaşılmalarının güç olmasına karşın, Önsöz'de ortaya konmamışlardır. *Formen* ise, hemen tamamen bu soruna ayrılmıştır. Öyleyse bu yapıt, genel olarak, Marx'ın düşünce yöntemlerini, ya da tarihsel evrim ve özellikle de tarihsel sınıflama sorunu konusundaki yaklaşımını anlamak isteyen herkesin okuması zorunlu bir yapıttır.

Ama bu, tarihsel dönemlerle ilgili olarak, Marx tarafından *Önsöz*'ünde ya da *Formen*'de önerilmiş bulunan listeyi kabul etme zorunda olduğumuz anlamına da gelmez. Göreceğimiz gibi, Marksist düşüncenin az öğesi onun en ateşli yandaşları tarafından bu liste denli gözden geçirilip değiştirilmiştir — ve bu değişiklikler de her zaman eşit haklılıkta olmamıştır. Ve geri kalan yaşamları boyunca, ne Marx bu listeden hoşnut kalmıştır, ne de Engels. Bu liste ile ona dip perdesi hizmetini gören *Formen*'deki kanıtlamanın büyük bir bölümü, teorinin değil ama gözlemin sonuçlarıdırlar. Genel tarihsel materyalizm teorisi yalnızca üretim tarzlarının bir ardışıklık zorunluluğunu ilke olarak ileri sürer,

yoksa tikel olarak su ya da bu tarzların, ya da önceden saptanmış dokunulmaz bir düzenin zorunluluğunu değil (1).

Tarihsel geçmişimizi incelerken, Marx, belli bir sayıda sosyo — ekonomik kuruluş ve bu kuruluşların belli bir ardışıklığını ayırt edebileceğini düşünüyordu. Ama, eğer gözleminde yanılgıya düşseydi, ya da, eğer gözlemi kısmi ve öyleyse yanıltıcı bilgilere dayanmış olsaydı, genel tarihsel materyalizm teorisi gene de bundan etkilenmezdi. Bugün Marx ile Engels'in prekapitalist dönemler üzerindeki gözlemlerinin, Marx'ın kapitalizme yönelik betimleme ve çözümlemesinden çok daha az kesin bir irdelemeye dayandıklarını kabul etmekte genellikle anlaşılıyor. Marx güçlerini kapitalizmin irdelenmesi üzerinde yoğunlaştırıyor ve tarihin geri kalanını değişken bir ayrıntı kaygısıyla, ama özellikle kapitalizmin kökenleri ve gelişmesiyle ilgili olduğu ölçüde inceliyordu. Engels ile o, tarih konusunda da uzmandılar ve dehaları, teorileri gibi, okuduklarından çağdaşlarının herhangi birinden son derece daha yüksek bir düzeyde yararlanmaları olanağını sağlıyordu. Ama onlar o zaman elde bulunan yazına, bugünkünden çok daha yetersiz bir yazına dayanıyorlardı. Öyleyse, Marx ile Engels'in tarih konusunda neyi bilebilip neyi bilemeyeceklerini kısaca incelemek yararlıdır. Bilgilerinin, prekapitalist toplumlar üzerindeki teorilerinin hazırlanması bakımından yetersiz olduğu anlamına gelmez bu. Cilt cilt kitapların ve makalelerin basit bir birikiminin, kavrayışı ilerletmeye yeteceğine inanmak, uzmanın mesleğe değgin bir saptırmasıdır *(déformation professionnelle)*. Yalnızca kitaplıkları doldurmaya yarayabilir bu. Bununla birlikte, Marx'ın tarihsel çözümlemesine yararı dokunan temel olguları bilmek, bu çözümlemenin iyi anlaşılması için, hiç kuşku yok, istenilen bir şeydir.

Formen yazıldığı zaman, klasik ilkçağ (Yunan - Roma) konusunda, Marx ile Engels, salt yazınsal kaynaklara dayanan modern üniversite öğrencilerimiz denli iyi donatılmışlardı, ama, o zamandan beri klasik ilkçağ irdelemesinde devrim yapan arkeolojik çalışma ile yazıtlar koleksiyonu ellerinin altında bulunmuyordu; tıpkı papirüslerin de bulunmadığı gibi (Schliemann Troya kazılarına 1870'den önce başlamamış ve Mommsen'in yapıtının ilk cildi, *Corpus inscriptionum Latinarum*, ancak 1863'de gün ışığına çıkmıştır). Klasik kültüre sahip herkes gibi, Latince ve Yunanca okumakta hiçbir güçlük çekmiyorlardı, hatta Jornandès,

(1) Kuşkusuz kimi sınırlar var; diyelim buhar makinesini gerektiren belli bir teknolojik düzeye dayanan bir ekonomik - toplumsal küruluşun, buhar makinesini gerektirmeyen bir kuruluştan önce ortaya çıkabilmesi olasısızdır.

Ammianus Marcellinus, Cassiodorus ve Orosio denli tanınmamış yazarlarla bile içli dışlı olduklarını biliyoruz.

Ama öte yandan, ne klasik eğitim, ne de o zaman varolan gereç, ciddi bir Mısır ve Ortadoğu ilkçağı bilgisini olanaklı kılıyorlardı. Marx ile Engels, gerçekten, bu dönem boyunca bu bölgeyle uğraşmamışlardır. Bu bölgeye yaptıkları raslantısal göndermeler de görece enderdir. Ama bu tarihsel sorunları savsamış oldukları anlamına da gelmez bu (2).

Doğu tarihi alanında durumları oldukça farklıydı. Marx ile Engels'in 1848'den önce bu konu üzerinde düşündüklerini gösteren hiçbir kanıt yok elimizde. Doğu tarihi konusunda Hegel'in *Felsefe Tarihi Konferansları*'nda bulunan (ve özel bir parıltı da taşımayan) şeylerden, ya da o dönem kültürlü Almanlarına yabancı olmayan kaynaklarda içerilen bilgilerden daha çok bir şey bilmemeleri olasıdır. İngiltere'ye sürgün, 1850'li yılların siyasal olayları ve özellikle Marx'ın ekonomik irdelemeleri, bilgilerini hızla dönüştürmüştür. Marx'ın 1850'li yıllarda okuduğu ya da yeniden okuduğu klasik iktisatçılardan (1851'de J.S. Mill'in *İlkeler*'i, Adam Smith, Richard Jones'un *Giriş Konferansı)* Hindistan üzerine belli bir bilgi aldığı açıktır. *New York Daily Tribune* için, 1853 yılında Çin (14 Haziran) ve Hindistan (25 Haziran) üzerine makaleler yayımlamaya başladı. Bu aynı yıl Engels ile onun Doğu'nun tarihsel sorunlarına adamakıllı gömüldükleri gün gibi ortadadır; öyleki Engels Farsça öğrenmeye girişmiştir. 1853 yazının başlarında, mektuplaşmalarında C. Foster'un *Arabistan'ın Tarihsel Coğrafyası*'na, Bernier'nin *Yolculuklar*'ına, doğubilimci sir William Jones'a, Hindistan üzerine parlemento tutanaklarına ve Stamford Raffles'un *Java Tarihi*'ne göndermeler bulunur.

Marx'ın Asyagil toplum üzerindeki fikirlerinin bu aylar içinde ilk işlenmiş açıklamalarını bulduklarını varsaymak usa yatkındır. Anlaşılabileceği gibi, bu fikirler yüzeysel bir irdelemeden daha çoğuna dayanıyorlardı.

Öte yandan, Marx ile Engels'in Avrupa feodalizmi üzerindeki irdelemeleri bir başka yol izlemişe benzerler. Marx ortaçağın tarım tarihi üzerindeki araştırmalardan, yani özsel olarak *Kapital*'in I. ciltte başvurduğu Hanssen, Meitzen ve Maurer'in yapıtlarından haberdardı. Ama, gerçekte, onun bu dönemde ortaçağ tarımının evrimi ya da servaj so-

(2) Engels'den Marx'a, 18 Mayıs 1853 günlü, Babil'in kökenleri üzerine yazılan mektup ile, 6 Haziran 1853 günlü mektuba bakınız.

runlarıyla ciddi olarak ilgilendiğinin kanıtı azdır (göndermeler o çağda doğu Avrupa'da ve özellikle de Romanya'da varolan servajla ilgilidirler). Ancak *Kapital*'in (II. ve III. kitapları büyük ölçüde yazılmış bulunurlarken) ilk kitabının yayımlanmasından sonra, özellikle de Marx, Engels'le birlikte yapıtlarını bundan böyle bu alandaki bilgilerinin temeli saydıkları Maurer'i ciddi olarak irdelemeye başlayınca, 1868'den sonradır ki, bu sorun iki dostu gözle görülecek biçimde uğraştırmaya başlamıştır.

Bununla birlikte Marx, Engels'in baştan beri servajla da ilgilenmiş ve (1882'de yazılan) *Mark* üzerindeki çalışmasında onu çözümlemiş görünmesine karşın, Maurer ile başkalarının, servajdan çok, özellikle kökensel köylü topluluğu üzerine tuttukları ışıkla ilgilenmiş görünür. 1882' de birbirlerine yazdıkları son mektupların birkaçı servajın tarihsel evrimiyle ilgilidir. Marx'ın bu soruna karşı ilgisinin, ömrünün sonuna doğru, Rusya sorunları onu artan biçimde uğraştırdığı zaman büyüdüğü açıktır. *Kapital*'in üçüncü cildinin rantın dönüşümlerini inceleyen bölümleri, batı feodal tarımı üzerindeki yazının hiçbir ayrıntılı irdeleme belirtisini vermezler.

Marx'ın burjuvazinin ortaçağsal kökenlerine karşı, feodal maliye ve ticarete karşı ilgisi, *Kapital'in* 3. cildinden anlaşıldığı gibi, çok daha büyüktür. Batı ortaçağı üzerindeki genel yapıtları irdelemekle yetinmediği, ama o zaman el altında bulunabildikleri ölçüde, ortaçağda fiyatlar (Thorold Rogers), ortaçağsal Banka, para ve ticaret üzerindeki uzmanlaşmış yapıtları da irdelediği bellidir. Doğal olarak bu konuların irdelenmesi, Marx için bu yoğun çalışma döneminde, 1850 - 1860'lı yıllarda, henüz emekleme aşamasındaydı, öyleki tarım ve ticaret tarihi üzerindeki kimi kaynaklarının (Huellmann, Vincard, Kindlinger, vb.) uzun zamandan beri aşılmış sayılmaları gerekir.

Genel olarak, Engels Avrupa ve özellikle Cermen ortaçağı ile Marx'dan daha çok ilgileniyordu. Özgün belgeler ve yerel monografiler dahil, aşırı derecede okudu; ilkel Alman ve İrlanda tarihi üzerine taslaklar yazdı. Yalnız dilbilimsel kanıtların değil, ama arkeolojinin (özellikle İskandinavya üzerine Marx'ın 1860'lı yıllarda üstün nitelikli bir yapıt olarak sözünü ettiği yapıtın) öneminin de bilincindeydi. Abbé Irminon de Saint - Germain'in *Polyptyque*'i gibi eski zamanların ekonomik belgelerinin büyük önemini, modern bir bilgin kadar anlıyordu. Bununla birlikte, Marx gibi onun da gerçek ilgisinin senyörel erkliğin gelişmesinden çok, eski köylü topluluğuna yöneldiği izleniminden de kaçınılamaz.

İlkel topluluksal toplum *(société communautaire primitive)* konusunda, Marx ile Engels'in görüşleri, iki yazarın : Alman tarihinin aşaması olarak topluluksal mülkiyetin varlığını tanıtlamaya girişen Georg von Maurer, ve özellikle de *Ancient Society*'si (1877) onlara ilkel topluluğun çözümleme temellerini sağlayan Lewis Morgan'ın irdelenmesiyle iyice değişmiştir. Engels'in *Mark* (1882) yapıtı birinciye dayanır, ve *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* ikinciye açıkça çok şey borçludur. Maurer'in (görmüş bulunduğumuz gibi, iki dostu 1868'de adamakıllı etkilemiş bulunan) yapıtı onların gözünde Fransız Devrimi'ne karşı bir tepki olan o romantik ortaçağcıl anlayıştan kurtulmuş bir araştırma değerini taşıyordu. (Böyle bir romantizme karşı sevgi eksiklikleri, Batı'da feodalitenin tarihini pek öyle önemsemediklerini kısmen açıklayabilir). Bakışlarını, Maurer'in yaptığı gibi, ortaçağın ötesine, insan tarihinin ilkel dönemlerine doğru çevirmek, her ne denli söz konusu Alman bilginler sosyalist değilseler de, sosyalist eğilime uygun görünüyordu. Lewis Morgan, kuşkusuz, bir ütopik sosyalizm havası içinde büyümüş, ve ilkel toplum ile gelecek arasındaki ilişkiyi açıkça belirtmişti. Öyleyse, Morgan'ın yapıtını yayımlanmasından az sonra duyup öğrenen ve vardığı sonuçlarla kendi sonuçları arasındaki benzerliği hemen saptayan Marx'ın, bilgin olarak onu o denli belirginleştiren titiz bilimsel dürüstlükle her zaman olduğu gibi borcunu kabul ederek, bu yapıtı selâmlamış ve ondan yararlanmış olması çok doğaldı. Son yıllar, Marx tarafından bol bol yararlanılan bir üçüncü kaynak, Rus bilginlerin çok yoğun yayını, ve özellikle de M. Kovalevski'nin yapıtıdır.

Demek ki, *Formen*'in yazıldığı dönemde, Marx ile Engels'in ilkel toplumlar üzerindeki bilgileri ancak şematik bir nitelik taşıyorlardı. Kabilesel (tribal) toplumların ciddi bir bilgisine dayanmıyorlardı bu bilgiler, çünkü modern antropoloji henüz emekleme dönemindeydi ve Prescott'un (Marx tarafından 1851'de okunmuş ve *Formen*'de çok belli bir biçimde yararlanılmış bulunan) yapıtı bir yana bırakılırsa, Amerika'daki Kolomb - öncesi uygarlıklar konusunda bilinenler de aynı durumdaydı. Morgan'a değin, bu konudaki düşüncelerinin çoğu kısmen klasik yazarlara ve kısmen de doğuyla ilgili belgelere, ama özellikle Avrupa yukarı ortaçağ gereçlerine ya da Avrupa'daki topluluksal kalıntıların irdelenmesine dayanıyordu. Bu son kategoride, Slav ve doğu Avrupa kalıntıları önemli bir yer tutumuşlardır, çünkü bu kalıntıların gücü uzun zamandan beri uzmanların dikkatini çekiyordu. Dört temel tip : doğu (Hintli), Yunan - Roma, Cermen ve Slav ayrımı, Marx ile Engels'in 1850'li yıllardaki bilgilerinin durumuna karşılık düşer.

Kapitalist gelişme tarihi konusundaysa, Marx, o zaman pek bulunmayan ekonomik tarih yazınından çok, derin bir bilgisine sahip olduğu kabarık ekonomik teoriler yazınına dayanarak, 1850'li yılların sonunda, üstün nitelikli bir uzman durumuna gelmişti. Ama ne olursa olsun, bilgilerinin niteliği oldukça basittir. *Kapital* baskılarının çoğuna eklenmiş bulunan bibliyografyaya bir göz atmak bunu gösterecektir. Bugünkü ölçülerimize göre, 1850 - 1860'lı yıllarda el altında bulunan bilgi bütünlüğünün son derece eksik olduğu kabul edilir. Ama gene de, hele Marx'ın zekâ keskinliğine sahip biri tarafından yararlanıldığı zaman, bu bilgi bütünlüğünü bir kalemde çizip atmamalıyız. Böylece, 16. yüzyılda fiyatların artışı ve Amerikan altınının bunda oynadığı rol konusundaki bilgimizin, eğer daha da sonra değilse, ancak 1929'dan beri sağlam bir belgesel temele oturtulduğu ileri sürülebilecektir. Marx'ın ölümünden önce bu konuda hiç değilse temel bir yapıtın, A. Soetbeer'in (Engels'ce bilinen) *Edelmetall - produktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber* adlı yapıtının varolduğu kolayca unutuluyor; ve bundan çok önce bu konuda Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ndeki kanıtlaması denli doğru bir kanıtlamayı besleyecek kadar çok şey bilindiği daha da kolay unutuluyor. Marx ile Engels'in birbirlerini bu alanda yayımlanan her şeyden eksiksiz olarak haberdar ettiklerini de ekleyebilirim.

Marx ile Engels'in tarihsel bilgilerinin genel durumu işte böyleydi. Bunu şöyle özetleyebiliriz : Bu bilgiler («Formen» yazıldığı sırada) tarihöncesi, ilkel topluluksal toplumlar ve Kolomb - öncesi Amerika konusunda önemsizdiler. Afrika konusunda hemen hemen sıfırdılar. Ortaçağ konusunda büyük değildiler, ama Asya'nın kimi bölümleri, özellikle Hindistan için (ama Japonya için değil) epeyce daha iyiydiler. Klasik ilkçağ ile Avrupa ortaçağı konusunda, Marx tarafından (ve daha az bir derecede Engels tarafından) bu döneme gösterilen ilginin düzensiz olmasına karşın, iyiydiler. Ama, kapitalizmin yükselişi konusunda, döneme göre, dikkat çekecek derecede zengindiler. Her ikisi de, ister istemez, tarihi çok yakından irdelemişlerdi. Bununla birlikte, Marx'ın yaşamında sanayi - öncesi ya da Avrupalı - olmayan toplumların tarihiyle kişisel olarak ve özellikle uğraştığı iki dönemin bulunması olasıdır : *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin yazılmasına öngelen dönem olan 1850'li yıllar ile, Marx'ın, belki de Rusya'daki devrim olanaklarına gösterdiği ilgi tarafından sürüklenerek, özellikle doğu Avrupa ve ilkel toplum konusundaki tarihsel irdelemelere yeniden dönmüş göründüğü, *Kapital*'in 1. kitabının yayımlanması ve II. ve III. kitaplarının büyük bir bölümünün yazılmasından sonra, 1870'li yıllar.

II

Şimdi de Marx ile Engels'in tarihsel evrim ve tarihsel dönemleştirme konusundaki düşüncelerinin gelişmesini izleyelim. Bu gelişmenin ilk aşaması kendini en iyi 1845 - 46'da yazılan *Alman İdeolojisi*'nde gösterir. Bu yapıt toplumsal işbölümünün çeşitli aşamalarının çeşitli mülkiyet biçimlerine karşılık düştükleri (kendi başına kuşkusuz yeni olmayan) fikrini benimser. Bu aşamaların birincisi topluluksal *(communautaire)* aşamaydı ve «bir halkın avcılık ya da balıkçılıkla, hayvancılık ya da, gerekirse, tarımla beslendiği, üretimin o gelişiminin henüz başında bulunan aşamasına» karşılık düşüyordu. Bu aşamada, toplumsal yapı kandaş grubun («aile») gelişme ve değişmesi ile onun içsel işbölümüne dayanmıştır. Bu aile grubu kendi öz safları içinde yalnız şeflerle öbürleri arasındaki ayrımı değil, ama nüfusun ve gereksinmelerin artışı ve savaş ya da trampa içinde dış ilişkilerin gelişmesiyle birlikte ilerleyen köleliği de geliştirme eğilimi gösterir. Toplumsal işbölümünde ilk önemli ilerleme ticari ve sınai emek ile tarımsal emek arasındaki ayrılmayla belirlenir. Bu ayrılma kır ile kent arasındaki ayrım ve karşıtlığa yol açar. Bu da, sırası gelince, mülkiyet ilişkilerinin ikinci tarihsel evresine, «eskil *(antique)* mülkiyete, komünal mülkiyet ve devlet mülkiyeti»ne götürür. Marx ile Engels, bu evrenin kökenini, kölelik varlığını sürdürürken, kabilesel grupların (anlaşma ya da fetihler yoluyla) birleşmesi sonucu kentlerin (sitelerin) oluşmasında bulurlar. Kentin komünal (ortaklaşa) mülkiyeti (yurttaşların kent köleleri üzerindeki ortaklaşa mülkiyeti dahil) ana mülkiyet biçimidir. Ama, onun yanında, başlangıçta komünal mülkiyete bağımlı olarak, özel mülkiyetin su yüzüne çıktığı görülür. Ilkin taşınır özel mülkiyetin, sonra, özellikle taşınmaz özel mülkiyetin gelişmesiyle birlikte, tıpkı köleler karşısındaki konumları ilkel kabile üyeleri olarak kolektif statülerine dayanan «özel yurttaşlar»ın durumu gibi, bu toplumsal düzen de çökmeye başlar.

Bu aşamada, toplumsal işbölümü daha şimdiden oldukça gelişmiştir. Toplumsal işbölümü yalnız kent ile kır arasında, ve bazen de hatta kentin çıkarlarını simgeleyen devletlerle kırın çıkarlarını simgeleyen devletler arasında varolmakla kalmaz, ama kent içerisinde sanayi ile deniz ticareti arasında da işbölümü vardır; ve, kuşkusuz, özgür insanlar ile köleler arasında da. Roma toplumu bu evrim evresinin en son gelişmesini gösterir. Temeli kenttir ve kent sınırlarını aşmayı da hiçbir zaman başaramamıştır.

Bunun ardından, *(Alman İdeolojisi*'nin mantıksal bir bağlantı önermeksizin, yalnız iki biçiminin ardışıklığını ve parçalanmış Roma ku-

rumları ile fatihlerin (Cermengil) kabile kurumlarının karışma etkisini göz önünde bulundurmasına karşın) üçüncü tarihsel mülkiyet biçimi olarak, «feodal ya da zümresel mülkiyet» gelir. Geniş bir bölgeye dağılmış nüfusun düşük yoğunluğunun kentlerin gelişmesine izin vermediği yerde, feodalizm ilkel komünizmin bir evrim *seçeneği* olarak ortaya çıkar. Bölgenin *genişliği* kesin bir önem taşır gibi görünür, çünkü Marx ile Engels şöyle yazarlar : «... öyleyse feodal gelişme, Roma fetihleri ile, tarımın başlangıçta bu fetihlere bağlı genişlemesi tarafından hazırlanmış bulunan çok daha geniş bir alan üzerinde başlar.» Bu durumda toplumsal örgütlenmenin çıkış noktası kent değil, kırdır. Temeli bir kez daha —gerçekte, fatih Cermen kabilelerinin askeri örgütü tarafından desteklenen grup olarak feodal senyörlerin kolektif mülkiyetine dönüşen— ortaklaşa mülkiyettir bu örgütlenmenin. Ama feodal soyluluğun kendi hiyerarşik yapısını ve silahlı bileliklerini (maiyetlerini) karşısına diktiği sömürülen sınıf bir köleler sınıfı değildi, bir serfler sınıfıydı. Bu sırada kentlerde de buna koşut bir bölünme oluyordu. Kentlerde temel mülkiyet biçimi bireylerin özel çalışmasıydı, ama çeşitli etkenler —savunma gereksinmesi, rekabet ve çevreleyen kırın feodal örgütlenmesinin etkisi— ortaya benzer bir toplumsal örgütlenme çıkarıyordu : usta - zanaatkâr ya da tüccarların, kalfa ve çırakların karşısına diktikleri loncalar. Bu aşamada, feodalizmin ana «mülkiyet» biçimi *(Haupteigentum)* olarak, ortaya *aynı zamanda* hem serflerin emeği tarafından değerlendirilen toprak mülkiyeti, hem de çırak ve gündelikçiler kullanan küçük zanaatkârlık çıkmıştır. İşbölümü görece az gelişmiştir, ama bu işbölümü kendini özsel bakımdan çeşitli toplumsal zümreler : kırda prensler, soylular, din adamları ve köylüler; kentlerde ustalar, kalfalar, çıraklar ve, belki de, gündelikçi emekçilerden oluşan bir pleb arasındaki çok katı bir ayrımda dışavuruyordu. Coğrafi bakımdan çok geniş olan bu sistem, aynı zamanda hem toprak soyluluğunun hem de kentlerin yararına, görece önemli siyasal birlikler gerektiriyordu : evrenselleşen feodal krallıklar böyle kuruldu.

Bununla birlikte, feodalizmden kapitalizme geçiş, feodal evrimin meyvesidir. Bu geçiş kentlerde başladı, çünkü kent - kır ayrımı temel ayrımdır, ve, uygarlığın doğuşundan 19. yüzyıla değin, bu ayrım toplumsal işbölümünün sürekli öğesi ve dışavurumu olmuştur. Ortaçağda yeniden ortaya çıkan kentlerin içinde, ilkçağ kalıntısı olarak bu işbölümünün daha önce bulunmadığı her yerde, üretim ile ticaret arasında bir işbölümü gelişti. Uzak ülkelerle ticaret ve, sonradan, çeşitli kentler arasında bir işbölümü de (üretimde uzmanlaşma) bundan doğdu. Feodallere karşı burjuvaların korunması ve kentler arasındaki karşılıklı

ilişkiler, ayrı ayrı her kent burjuva gruplarından başlayarak bir *burjuva sınıfının* oluşmasına yol açtı. «Burjuvazinin kendisi de kendi öz koşullarıyla birlikte ancak yavaş yavaş gelişir : sırası gelince işbölümüne göre çeşitli bölüntülere (fraksiyonlara) bölünür ve varolan tüm mülkiyetin ticaret ya da sanayi sermayesi durumuna dönüşmesi ölçüsünde, sonunda daha önce varolan bütün varlıklı sınıfları kendi içinde eritir (bununla birlikte, kendinden önce varolan varlıksız sınıfın çoğunluğu ile o zamana değin varlıklı olan sınıfın bir bölümünü yeni bir sınıf durumuna, proletarya durumuna dönüştürür)». Ve Marx, notta şöyle eyler : «İlkin doğrudan doğruya devlete bağlı işkollarını, sonra da az çok ideolojik bütün meslekleri soğurur...»

Ticaret bir dünya ticareti niteliği kazanana ve büyük çaplı bir sanayie dayanana değin, bu gelişmelere bağlı bulunan teknolojik ilerlemeler eğreti kalır. Yerel ya da bölgesel olarak sınırlı kalan bu ilerlemeler, bir barbar istilası ya da bir savaşla yok olabilirler, ve yerel ilerlemeler de yaygınlaştırılmaya yatkın değildirler. (Söz arasında *Alman İdeolojisi*'nin burada tarihsel çökme ve gerileme sorununa değindiğini belirtelim). Öyleyse, kapitalizmde belirleyici gelişme, dünya pazarının gelişmesidir.

Kentler arasındaki işbölümünün ilk sonucu, (İtalya ile Flandre'ın geleceği haber veren merkezlerinde olduğu gibi) dış ticarete ya da (İngiltere ile Fransa'da olduğu gibi) iç pazara dayanan loncalardan bağımsız manüfaktürlerin doğuşudur. Bu manüfaktürler, nüfusun —özellikle kırlarda— ve loncaların içinde ve dışında sermayenin ilerlemiş bir yoğunlaşmasını da gerektirirler. Bu manüfaktür sanayileri arasında, en önemlisinin dokumacılık olduğu görülmüştür; çünkü dokumacılık, ne denli ilkel olursa olsun, makine kullanımına bağlıydı. Sırası gelince, manüfaktürlerin gelişmesi de, o zamana değin kentlere kaçan ama loncaların tekelciliği yüzünden gitgide oralardan kovulan köylülere bir kaçma yolu sağladı. Bu işkolunda kullanılan işgücü, kısmen eski ordular ve feodal birliklerden, kısmen de tarımdaki ilerlemeler ve ekilmiş toprakların otlaklara dönüştürülmesi nedeniyle yerinden oynatılan kimselerden geliyordu.

Manüfaktürlerin gelişmesiyle birlikte, uluslar birbirleriyle rekabet etmeye başlarlar ve (ticaret savaşları, gümrük tarifeleri ve yasaklamalarıyla birlikte) merkantilizm ulusal düzeye yükselir. Manüfaktürler içinde kapitalistler ile emekçiler arasındaki ilişkiler gelişir. Amerika'nın ve Hindistan deniz yolunun bulunması ile, deniz - aşırı ürünlerin,

özellikle altın ve gümüş külçelerinin yoğun dışalımı, aynı zamanda hem feodal toprak mülkiyetinin, hem de çalışan sınıfların konumunu sarsar. Sınıfsal ilişkilerde bundan doğan değişiklikler sonucu, o zaman, fetihler, sömürgeleştirme ve «her şeyden önce de pazarların şimdi olanaklı duruma gelen ve her gün daha çok gerçekleşen dünya pazarları genişliğini kazanmaları olgusu» ile birlikte, yeni bir tarihsel gelişme evresi başlar.

Bu aşamadaki düşünceyi daha çok izlemeye gerek yok. Yalnız *Alman İdeolojisi*'nin, sanayiin utkusundan önce, biri 17. yüzyıl ortalarına, öbürü de 18. yüzyıl sonlarına değin giden iki başka gelişme dönemi daha saptadığını belirtelim. Ayrıca, sanayi alanında İngiliz başarısının açıklaması olarak da, 17. yüzyıl boyunca ortaya çıkan ve «yavaş yavaş bu ülke için göreli bir dünya pazarı ve bundan dolayı, İngiliz mamul ürünlerinin daha önceki sınai üretici güçlerin karşılayamayacakları bir isteminı» yaratan ticaret ve sanayi özeklenmesini (temerküzünü) de telkin eder bu yapıt.

Bu çözümlemenin, *Komünist Blidirge*'nin tarihsel parçalarının temeli olduğu ortadadır. Tarihsel temeli dardır : klasik ilkçağ (özellikle Roma ilkçağı) ile batı ve orta Avrupa. Yalnızca üç sınıflı toplum biçimi kabul eder : ilkçağ köleci toplumu, feodalizm, ve burjuva toplum. İlk iki biçimin ilkel komünist toplumdan çıkarken raslanılan bir *seçeneğin* öğeleri olduklarını ve ikincinin birincinin yıkıntıları üzerinde kurulması olgusuyla birbirlerine bağlı bulunduklarını telkin eder gibidir bu çözümleme. Birincinin yıkılışını açıklayan hiçbir düzenek (mekanizma) ortaya konmamıştır; bununla birlikte, belki çözümlemenin kendi içinde örtükçe içerilen bir düzenek bulunabilir. Burjuva toplum, sırası gelince, feodal toplumun çatlaklarında boy atar gibi görünür. Büyümesi —hiç değilse başlangıçta— bize bir kentler olayı, toprak feodalizmiyle bağları her şeyden önce özgün nüfuslarını ve onların daha sonraki katkılarını eski serflerden elde etmeleri olgusunda olan bir kentler olayı ve kentlerin içindeki bir olay olarak gösterilmiştir. Kentlere ve manüfaktürlere işgücü sağlayacak nüfus artığının kaynağını bulma yolunda burada henüz ciddi bir girişim yoktur. Bu konudaki açıklamalar büyük bir çözümleme değeri taşımayacak denli şematiktir. Bu sayfalarda, içerdikleri kimi ara gözlemlerin etkileyici ve hatta bazen parlak olmalarına karşın, geçici, ilksel bir tarihel gelişme varsayımı görmek gerekir.

Marx'ın düşüncesinin *Formen* tarafından simgelenen aşaması çok daha karmaşık ve derindir. Yazar burada ister istemez bu kez Avrupa'-

da takılıp kalmayan çok daha geniş ve daha çeşitli tarihsel irdelemelere dayanır. Tarihsel dönemler tablosundaki ana yenilik *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin ünlü Önsöz'üne katılmış bulunan «doğusal» ya da «Asyagil» denilen sistemdir.

Ana çizgileriyle, şimdi ilkel komünizmden çıkarken, her biri daha önce varolan ya da gücül *(virtuel)* bir toplumsal işbölüm biçimini simgeleyen üç ya da dört olanaklı yol buluyoruz : *doğusal* biçim, *eskil* biçim, (Marx'ın, kuşkusuz, özellikle bir tek halkla sınırlamadığı) *Cermengil* biçim ve daha sonra artık söz konusu edilmeyen ama *doğusal* biçimle benzerlikleri bulunan oldukça belirsiz bir biçim olan *Slav* biçimi. Bu dört biçim arasında yapılacak ayrım, tarihsel evrimi engelleyen sistemlerle onu kolaylaştıran sistemleri ayırt eden ve tarihsel bakımdan büyük bir önem taşıyan ayrımdır. 1845 - 46'da kurulan model, görmüş bulunduğumuz gibi, Marx'ın tarihsel gelişmeyi hiçbir zaman doğru bir çizgi ya da ardışık ilerlemelerin basit bir tescili olarak düşünmemesine karşın, bu soruna şöyle bir dokunup geçmekten başka bir şey yapmaz. Bununla birlikte, 1857 - 58'e doğru, kanıtlama çok daha derinleştirilmiştir.

Formen'in bilinmemesi, doğusal sistem üzerindeki tartışmanın, geçmişte, her şeyden önce hepsi de 1853'te yazılan Marx'dan Engels'e ilk mektuplarla, Marx'ın Hindistan üzerindeki makalelerine dayanması sonucunu vermiştir. Bu yazılarda bu sistem —ilk yabancı gözlemcilerin kanısıyla tam bir uygunluk içinde— «toprak üzerinde mülkiyet yokluğu» ile belirginleştiriliyordu. Bunun olağanüstü bir özeklenme (temerküz) gerektiren özel koşullara, yani başka türlü etkili olarak ekilip biçilemeyecek bölgelerdeki bayındırlık işleri ve sulama sistemleri zorunluluğuna bağlı bulunduğu düşünülüyordu. Bununla birlikte, sonraki daha derinleştirilmiş bir incelemeden sonra, Marx hiç kuşkusuz sistemin temel özelliğinin köysel komün içerisinde «manüfaktür ile tarımın kendine yeten (otarşik) birliği» olduğunu, böylece, sistemin «bir artık üretimi ve yeniden üretimi için gerekli bütün koşulları kendinde topladığını», ve, dolayısıyla, dağılma ve ekonomik evrime karşı başka herhangi bir sistemden daha büyük bir inatla direndiğini düşünüyordu. «Doğu despotizmi»nde mülkiyetin teorik yokluğu, böylece ona temel hizmetini gören «komünsel ya da kabilesel» mülkiyeti gizler. Bu türlü sistemler özeklendirilmiş (merkezileştirilmiş) olabildikleri denli, özeklendirilmemiş (ademi - merkezileştirilmiş) de olabilirler; biçimleri bakımından «daha despotik ya da daha demokratik» olabilir ve çeşitli biçimde örgütlenebilirler. Bu türlü küçük topluluksal birimlerin daha geniş bir birimin

öğeleri olarak varoldukları yerde, bu küçük birimler kendi üretim artıklarının bir bölümünü, «(daha geniş) topluluğun giderlerinin ödenmesine, yani savaşa, dinsel tapınca, vb.» ayırabilirler, «küçük topluluklar üzerinde asılı duran bu despotik hükümet» üstün topluluğunun yapıtı olarak görünecek sulama, ulaşım yollarının bakımı gibi ekonomik bakımdan zorunlu işlere ayırabilirler. Ama artık - ürünün bu devredilmesi, «kökensel anlamındaki senyörel *dominium*'un» tohumlarını da içerir, ve buradan başlayarak, feodalizm *(vilainage :* bağımlı köylülük) de gelişebilir. Komünal birimlerin «kapalı» niteliği, yalnız «dış ticarete özellikle elverişli bir konumda bulundukları yerlerde, ya da devlet başkam ile ilbaylarının (satraplarının) böylece emek fonu olarak yararlandıkları gelirlerini (artık - ürün) emekle değiştirdikleri yerlerde» gelişen kentlerin bu ekonomi içinde pek bir yeri olmadıkları anlamına gelir. Böylece, Asyagil sistem henüz sınıflı bir toplum değildir, ya da eğer sınıflı bir toplumsa, onun en ilkel biçimidir. Marx, Peru ve Meksika toplumlarının, ve daha karmaşık bir duruma gelmiş ve belki de kimi kabile ya da kimi toplulukların başkaları tarafından fethi sonucu kurulmuş bulunmalarına karşın, kimi Kelt toplumlarının da, aynı biçimin alanına girdiklerini düşünüre benzer. Bunun, deyim yerindeyse bir lüksten başka bir şey olmayacak, ve ancak özerk ekonomik birimler ya da köyler tarafından gönül rızasıyla ya da zorla verilen artık - ürünle sağlanabilen bir evrimi *dıştalamadığını* da belirtelim.

İlkel toplumdan çıkan ve «daha dinamik bir tarihsel yaşamın ürünü» olan ikinci sistem, kente (siteye), ve onun arasından da, eskil (antik) tarza, dinamik ve değişken, yayılgan topluma götürür. «Kent ve ona bitişik topraklar *(Landmark)* ekonomik bir bütün oluştururlar.» Gelişmiş biçimde —ama Marx öngelen sürecin uzunluğu ve karmaşıklığı üzerinde durmakta özen gösterir— sistem, kölelerin özel mülkiyetiyle birlikte, köleci ekonomiyle belirginleşir. Ama bunun da kendi sınırları vardır ve yerini daha esnek ve daha üretken bir sömürü biçimine, senyörlere bağımlı köylülerin sömürü biçimine, daha sonra yolu kapitalizme açan *feodalizme* bırakacaktır.

Üçüncü bir tipin temel birimiyse, artık köysel topluluk ya da kent (site) değil, ama (kadınların evdeki, vb. yardımcı çalışmasından başka bir manüfaktür etkinliği olmaksızın) bağımsız bir üretim merkezi oluşturan her bir ayrı ailedir *(foyer).* Bu ayrı ayrı aileler birbirlerine az çok gevşek bağlarla bağlıdırlar (yeter ki aynı kabileye mensup olsunlar) ve savaş, dinsel tapınç, hukuk anlaşmazlıklarını çözüme bağlamak için, ya da ortak otlakların, av alanlarının, vb. —ekonomik bakımdan

özerk bireysel aileler tarafından— kullanılması için, gerektikçe bir araya gelirler. Temel birim burada köysel topluluktan daha güçsüz ve, edimsel olarak, daha «bireyselci»dir. Marx bunu, yineleyelim, tikel bir halkla sınırlandırmamasına karşın, *Cermengil* tip olarak adlandırır (3).

Marx *eskil* ve *Cermengil* tipleri *doğusal* tipten ayırt ettiğine göre, *Cermengil* tipi de *doğusal* tipten, ve kendi tarzında, edimsel olarak daha dinamik gördüğünü düşünebiliriz, ve inanılacak gibi olmayan bir şey de değildir bu. Marx'ın bu tip üzerindeki açıklamaları umutsuzcasına şematiktirler, ama Engels ile onun, örneğin Cermen kabileleri içinde, ilkel toplum ile feodalizm arasında doğrudan bir geçişe yer bıraktıklarını da biliyoruz.

Marx'ın 1845 - 46'daki çözümlemesinde temel olan kent ile kır (ya da tarımsal ve tarımsal-olmayan üretim) arasındaki ayrım, *Formen*'de de özsel kalır, ama daha geniş bir tabana dayanır ve daha zarif bir biçimde dile getirilmiş bulunur. «Eskil tarih kentlerin tarihidir, ama tarım ve toprak mülkiyeti üzerine kurulan kentlerin; Asya'nın tarihi kent ile kırın bir tür ayrımlaşmamış birliğinin tarihidir (büyük kent yalnızca gerçek ekonomik yapıya eklenmiş bir hükümdar ordugâhı olarak görülmelidir); ortaçağ (Cermengil dönem), tarihin tiyatrosu durumuna gelen kırda başlar, ve gelişmesi daha sonra kır ile kent arasındaki karşıtlık içinde oluşur; modern tarih ise, ilkçağ'daki gibi kentlerin «kırlaşması» değil, ama kırların kentleşmesidir.»

Bununla birlikte, bu çeşitli toplumsal işbölümü tipleri, hiç kuşku yok ki, ilkel komünist toplumun çeşitli parçalanma biçimleri olmalarına karşın, —*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne Önsöz'de, daha az belirgin bir biçimde olmakla birlikte *Formen*'de de— görünüşte ardışık tarihsel aşamalar olarak gösterilmişlerdir. Harfi harfine alınırsa, kesinlikle yanlıştır bu. Çünkü Asyagil üretim tarzı yalnızca öbürleriyle bir arada bulunmakla kalmamıştır, ama *Formen*'in kanıtlamasında ya da başka yerde eskil tarzın ondan türediğini telkin eden hiçbir şey de yoktur. Öyleyse Marx'ın kafasında zamandizimsel (kronolojik) bir ardışıklık, hatta (feodalizm ile kapitalizm için durumun açıkça bu olmasına karşın) daha öncekinden başlayarak bir sistemin evrimini değil, ama daha genel anlamda bir evrimi canlandırdığını anlamalıyız. Yukarda görmüş bulunduğumuz gibi «insan ancak tarihsel süreç arasından bireyselleşir *(vereinzelt*

(3) Bu adın ortadan kalkması, uzmanlaşmış yazının daha sonraki irdelemelerinin Marx'ı kendi ilk Cermengil toplum tablosunun doğru olup olmadığını sormaya götürmesi olgusuna bağlanabilir.

sich selbst). O ilkin cinsil bir varlık, kabilesel bir varlık, sürücül bir hayvan olarak ortaya çıkar». Kökensel birliğin parçalanması anlamına gelen aşamalı bireyselleşmesinin çeşitli biçimleri, tarihin çeşitli aşamalarına karşılık düşerler. Tarihin bu aşamalarından her biri, onu «özgül bir topluluk biçimi (kabilesel topluluk) ile doğa üzerinde bu topluluk biçimine bağlı mülkiyet biçiminin, ya da doğal olarak varoldukları *(Naturdaseins)* düşünülen nesnel üretim koşulları karşısındaki davranış biçiminin kökensel birliği»nden uzaklaştıran bir adımdır. Bir başka deyişle, bu çeşitli aşamalar, özel mülkiyetin evriminde atılan adımları simgelerler.

Bu evrimin içinde, Marx, zamandizimsel bakımdan değil ama çözümsel bakımdan, dört aşama ayırt eder. Birincisi Doğu'da ve değişmiş bir biçim altında Slav sisteminde olduğu gibi, ama sanki bu iki sistem de tamamen oluşmuş bir sınıflı toplum olarak düşünülmeksizin, doğrudan topluluksal mülkiyettir *(propriété communautaire directe).* İkincisi daha şimdiden «çelişik», yani sınıflı bir sistem olarak ortaya çıkan şeyin dayanağı olarak devam eden ortaklaşa mülkiyettir *(propriété commune).* Cermengil ve eskil biçimlerdir bunlar. Üçüncü aşama —eğer Marx'ın kanıtlamasını izlersek— kendini feodalizm arasından değil, ama zanaatçı manüfaktürün gelişmesi arasından gösterir. Zanaatçı manüfaktürde, (loncalar içinde örgütlenmiş bulunan) bağımsız zanaatçı, üreterek yaşamasını sağlayan üretim ve tüketim araçlarının çok daha bireysel bir denetim biçimini simgeler. Nedenlerini göstermeden eskil Doğu manüfaktürlerini bile bile dıştaladığına göre, Marx burada zanaatçı üretim kesiminin belli bir özerkliğini düşünüyora benzer. Dördüncü aşama proletaryanın ortaya çıktığı aşamadır; yani sömürünün kendini artık insanların —köleler ya da serflerin— temellükü kaba biçimi altında değil, ama emeğin temellüküyle gösterdiği aşama. «*Sermaye* için bir üretim koşulu oluşturan şey işçi değil, ama yalnızca emektir. Eğer çalışma makineyle, hatta su ya da havayla gerçekleşebiliyorsa, çok daha iyi. Ve Sermaye'nin temellük ettiği şey, emekçi değil ama onun emeğidir — doğrudan doğruya da değil, ama değişim aracıyla.»

Marx'ın düşüncesinin güçlükleri ve notlarının eksiltili *(elliptique)* niteliği yüzünden emin olunamamakla birlikte, bu çözümlemenin sonu şu biçimde bir tarihsel aşamalar şemasına varıyor gibidir : Doğu ve Slav biçimleri tarihsel olarak insanın kökenlerine daha yakındırlar, çünkü daha gelişmiş bir toplumsal üstyapı arasından ilkel (köysel) topluluğun işlemesini sürdürür ve içlerinde yetersizce gelişmiş bir sınıf sistemini taşırlar. (Elbette yazdığı dönemde Marx'ın her iki sistemin de

dünya pazarının etkisi altında dağılmakta ve özgül niteliklerinin ortadan kalkmakta olduğunu saptadığını da ekleyebiliriz). Eskil ve Cermengil sistemler, aynı derecede birincil olmalarına —yani doğusal sistemden *türememelerine*— karşın, ilkel komünizmden başlayarak biraz daha eklemlenmiş bir evrim biçimini simgelerler. Ama Cermengil sistem, «Cermengil sistem olarak», özgül bir sosyo - ekonomik kuruluş oluşturmaz. Ortaçağ kenti (özerk zanaatçı üretimin belirme yeri) ile ilişki içinde, feodalizm sosyo - ekonomik kuruluşunu oluşturur. Öyleyse, ortaçağda ortaya çıkan bu birleşim, üçüncü evreyi meydana getirir. Feodalizmden çıkan burjuva toplum, dördüncüyü oluşturur. Bundan dolayı, Asyagil, eskil, feodal ve burjuva kuruluşların «gitgide ilerleyen» olmaları düşüncesi, basit bir doğrusal tarih görüşü anlamına gelmez. Tüm tarihin ilerleme olması anlamına da gelmez. Yalnızca bu sistemlerden her birinin, özsel ölçütlere göre, insanın ilkel durumundan gitgide uzaklaşmış olduğunu belirtir.

III

Düşünülecek bir başka konu : bu sistemlerin iç dinamiği, onları ortaya çıkaran ve yok eden şey. Kapitalizmin dış gücüyle yıkılıncaya değin, özelliklerinin dağılma ve ekonomik evrime karşı dayanıklı duruma getirdikleri doğusal sistem konusunda bir dereceye kadar kolaydır bu. Marx Slav sistemi konusunda çok yorum yapmamıza izin vermeyecek denli az şey söyler bize. Öte yandan, eskil ve feodal sistemlerin iç çelişkileri konusundaki görüşü karmaşıktır ve kimi güç sorunlara yol açar.

Eskil tarih «tarımsal mülkiyet ile tarım üzerine kurulmuş kentlerin bir tarihi»dir. Tamamen eşitlikçi bir topluluk söz konusu değildir, çünkü kabilelerin dışevlilik ve fetihlerle birleşmiş gelişmesi, az çok yüksek bir toplumsal düzeydeki *gentilice* gruplar oluşturma eğilimi gösterir, ama Roma yurttaşı özsel olarak bir toprak sahibidir, ve «komünün devamı, kendi öz geçimlerini sağlayan ve artık - zamanları komüne, savaş işine, vb. ait olan köylüler olarak tüm komün üyelerinin yeniden - üretimidir.» Çünkü savaş komünün ilk işidir. Varlığını tehdit eden tek tehlike toprağına göz diken öbür topluluklardan gelir, ve nüfus arttıkça her yurttaşa toprağı tek güvence altına alma biçimi onu zorla işgal etmektir. Ama bu köylü toplulukların savaşçı ve yayılımcı eğilimleri, onların dayandıkları o köylü niteliklerin parçalanması sonucunu verecektir. Kölelik, toprak mülkiyetinin özeklenmesi (temerküzü), değişim, parasal bir

ekonomi, fetihler, vb., böyle bir toplulüğun temelleriyle bir dereceye kadar bağdaşırlar. Bunun ötesinde yıkılışına götürmek ve toplum ile bireyin evrimini olanaksızlaştırmaktan başka bir şey yapamazlar. Hatta bir kölelik ekonomisinin gelişmesinden *önce* bile, eskil toplumsal örgütlenme çerçevesinde üretkenliğin gelişmesinin temel bir kaygı olmadığı ve olamayacağı olgusunun da gösterdiği gibi, eski toplumsal örgütlenme bilinci son derece sınırlıdır. «Eskilerin en üretken toprak mülkiyeti biçiminin, en çok zenginlik yaratan biçimin hangisi olduğunu bilmeye çalıştıklarını hiç görmüyoruz. Zenginlik ancak tecimsel taşımacılığı tekellerine alan ve ortaçağ toplumundaki Yahudiler gibi eskil dünyamn gözeneklerinde yaşayan küçük bir sayıdaki tüccar topluluklarında kendinde erek olarak görünür.»

Öyleyse iki büyük etken bu toplum biçimini yıkma eğilimi gösterir. Birincisi, topluluk içerisindeki toplumsal ayrımlaşmadır. Eski özgün ve komünal mülkiyet bileşimi buna karşı hiçbir kurtuluş aracı sağlamaz. Birey olarak alınan yurttaşın mülkiyetini, yani yurttaşlığının temelini yitirmesi olanaklıdır. Ekonomik gelişme ne denli hızlıysa, bu da o denli olasıdır : tercihan azatlıların, korunukların *(clients)* ya da yabancıların eline bırakılmış ticaret ile manüfaktüre karşı eskil güvensizlik, işte bundan doğar; yabancılarla düşüp kalkmanın, artık - ürünü değişim konusu yapma isteğinin, vb. uyandırdığı tehlike duygusu, işte bundan ileri gelir. İkinci etken, doğası gereği, köleliktir. Çünkü yurttaşlığı (ya da aynı anlama gelmek üzere, toprak mülkiyetini) fatih topluluk üyeleriyle sınırlama zorunluluğunun kendisi, ister istemez fethedilen halkları kölelik ya da serfliğe indirgeme sonucunu verir. «Öyleyse kölelik ile servaj kabileciliğe dayanan mülkiyetin daha sonraki gelişmelerinden başka bir şey değildirler.» Sonuç olarak «topluluğun korunması, topluluğun dayandığı koşulların yıkılması anlamına gelir, ve onun karşıtına yol açar.» İlkin tüm yurttaşlar tarafından temsil edilen ortaklaşa mülkiyet, sonra ikinci dereceden kimselere ve kölelere karşıt olarak, bütün haklara sahip tek toprak sahipleri durumuna gelen patrisyenler aristokrasisi tarafından, ve yurttaş - olmayanlar ve kölelerle karşıtlık içindeki yurttaşlar tarafından temsil edilir. Marx kölelik ekonomisinin gerçek ekonomik çelişkilerini bu bağlam içinde hiç tartışmaz. *Formen*'deki çözümlemesinin çok genel düzeyinde, bu çelişkiler eskil toplumun temel çelişkisinin yalnızca tikel bir görünümünü oluştururlar. İlkçağda neden servajın değil ama köleliğin geliştiği de bize burada söylenmez. Bunun üretici güçler düzeyine ve eski Akdeniz halkları tarafından erişilmiş bulunan toplumsal üretim ilişkilerinin karmaşıklığına bağlı olduğu kestirilebilir.

Öyleyse eskil tarzın yok olması, onun sosyo - ekonomik niteliğinde örtük olarak içerilmiştir. Eskil tarzın zorunlu bir biçimde, daha yüksek bir üretkenlik sağlayan, öbür tarzlardan farklı bir tarz ve yeni çalışma birleşimleri olarak feodalizme götürmesi için hiçbir mantıksal neden yokmuş gibi görünür. Öte yandan, eskil tarzdan kapitalizme her türlü doğrudan geçiş de dıştalanmıştır.

Kapitalizmin, kendisinden başlayarak *gerçekten* geliştiği feodalizme vardığımız zaman, Marx'ın bize bu konuda çok az şey söylemesi nedeniyle de olsa, sorun çok daha güç bir duruma gelir. Feodalizmin iç çelişkileri üzerine, *Formen*'de, eskil tarz için verdiği taslağa benzer hiçbir taslak yoktur. Servaj üzerine de (kölelik üzerine de olduğu gibi) hiçbir açıklama bulunmaz. Gerçekte bazen «egemenlik ve bağımlılık ilişkileri» olarak birlikte anılan bu ilişki, çoğu kez özgür emekçilerin durumuna karşıt olarak ortaya çıkar. Kapitalizmin türediği feodal toplumun iç öğesi —1845 - 46'da olduğu gibi 1857 - 58'de de— *kent*, daha açıkcası tüccarlar ve zanaatçılar kenti olarak görünür. Kendi komünal temellerinden kurtularak, üretim araçları mülkiyeti —ortaçağ zanaatlarında olduğu gibi— emekle nesnel üretim koşullarının ayrılmasının temellerini sağlar. Kapitalist evrimin temellerini de, aynı gelişme —toprak mülkiyetinin yanında ve onun dışında, çalışan mülk sahibinin oluşması, ve emeğin bu kez artık «toprak mülkiyeti çerçevesinde kalan tikel bir durumu» olmayan zanaatsal ve kentsel evrimi— sağlayacaktır.

Tarımsal feodalizmin bu süreçteki rolü tartışılmamıştır, ama daha çok olumsuz bir role benzer bu. Belli bir uğrakta, ücretli durumuna dönüşmek üzere, köylünün toprağından, hizmetkârın efendisinden ayrılmasını sağlayacaktır. Bunun bağımlı köylülüğün *(Hörigkeit)*, özgür köylü özel mülkiyetinin ya da kiracı çiftçi zilyetliğinin dağılması biçimini almasının önemi yoktur. Önemli olan, bu biçimlerden hiçbirinin, insanların hiç değilse edimsel olarak özgür bir işgücü durumuna dönüşmesini engellememesidir.

Bununla birlikte, bu noktanın *Formen*'de geliştirilmemiş (ama *Kapital*'in üçüncü kitabında geliştirilmiş) olmasına karşın, servaj ile benzeri öbür bağımlılık ilişkileri, ekonomik bakımdan kölelikten anlamlı bir biçimde ayrılırlar. Serf, senyörün denetimi altında bulunmasına karşın, gerçekte ekonomik bakımdan bağımsız bir üreticidir; köle bağımsız bir üretici değildir. Senyörleri servajdan çıkarıp atın, geriye bir küçük tüketim malları üretimi kalır. Plantasyonlarla köleleri birbirinden ayırın, (köleler başka bir şey yapmadıkça) ortada hiçbir ekonomi kalmaz. «Öy-

leyse zorunlu olarak kişisel bağımlılık ilişkileri, bu bağımlılığın derecesi ne olursa olsun, kişisel özgürlükten bir yoksunluk gerekir; insanın toprağa *(glèbe)* bağlanması, onun basit bir katkınından *(accessoire)* başka bir şey olmaması, kısacası, sözcüğün tüm anlamıyla servaj gerekir *(Kapi al,* III, Bölüm XLVII). Servaj koşullarında, serf yalnızca senyörün şu ya da bu biçimde temellük ettiği artık - emek üretmekle kalmaz, ama kişisel bir kazanç da biriktirebilir. Feodalizm gibi ilkel ve gelişmemiş ekonomik sistemlerde, artık - emek, çeşitli nedenlerle, değişmez bir büyüklük olma eğilimi gösterdiğine, ve serflerin «emek gücünün kullanımı tarımla sınırlanmadığına, ama kırsal ev sanayiini de kapsadığına (göre), demek ki burada belli bir ekonomik gelişme olanağı vardır...» *(ibid.)*

Marx köleliğin iç çelişkilerini tartışmadığı gibi, servajın bu yönünü de tartışmaz, çünkü *Formen*'de bunların bir ekonomik tarihini ortaya koyma niyetinde değildir. Gerçekte, başka yerde de olduğu gibi —burada daha genel bir biçim içinde olmasına karşın—, kapitalizmin önkoşullarını açıkladıkları durumların dışında, prekapitalist sistemlerin iç dinamikleriyle ilgilenmez Marx (4). Burada yalnız iki olumsuz soru üzerinde durur : «ücretlilik» ile «sermaye», neden feodalizmden başka prekapitalist sosyo - ekonomik kuruluşlardan doğmamışlardır? Ve neden feodalizm, tarımsal biçimi altında, onların doğuşuna karşı büyük engeller çıkaracak yerde, doğmalarına izin vermiştir?

Sergilemesindeki apaçık kopukluklar böyle açıklanır. 1845 - 46'daki gibi, feodal tarımın «modus operandi»si (işleyiş tarzı) üzerine hiçbir açıklama yoktur. Feodal kent ile kır arasındaki tikel ilişkiler üzerine açıklayıcı bilgi yoktur. Birinin öbürünü neden oluşturması gerektiğini açıklamaz. Öte yandan, Avrupa feodalizminin *tek (unique)* bir olgu olduğu anlamına gelir bu, çünkü bu sistemin başka hiçbir biçimi, kapitalizmin evrimi konusundaki Marksist teori için büyük bir önem taşıyan ortaçağ kentine *(cité médiéval)* yol açmaz. Marx'da hiçbir şey, Avrupa (ya da belki, Marx'ın hiçbir yerde ayrıntılı olarak incelemediği Japonya) dışında da varolan genel üretim tarzı olarak görülen feodalizmde, onun kapitalizme dönüşme eğilimini açıklayabilecek herhangi bir «genel gelişme yasası» aramamıza izin vermez.

Formen'de işin içine gerçekten giren şey, «Cermengil sistem»dir, yani ilkel komünizmin, tikel bir toplumsal yapı tipi oluşturmaya yöne-

(4) Hatta feodal tarım konusunu en derinliğine incelediği *Kapital*'in III. kitabında bile, Marx toprak mülkiyetini çeşitli tarihsel biçimleri altında çözümlemek istemekten kesinlikle uzak durur.

len tikel bir alt - türü. Burada temel nokta, görmüş bulunduğumuz gibi, ilkçağ Yunan ve Romalılarının köylü kentlerindeki gibi ekonomik olarak kendi kendilerine yeten aile birimlerinin dağınık yerleşmesiymiş gibi görünür : «Her bireysel aile gerçekte (kadınların yardımcı ev işlerinden, vb. başka bir manüfaktür olmaksızın) bağımsız bir üretim merkezi oluşturan tam bir ekonomi içerir. Eskil dünyada, ekonomik kendiliği *(entité)* kent ile bitişik toprakları *(Landmark)* oluşturuyorlardı; Cermengil dünyada, bireysel aile oluşturur.» Bireysel ailenin varlığı, onu aynı kabilenin benzer ailelerine bağlayan bağlar tarafından korunur. Bu bağlar kendilerini, savaş kararı vermek, dinsel konuları tartışmak, anlaşmazlıkları çözmek ve, genel olarak, karşılıklı güvenliği sağlamak için bütün ailelerin bir araya gelmesiyle, rastlantısal bir biçimde dışavururlar. Örneğin otlakların, ev alanlarının, vb. ortaklaşa bir mülkiyeti olduğu ölçüde, bu ortak mülkiyet her birey tarafından, eskil toplumda olduğu gibi tüm topluluğun temsilcisi olarak değil, ama birey olarak kullanılır. Roma toplumsal örgütlenme ülküsü, pansiyonerlerin ancak bir pansiyonerler topluluğu oluşturdukları ölçüde toprak ve yapıların ortak elmeni (zilyedi) oldukları, ama birey olarak mallarm tümü ya da bir bölümünün «iyesi» («sahibi») olarak görülemeyecekleri bir Cambridge ya da Oxford kolejiyle karşılaştırılabilir. O zaman Cermengil sistemde, bireysel olarak bir konutta oturmanın birey için öbür üyelerle sürekli birlik ve elbirliğine bağlı bulunduğu, ama bireysel zilyetliğin gene de kimliği saptanabilir bir biçim altında varolduğu bir yapı kooperatifiyle karşılaştırılabilir. Bu daha gevşek, daha büyük bir ekonomik bireyselleştirme olanağı içeren topluluk biçimi, Cermengil sistemi (feodalizm yoluyla) burjuva toplumun doğrudan atası durumuna getirir.

Çeşitli iç ve dış toplumsal ayrımlaşma olanaklarının ortaya kendiliklerinden (örneğin savaşlar ya da fetihler sonucu) çıkmalarına karşın, bu sistem feodalizme nasıl dönüştü konusu, tartışma tarafından ele alınmamıştır. Marx'ın askeri örgütlenmeye büyük bir önem verdiği varsayımı ileri sürülebilir (çünkü savaş, eskil sistemde olduğu gibi, Cermengil sistemde de «mülkiyetin hem korunması hem de elde edilmesi için bu türlü ilkel toplulukların *(naturwüchsig)* ilk görevlerinden biri»dir). Her ne olursa olsun, Engels daha sonra, krallığın Töton kabilelerindeki soydan geçme askeri komutanlığın biçim değişikliği olarak ortaya çıktığı *Ailenin Kökeni*'nde, işte bu nitelikte bir açıklama verir. Marx'ın başka türlü düşündüğünü varsaymak için de bir neden yoktur.

Feodalizmin iç çelişkileri nelerdi? Feodalizm kapitalizme nasıl dönüştü? 1950'li yılların başlarında M.H. Dobb'un : *Studies in the Deve-*

lopment of Capitalism (Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İrdelemeler) yapıtı konusunda düzenlenmiş bulunan ateşli uluslararası tartışma sırasında, ve az sonra «feodalizmin temel ekonomik yasası» üzerine S.S.C.B..' de bunu izleyen tartışmada da olduğu gibi, bu sorunlar Marksist tarihçileri gitgide daha çok uğraştırmışlardır. Bu tartışmalardan her birinin değimleri ne olursa olsun —ve birincinin değimleri ikincininkilerinden daha büyük gibi görünüyor— her ikisi de Marx'ın kendisinin konu üzerindeki düşüncelerinin herhangi bir belirtisinin yokluğundan açıkça zarar görmüşlerdir. Marx'ın, en azından, feodal yönetici sınıfın isteklerinin göreli değişmezliğini, ve onları sözleşmeyle saptama eğilimini belirtir görünmesine karşın *(Kapital,* III, Bölüm 47, II), Dobb ile birlikte, feodal gerileme nedeninin, «üretim sistemi olarak feodalizmin yönetici sınıfın artan gelir gereksinmelerine eklenmiş etkisizliği» (s. 42) olduğunu kabul etmesi olanaksız değildir. Ama aynı zamanda, Porchenev'in feodal toplumun ilk itici gücünün yalnızca sömürülen yığınların savaşımı olduğu fikrini kuşkusuz çok basitçi olarak reddederken, R.H. Hilton'un «rant için savaşımın feodal toplumun ilk itici gücü olduğu» *(Transition,* p. 70) yolundaki fikrini de onaylaması olanaklıdır. Ama sorun şudur ki, Marx hiçbir yerde, ve hele *Formen*'de, bu kanıtlamaların hiçbirini önceler görünmez.

Bu tartışmaya katılanlar içinde, eğer Marx'ın bilinen izi üzerinde olduğu söylenebilecek biri varsa, bu durumda (Marxa uygun olarak) feodalizmin kullanım amaçlayan bir üretim sistemi olduğunu ve bu türlü ekonomik kuruluşlarda «üretimin niteliğinin ta kendisinin hiç de doymak bilmez bir artık - emek isteğine yol açmadığını» *(Kapital,* I, Bölüm X, 2) ileri sürdüğü zaman, P.M. Sweezy'dir bu. Ona göre, ana parçalama etkeni, özellikle feodal kır ile kenarda gelişen kentler arasındaki çatışma ve etkileşim sonucu etkinlik gösteren ticaretin gelişmesiydi *(Transition,* 2, 7 - 12). Bu kanıtlama yolu, *Formen*'inkinin tamamen benzeridir.

Marx için, eğer feodalizmden başlayarak kapitalizmin gelişmesi açıklanmak isteniyorsa, üç olayın birleşmesi zorunludur : ilkin, görmüş bulunduğumuz gibi, köylülüğe belli bir noktaya değin «özgürleşme» olanağı sağlayan bir kırsal toplumsal yapı; ikinci olarak, bağımsız ve uzmanlaşmış, tarımsal - olmayan bir tecimsel üretim sağlayan kent zanaatçılığının gelişmesi; üçüncü olarak da, ticaret ve tefecilikten gelen parasal servet birikimi (Marx bu son nokta üzerinde kesindir). Bu türlü parasal birikimlerin oluşması «burjuva ekonomisinin tarih - öncesi alanına girer»; ama henüz sermaye değildir bu birikimler. Tek başına varlıkları ya da hatta gözle görülür üstünlükleri, kendiliğinden kapitalist

gelişmeye neden olmazlar, yoksa eskil Roma ile Bizans kendi tarihlerini «özgül» bir işgücü ve sermaye ile bitirirlerdi. Ama, zorunludurlar bu parasal birikimler.

Kentsel zanaatçı öge de zorunludur. Marx'ın bu konudaki düşünceleri anıştırmalı ve eksiltilidirler *(allusives et elliptiques)*, ama bu öğenin onun çözümlemesindeki önemi açıktır. Marx tarafından her şeyden önce zanaatçı ustalığı, mesleki gurur ve örgütlenme öğesi vurgulanmıştır (5).

Ortaçağ zanaatçılığının oluşmasındaki en önemli özellik şu olarak görünür : emek belli bir mesleğin belirtici ustalığı olduğu ölçüde, yalnızca bir mülkiyet kaynağı olmaktan çıkar ve kendisi bir mülkiyet durumuna gelir. Bunu yaparken, kendisi ile öbür üretim koşulları arasına gücül *(virtuel)* bir ayrım sokar, bu da komünde olduğundan daha yüksek bir bireyselleşme derecesini belirtir ve «özgür emekçiler» kategorisinin oluşmasını olanaklı kılar. Aynı zamanda, mülkiyet durumuna gelen bu emek, çeşitli yeteneklerle bu yeteneklere gerekli olan aletleri de geliştirir. Ama zanaatçı loncaları aşamasında «çalışma aleti canlı emeğe öyle sıkı sıkıya bağlıdır ki, gerçekten elden ele geçmez.» Ama gene de, *kendi başına* emek pazarına yol açamamasına karşın, değişim için üretimin ve paranın gelişmesi, «sermaye ile ücretli emeğe değil, ama emeğin loncalarda, vb. örgütlenmesine dayanan kentsel *zanaatçı etkinliğin* varolması önkoşuluyla», emek pazarına yol açmaktan başka bir sonuç veremez.

Ama bütün bunlar ayrıca dönüşmeye yetenekli bir kırsal yapı da gerektirir. Çünkü ,«kır bütünüyle kullanım değerleri değil, ama değişim değerleri üretimine de girişmeden», kapitalizm gelişemez. Meslekler karşısında horgörücü ve güvensiz olmalarına karşın, değişik bir «kentsel zanaatçı etkinliği» biçimi yaratmış bulunan eski Yunan ve Romalıların, büyük çaplı bir sanayi oluşturamamalarının bir başka nedeni de işte budur. Feodal kırsal yapının, ona dayanak hizmeti gören Cermengil sistemin özellikleri dışında neden böyle dönüşebildiği bize söylenmez. Ve, gerçekten de, Marx'ın bu aşamadaki tanıtlaması bağlamında, daha çoğunu tanıtlamak da gerekli değildir. Söz arasında, bir değişim ekonomisinin büyümesinden doğan belli bir sayıdaki sonucu belirtir. Aynı zamanda, besin maddeleri, hammaddeler, aletler gibi nesnel üretim koşulları-

(5) *Würdiges Zunftwesen* (loncalar sisteminin saygınlığı), «yarı artistik, yarı kendinde erek olarak görülen çalışma», ya da *städticher Gewerbefleiss* (kentsel zanaatçı etkinliği) gibi sözcükler sürekli olarak gelirler kaleminin ucuna. Hepsinin de belli bir duygusal içeriği ve genel olarak övgücü bir havası vardır.

na oranla emeğin «bu ayrılma sürecinin, (kısmen parasal servet olmaksızın) ortaya çıktığını» da belirtir. Onu genel bir tabloya en çok yaklaştıran şey, sermayenin ilkin eski üretim biçimlerinin *yanında* (altı Marx tarafından çizilmiş) yer yer ya da *yerel olarak* (altı Marx tarafından çizilmiş) ortaya çıktığı, ama sonra onları her yerde parçaladığı olumlamasıdır.

Yabancı pazarlara yönelik manüfaktür üretimi, ilkin uzak ülkeler ticaretiyle ve böyle bir ticarete adanmış merkezlerde, zanaatçı loncaları çerçevesinde değil, ama tersine, eğirme ve dokuma gibi en niteliksiz ve loncalar tarafından en az denetlenen tamamlayıcı kırsal mesleklerde ortaya çıkar. Ama, doğal olarak, bu üretim gemi yapımı ile deniz taşımacılığına doğrudan doğruya bağlı kentsel işkollarında da görünür. Öte yandan, kırlarda, kiracı köylü işletmesi *(tenure paysanne)* ile kırsal nüfusun özgür gündelikçi emekçiler durumuna dönüşmesi de belirirler. Tüm bu üretim herşeyden önce yığınsal bir pazarın varlığını gerektirir. Kentlerde bir gündelikçiler sınıfı, loncalar dışında, gerçek anlamıyla bir proletaryanın yaratılmasına katkıda bulunurken (6), servajın dağılması ve manüfaktürlerin belirmesi bütün üretim kesimlerini derece derece kapitalist işkolları durumuna dönüştürür.

Tamamlayıcı kırsal mesleklerin yıkımı, sermaye için tüketim mallarında eski kırsal azıklanmanın yerine, sınai ya da manüfaktürel üretimin geçmesine dayanan bir *iç* pazar yaratır. «Üretim koşulları emekçileri topraktan ve (hatta bir serfin mülkiyetinden başka bir şey söz konusu olmasa bile) kendi mülkiyetlerinden ayırır ayırmaz, bu süreç kendiliğinden *(von selbst)* belirir». Kentsel zanaatçılığın sanayie dönüşümü daha sonra gerçekleşir, çünkü bu dönüşüm üretim yöntemlerinin bir fabrika üretimi olanağı sağlayacak denli büyük bir gelişmesini gerektirir. Marx'ın özgül olarak prekapitalist kuruluşları inceleyen elyazması işte burada biter. Kapitalizmin gelişmesinin çeşitli evreleri çözümlenmemiştir.

IV

Şimdi de Marx ile Engels'in daha sonraki düşünce ve irdelemelerinin, onları *Formen*'de dile getirilen genel düşünceleri ne dereceye değin değiştirmeye, geliştirmeye ve sürdürmeye götürdüklerini incelemeliyiz.

(6) Marx burada kentsel zanaatçılık içinde işverenlerle gücül ücretliler arasında gerçekleşen ayrımlaşmayı küçümser.

Özellikle ilkel komünizmin irdelenmesi konusundaki durumdur bu. Kapital'in yay mlanmasından (1867) sonra, Marx'ın tarih ilgisinin özsel olarak toplumsal gelişmenin bu aşamasına yöneldiği kesindir. Bu aşama üzerine, 1873'den beri yutarcasına okuduğu Maurer, Morgan ve geniş Rus yazını, 1857 - 58'de varolandan çok daha sağlam bir irdeleme gereci sağlıyorlardı. *Kapital*'in 3. kitabında çalışmasın n tarımsal sorunlara yönelmesi dışında, ilgisinin bu sorun üzerinde toplanmasını açıklamak için iki başka neden ileri sürülebilir. İlkin, bir Rus devrimci devinimi-nin gelişmesi, Marx ile Engels'i bir Avrupa devrimi üzerindeki umutlarını gitgide Rusya'ya bağlamaya götürüyordu. (Marx'ın yalnızca Avrupa'nın ileri sınai ülkelerinde bir devrim beklediği yolundaki yorumdan daha gülünç bir yanlış Marx yorumu yoktur) (7). Köy topluluğunun durumu, Marx'a bu sorun üzerinde danışan Rus devrimcileri arasında temel bir teorik anlaşmazlık konusu olduğuna göre, Marx'ın sorunu derinliğine incelemeye girişmesi doğaldır.

Marx'ın kanısının, köy komününün kapitalist gelişme arasından önceden dağılmaksızın sosyalizme bir geçişin temellerini sağlayabileceğini düşünen popülistlerin kanısına —biraz beklenmedik bir biçimde— eğilim gösterdiğini saptamak ilginçtir. Bu kanı, Marx'ın ilk tarihsel görüşünü belirleyen doğal eğilimden doğmaz. Ne (bu konu üzerinde popülistlerin karşıtları arasında bulunan) Rus Marksistleri tarafından, ne de daha sonraki Marksistler tarafından kabul edilmiştir bu kanı. Her ne olursa olsun temellendirilmemiş olarak görülmüştür. Bu görüşün teorik bir doğrulamasını vermekte Marx tarafından karşılaşılan güçlük (8), belki belli bir rahatsızlık duygusunu yansıtır. Bu da, birkaç yıl sonra, aynı konuyu tartıştığı zaman («soziales aus Russland»a 1894 Sonsözü), Engels'in temel Marksist geleneğe —ve Rus Marksistlerinin desteğine— parlak ve açık dönüşüyle tuhaf bir biçimde çelişir. Bununla birlikte, bizi ilkel komünizme Marx taraf ndan beslenen artan ilginin ikinci nedenine de götürebilir bu : Marx' n kapitalist topluma karşı duyduğu büyüyen nefreti ve küçümsemesi. (Marx'ın yaşlandıkça devrimci coşkusundan biraz yitirdiği fikri, teorisinden yana bir eğilimi korumakla birlikte, Marksizmin devrimci pratiğini bırakmak isteyen eleştiriciler arasında her zaman itibardadır). İnsanlıktan uzak, ama tarihsel olarak ilerlemeci batı kapitalizminin, prekapitalizmin durgun ekonomisi üzerindeki etkisini il-

(7) Engels 1870'li yılların sonunda bir Rus devrimi üzerindeki ortak umutlarmdan söz eder ve 1894'te de «ikisinin karşılıklı olarak birbirlerini tamamlayacakları biçimde, Batı'da proleter devrimin işaretini veren Rus Devrimi» olanağını öngörür.

(8) Vera Zasuliç'e 1881'de yazılan bir mektupta. Bu mektubun dört karalaması bulunmuş, bunların üçü yayımlanmıştır.

kin selamlayan Marx'ın, gitgide onun insanlıktan uzaklığından ürkmüş bulunması olası görünür. Geri bir biçim altında da olsa, ilkel topluluk içindeki olumlu toplumsal değerlere, tarihsel dağılmaya karşı ilkel toplumun direnme gücüne ve hatta —ama kuşkusuz yalnızca popülistlerle tartışma bağlamında— daha önce yıkıma uğramaksızın, daha yüksek bir ekonomik biçim olarak gelişme yeteneğine Marx'ın her zaman hayranlık duyduğunu biliyoruz.

Marx'ın genel olarak ilkel gelişmenin ana çizgilerini belirleme biçimi üzerine, özel olarak tarımsal topluluk konusunda *Ailenin Kökeni*'nde (9) Engels'de görüldüğü gibi, ayrıntılı bir açıklama vermenin yeri burası değildir. Bununla birlikte bu çalışma konusunda burada iki genel gözlemde bulunmak zahmete değer. İlkin sınıflı toplumlara öngelen toplum, kendi öz tarihi ve kendi öz gelişme yasalarıyla, Marx'ın şimdi topluca «arkaik Tip» ya da «arkaik Biçim» olarak adlandırma eğilimi gösterdiği kendi öz sosyo - ekonomik örgütlenme türleriyle, kendi başına geniş ve karmaşık bir tarihsel dönem oluşturur. İlkel komünizmin, *Formen*'de gösterilmiş bulundukları gibi, dört temel değişkesini *(variantes)* içerdiği açıktır bu dönemin. Bu dönem belki (görmüş bulunduğumuz gibi, gelişmiş sosyo - ekonomik kuruluşların en ilkeli olan) «Asyagil tarz»ı da kapsar ve Engels'in *Anti - Dühring* ile *Ailenin Kökeni*'ndeki konuyla ilgili sistemli açıklamasında bu tarzın neden ortadan kalkar gibi göründüğünü de açıklayabilir.

Marx ile Engels'in, komünün dağılmasının bir tür aracı bir tarihsel evresini, çeşitli tipte yönetici sınıfların bu arada ortaya çıkabilecekleri aracı bir tarihsel evresini düşünmüş bulunmaları da olasıdır.

İkincisi, «arkaik» toplumsal evrim çözümlemesi, *Alman İdeolojisi* ve *Formen*'de ana çizgileri belirtilmiş bulunan çözümlemeyle bütün noktalarda uyuşur. Örneğin *İdeoloji*'de insanın (cinsel) üremesi ile ailenin temel önemine yapılan kısa göndermeler, *Ailenin Kökeni*'nde, Morgan'ın ışığında geliştirildikleri zaman, ya da ilkel komünist mülkiyetin kısa çözümlemesi, tarımsal topluluğun Vera Zasuliç'e mektup karalamalarında bulunan dağılma aşamalarını çizmek için (bu arada kendisi de Marx tarafından etkilenmiş bulunan Kovalevski gibi bilginlerin ışığında) tamamlanıp değiştirildiği zaman, «arkaik» toplumsal evrim çözümlemesi, *Alman İdeolojisi* ile *Formen*'de bulunan çözümlemeyi, yalnızca daha gelişmiş bir biçimde sergiler.

(9) Marx'ın girişmek istediği ve geniş notlar hazırladığı bir çalışmaydı bu. Engels, yapıtında bu notlardan olanak ölçüsünde yararlanmıştır.

Marksizmin kurucularının kendi tikel irdelemelerini sürdürdükleri ikinci alan, feodal dönem alanıdır. Bu konu, Marx'dan çok Engels'in gözde konusuydu. *Anti - Dühring, Ailenin Kökeni, Mark* üzerindeki küçük deneme ile *Köylüler Savaşı* yayımlanmış başlıca yapıtlardır; ama İrlanda tarihi ile Alman ortaçağı konusunda, çoğu tamamlanmamış notlar ve yazma tasarıları da vardır. Engels'in çalışmasının büyücek bir bölümü, feodalizmin kökenlerini incelemekle birlikte, Marx'ın ilkel topluluksal biçimler üzerindeki irdelemeleriyle örtüşür. Gene de Engels'in ilgi merkezi Marx'ınkinden hafifçe farklı gibi görünür. Engels kuşkusuz ilkel topluluğun kalıntı ve dağılmasından çok, feodalizmin yükseliş ve çöküşüyle uğraşıyordu. Feodal tarımın dinamiğine karşı gösterdiği ilgi, Marx'dakinden daha belirgindi. Bu sorunların Marx'ın yaşamının son yıllarından kalan çözümlemelerine sahip bulunduğumuz ölçüde, bu çözümlemeler Engels tarafından dile getirilmişlerdir. Ayrıca, siyasal ve askeri öğe Engels'de daha önemli bir rol oynar. Hepsinden sonra, Engels bütün dikkatini (kişisel olarak çok önemsediği İrlanda üzerine konu dışı bir iki yazı ile birlikte) hemen tamamen ortaçağ Almanyası üzerinde topluyor ve ulusal topluluğun *(nationalité)* oluşması ve tarihsel gelişme içindeki rolü konusuyla hiç kuşkusuz Marx'dan daha çok uğraşıyordu. Vurgulamadaki bu farklılıkların kimileri, yalnızca Engels'in çözümlemesinin Marx'dakinden daha düşük bir genelleme düzeyinde yapılması olgusuna bağlıdır. Engels'in çözümlemesinin, Marksizmde ilk adımlarını atanlar için Marx'ın çözümlemesinden çoğu kez daha kolay anlaşılır ve daha esin verici olmasını da, işte bu açıklar. Ama durum her zaman böyle değildir. Gene de, iki adamın yapışık kardeşler olmadıklarını ve (Engels'in de kabul ettiği gibi) Marx'ın ikisi arasında çok daha derin bir düşünür olduğunu kabul etmekle birlikte, Marx ile Engels'i, genellikle Engels'in zararına olmak üzere, karşı karşıya getirme yolundaki güncel eğilime karşı da dikkatli olmalıyız. İki adam, kırk yıl boyunca, aralarında hiçbir temel teorik anlaşmazlık olmaksızın, Marx ile Engels'in yaptıkları denli sıkı bir işbirliği yaptıkları zaman, bunlardan her birinin öbürünün kafasından ne geçtiğini bildiği kabul edilebilir. Hiç kuşku yok ki eğer (sağlığında yayımlanmış bulunan) *Anti - Dühring*'i Marx yazsaydı, bu yapıt farklı olur ve belki kimi yeni ve derin görüşler içerirdi. Ama bu yapıtın içeriğiyle anlaşmazlık içinde bulunduğunu tasarlamak için de hiçbir neden yoktur. Engels'in, Marx'ın ölümünden sonra yazdığı yapıtlar için de geçerlidir bu uyarı.

Engels'in (salt Avrupalı öğelerle incelenen) feodal gelişme üzerindeki çözümlemesi, 1857 - 58'in son derece toptan çözümlemesi tarafından bırakılan birçok boşluğu kapamaya girişir. İlkin, feodal tarzın yabancı

barbar istilacılar tarafından eskil tarzın yıkıntıları üzerinde kurulmuş bulunması olgusuna karşın, eskil tarzın çöküşüyle feodal tarzın yükselişi arasında mantıksal bir bağ kurar. İlkçağda, tek olanaklı geniş tarım biçimi kölelerle birlikte *latifundium* idi. Ama belli bir noktanın ötesinde sistem antiekonomik görülecek ve yolu bir kez daha «tek verimli biçim» *(Ailenin Kökeni)* olan küçük ölçekli tarıma açacaktır. O andan başlayarak, eskil tarım yarı yarıya ortaçağ yoluna girmiş bulunuyordu. Köylülüğün bir bölümünün özgür, öbür bölümünün senyör karşısında çeşitli yükümlülükler altında bulunması bu durumda pratik bir önem taşımadığından, küçük ölçekli tarım feodal tarımın egemen biçimiydi. Kentlerde de kendi öz üretim araçlarının küçük mülk sahipleri tarafından güvence altına alınan aynı küçük ölçekli üretim tipi egemendi (Anti - Dühring). Bunun bu koşullarda daha ekonomik bir üretim biçimi olmasına karşın, bu üretim biçimi de —yerel kendine yeterliğin baskınlığı bölge dışına mal satış ya da alışları için marjinal bir artıktan başka bir şey bırakmadığından— feodal dönemin başlarında ekonomik yaşamın genel geriliği tarafından sınırlanmış bulunuyordu. Bu üretim biçimi (zorunlu olarak büyük mülklerin ya da bunları işleyen kişilerin bir denetimi sistemine dayanan) tüm senyoral egemenlik sisteminin zorunlu olarak yönetici rolü oynayan büyük toprak sahipleri ile bağımlı küçük köylülere yol açması güvencesini veriyor, ama bu büyük mülklerin eski kölelik yöntemleriyle olduğu denli, büyük bir ölçekte gelişmiş modern serf tarımıyla işlenmesini de aynı derecede olanaksız kılıyordu. Charlemagne'ın imparatorluk «villa»larının başarısızlığının tanıtladığı şey, işte budur. Tek ayrıklık (istisna), bekârlığa dayanan «anormal toplumsal topluluklar» olan ve dolayısıyla olağanüstü ekonomik sonuçları ayrıklama olarak kalması gereken manastırların ayrıklığı olmuştur. *(Ailenin Kökeni).*

Bu çözümlemenin yukarı ortaçağ büyük tarımsal yurtluklarının (malikânelerinin) rolünü biraz küçümsediği her ne denli açıksa da, özellikle toplumsal, siyasal ve mali birim olarak büyük mülkiyet ile, üretim birimi olarak düşünülen büyük mülkiyet arasında yaptığı ayrımda, bu çözümleme son derece zekicedir. Bu çözümleme feodalizmde köylü tarımının yurtluk (malikâne, *domaine)* tarımı üzerindeki baskınlığını da haklı olarak belirtir. Bununla birlikte, bağımlı köylülük *(vilainage)* ile feodal senyör erkliğinin kökenini biraz karanlıkta bırakır. Engels'in bu konudaki açıklaması, bize ekonomik olmaktan çok, toplumsal, siyasal ve askeri nitelikte görünüyor. Özgür Töton köylülüğü sürekli savaşlar yüzünden yoksullaşmıştı. Krallık erkliğinin güçsüzlüğünden dolayı, soyluların ya da din adamlarının koruması altına girecekti. Derin neden, kan bağlarına dayanan toplumsal bir örgütlenme biçiminin, kendi verimli fe-

tihleri tarafından yaratılmış bulunan geniş siyasal yapıları yönetme ya da denetleme yeteneksizliğidir. Bu geniş siyasal yapılar, demek ki sınıfların ve bir devletin ortaya çıkmasını kendiliğinden içeriyorlardı. Bu denli kısaca dile getirilen bu varsayım çok da doyurucu değildir, ama sınıfların kökenini (yalnızca ilkel bir ekonomik belirlenimcilikle değil de) toplumsal yapının çelişkileriyle açıklamaya çalışma değerini taşır. Örneğin kölelik üzerine, 1857 - 58 elyazmalarının düşünce çizgisini sürdürür.

Feodalizmin çöküşü, bir kez daha, zanaatların ve ticaretin gelişmesine, kent ile kır arasındaki ayrılma ve çatışmaya bağlıdır. Tarımsal bir gelişme çerçevesinde, bu çöküş kendini feodal senyörlerin ancak satınalma yoluyla sağlayabilecekleri tüketim malları (silah ve gereç) isteminin bir artışıyla dışavurmuştur. Köylülerden alınan bir artık artışı —tarımsal teknik koşulların durgunluğu yüzünden— belli bir noktaya değin ancak yaygın bir biçimde, yeni köyler kurarak, yeni toprakları ekime açarak sağlanabilirdi. Ama bu da, ister bağımlı köylü, ister özgür insan olsunlar, «kolonlarla gönül hoşluğuna dayanan bir uzlaşma» anlamına geliyordu. Bu nedenle ve ayrıca ilkel senyoral erklik biçimi sömürüyü yoğunlaştırmaya özendirmediği ve daha çok, zamanla, köylülerin yükünü hafifletmeye yol açtığı için de, köylü özgürlükleri özellikle XIII. yüzyıldan sonra artma eğilimi gösterdiler. (Yukarı ortaçağda pazara yönelik yurtluk tarımının gelişmesi ve XIV. yüzyılın «feodal bunalım»ı konusunda Engels'in içinde bulunduğu doğal bilgisizlik, onu burada da tablosunu basitleştirmeye ve bozmaya götürüyor.)

Ama XV. yüzyıldan başlayarak karşıt eğilim üstün geldi; senyörler özgür insanları serf durumuna, ve köylü topraklarını da kendi mülkleri durumuna dönüştürdüler. Bu durum yalnızca (hiç değilse Almanya'da) senyörlerin ancak kendi mülklerinin ürünlerinin satışlarını artırarak karşılanabilecek artan istemine değil, ama soyluluğu yolkesenlik ve benzeri zorbalıkla koparma sistemleri gibi başka gelir kaynaklarından yoksun bırakan prenslerin büyüyen erkliğine de bağlıydı. Böylece feodalizm servaja dayanan yaygın tarımın bir yeniden canlanması ve köylülerin kapitalizmin büyümesine karşılık düşen ve ondan doğan mülksüzleştirilmesiyle son bulur. «Kapitalist dönem kendini kırda serflerin angaryalarına dayanan bir büyük tarımsal işletme dönemi görünümüyle gösterir.»

Çökmekte olan feodalizmin bu betimlemesi çok doyurucu değildir. Ama gene de, işte bu feodal tarımın dinamiğini ve özellikle de senyörlerle bağımlı köylüler arasındaki ilişkileri ortaya koyma ve göz önünde bulundurma girişimiyle, feodalizmin ilk Marksist çözümlemesinde önemli bir ilerlem belirtisidir. Bunu kuşkusuz Engels'e borçluyuz, çünkü *Mark'*-

ın dağılmasına ilişkin mektuplarında servajın değişiklikleri üzerinde özellikle duran ve gerçekte Marx'ın bir zamanlar bu konuda yanılmış bulunduğunu gösteren, odur. Bu betimleme, ortaçağ tarım tarihi üzerine, o zamandan beri son derece verimli olduğu ortaya çıkan bir çözümleme tipini (büyük ölçüde Maurer'den esinlenerek) benimsetir. Öte yandan, bu irdeleme alanının Marx ile Engels'in başlıca ilgi merkezlerine oranla ikinci derecede gibi göründüğünü saptamak gene de ilginçtir. Engels'in bu sorunları incelediği yazılar, feodal toplumun kökenini incelediği yazılarla karşılaştırılırsa, kısa ve ivedidirler. Konu hiçbir zaman sonuna değin irdelenmemiştir. Ortaçağ başlarında ekonomik olmayan yaygın tarımın, ortaçağ sonlarına doğru servaj (ya da bir başka sistem) temelinde yeniden ekonomik bakımdan geçerli duruma gelme nedenlerini aydınlığa kavuşturacak hiçbir yeterli ya da dolaysız açıklama verilmemiştir. Daha da şaşırtıcı olan şudur ki (Engels'in ilkçağdan ortaçağa geçişteki teknolojik gelişmelere karşı gösterdiği canlı ilgi göz önünde tutulursa) tarımsal çalışmadaki teknolojik değişiklikler gerçekten incelenmemişlerdir. Başka birçok nokta belirsizlik içinde bırakılmıştır. İlkel tarımsal topluluğun Rusya ile İrlanda'da doğrudan ya da dolaylı bağımlı köylülük *(Hörigkeit)* biçimi altında varlığı üzerine *Anti - Dühring*'deki çok etkileyici bir gözlem ile, bir başka gözlem —*Mark*'ın batı Avrupa'da köylüler için servajın yeniden kurulmasının tarımsal ürünlerin bir dışsatım pazarının oluşmasına bağlı bulunduğu ve bu pazara bağlı olarak geliştiği yolundaki kanıtlamasını biraz önceliyormuşa benzeyen bir başka gözlem— bir yana bırakılırsa, çözümlemeyi batı ya da orta Avrupa'dan başka bölgelere hiçbir uygulama girişimi görülmez. Genel olarak Engels, feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine Marx ile birlikte yıllarca önce çizmiş bulundukları genel tabloyu değiştirmeyi düşünüyora benzemez.

Son yılları sırasında, Marx ile Engels, XVI. yüzyıldan sonraki dönem üzerine, özellikle de çağdaş tarih üzerine önemli bir çalışma gerçekleştirmiş bulunmalarına karşın, «kapitalizme öngelen biçimler» tarihinde başka önemli çalışmalar yapmamışlardır. Öyleyse toplumsal gelişmenin evreleri sorunu üzerindeki son düşüncelerinin iki görünümünü kısaca tartışmaktan başka bir şey kalmıyor. Toplumsal kuruluşların *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne Önsöz'de sunulan sıralamasını, Marx ile Engels hangi ölçüde korumuşlardır? Sosyo - ekonomik gelişmenin, düşündükleri ya da yeniden düşündükleri öbür genel etkenleri nelerdir?

Görmüş bulunduğumuz gibi, son zamanlarında, Marx ile Engels, daha genel toplumsal sınıflandırmaları çerçevesinde ve özellikle de sınıf-

lı topluma öngelen toplumda, örtükçe alt - türler, alt - evreler ve geçici biçimler ayırt etmek ya da göstermek istiyorlardı. Ama, eğer «Asyagil toplum tarzı»nın «arkaik toplum tarzı» ile hemen hemen kesin yer değiştirmesini bir yana bırakırsak, kuruluşların genel listesinde hiçbir önemli değişiklik söz konusu olmamıştır. Marx'a gelince, en azından onun «Asyagil tarzı» bırakmaya hiç de eğilimli olmadığı görülür (hatta onda «Slav» tarzı bir yeniden saygınlığa kavuşturma eğilimi bile saptamr) : ve «Asyagil tarz»ı feodal tip içinde yeniden sınıflandırmaktan da kesinlikle kaçınır. Roma - Cermen feodalizminin dört ölçütünden üçünü Hindistan'da bulduğunu, öyleki Hindistan'ın ona göre feodal sayılması gerektiğini ileri süren Kovalevski'ye ver yansın ederken, Marx gösterir ki «Kovalevski başka şeyler arasında, Hindistan'da özel bir önem taşımayan servajı da unutmaktadır. (Üstelik, feodal senyörlerin yalnız bağımlı köylülerin değil, ama özgür köylülerin de *koruyucuları* olarak bireysel rollerine gelince... bu rol, *Vakıflar* bir yana bırakılırsa, Hindistan'da önemsizdir). Roma - Cermen feodalizminin o son derece belirtici niteliği olan «toprağın şiiri»ni de —Roma'da olduğundan daha çok— görmeyiz orada (Maurer'e bakınız). Hindistan'da hiçbir yerde toprak, örneğin soylular sınıfı üyesi olmayan kimselere devredilemeyecek derecede *soylu* değildir.»

Senyoral sistem ile ilkel topluluk kalıntısı arasındaki olanaklı birleşimlerle daha çok ilgilenen Engels, Doğu'dan feodalizmi kesinlikle dıştalamasına *(Anti - Dühring)* ve kendi tarımsal feodalizm çözümlemisini —görmüş bulunduğumuz gibi— Avrupa'nın ötesine yaymamasına karşın, daha az kesin görünür. Hiçbir şey Marx ile Engels'in tarımsal feodalizm ile ortaçağ kenti birleşimini Avrupa'ya özgü bir özellikten başka türlü bir özellik olarak gördüklerini düşünmemize izin vermez.

Öte yandan, bu son yıllar sırasında, birçok parça çok ilginç bir toplumsal üretim ilişkileri kavramının hazırlanmasını gösterir. Bu konuda da işe ilk girişen Engels'tir gibi görünür. Örneğin, 22 Aralık 1882 günü, servaj konusunda —belki de Marx'ın bir telkini sonucu— Marx'a şöyle yazar : «Servaj ve angarya yükümlülüğü elbette özgül olarak ortaçağsal ve feodal bir biçim değildirler. Fatihin toprağı eski nüfusu tarafından kendi hesabına işlettiği her yerde, ya da hemen her yerde, bununla karşılaşıyoruz.» Ve Anti - *Dühring*'de, ücretli emek konusunda da şöyle yazar : «Ilk kapitalistler ücretli emek biçimini çoktan hazır buldular. Ama onu ayrıklık (istisna), ikinci derecede uğraş, eğreti yol, geçici durum olarak buldular.» Belli ilişkilerle belirginleşen üretim tarzları ile, çeşitli dönemlerde ya da çeşitli sosyo - ekonomik kuruluşlarda bulunabi-

len bu ilişkilerin «biçimleri» arasındaki bu ayrım, Marx'ın önceki düşüncelerinde çoktan içkindir. Bazen, para ve tecimsel etkinlikler üzerindeki tartışmada olduğu gibi, belirtikleştirilmiştir de. Çok büyük bir önem taşır bu ayrım. Yalnızca eskil Mısır'da tüccarların bulunduğu, ya da ortaçağ şato sahiplerinin *(châtelains)* ortakçılarına para ödedikleri bahanesiyle kapitalizmin yeniliğini yadsıyan kanıtlar gibi kimi ilkel kanıtları çürütmemize yardım etmekle kalmaz. Ama, ayrıca, sayıları zorunlu olarak sınırlı temel toplumsal ilişkilerin birçok durumlarda insanlar tarafından «keşfedilmiş» ve «yeniden keşfedilmiş» oldukları, ve paraya dayanan bütün üretim tarzlarının (belki kapitalizm dışında) her tür birleşimden başlayarak kurulmuş ayrışık *(hétérogènes)* tarzlar oluşturdukları olgusu üzerine dikkatimizi de çeker.

V

Bitirmek için, başlıca sosyo - ekonomik kuruluşlar konusunda Marx ile Engels'in ölümlerinden beri Marksistler arasında geçmiş bulunan tartışmaları kısaca bir gözden geçirmek uygun olur. Birçok yönden, bu tartışma, Marx ile Engels'in metinlerini hiçbir zaman kesin gerçeğin bürünümleri olarak görmemesine karşın, pek de doyurucu olmamıştır. Marx ile Engels'in metinleri, doğrusunu söylemek gerekirse, bol bol yeniden irdelenmişlerdir. Ama bu gözden geçirme süreci sistematik anlayış ve plandan son derece yoksundur. Tartışmanın büyük bir bölümünün teorik düzeyi düş kırıcı olmuş ve konu, sonuçta, açıklığa kavuşacak yerde daha da anlaşılmaz bir duruma gelmiştir.

İki eğilim saptanabilir, Marx ile Engels'in düsüncesinin cok büyük bir basitleştirilmesi anlamına gelen birincisi, başlıca sosyo - ekonomik kuruluşları, bütün insan toplumlarının basamak basamak, ama birbirinden çok farklı hızlarla tırmandıkları bir tek ıskalaya indirger, öyleki bu kuruluşların hepsi de doruğa varabilirler. Bu tez politik ve diplomatik bakımdan yararlar sunar, çünkü, geçmişte hızlı bir tarihsel gelişmeye daha belirgin bir eğilim gösteren toplumlarla, böyle bir gelişmeye daha az belirgin bir eğilim gösteren toplumlar arasındaki ayrımı dışarda bırakır. Ayrıca, kimi ülkelerin genel tarihsel yasaların dışında kaldıklarını ilân etmelerini de güçleştirir. Ama bu eğilim apaçık bilimsel yararlar sunmaz, ve Marx'ın görüşlerinden de biraz farklıdır. Ayrıca, politik planda hiç de zorunlu değildir, çünkü, geçmiş tarihsel gelişmedeki bütün farklılıklara karşın, Marksizm bütün halkların, ırkları ya da tarihsel kalıtları ne olursa olsun, bunu yapmakta özgür olduklarına göre,

modern uygarlığın bütün gerçekleştirimlerini başarmakta aynı derecede yetenekli olduklarını her zaman kesin olarak ortaya koymuştur.

Sorunun bu tek yanlı ele alınma biçimi, ayrıca, her kuruluş için, daha yüksek düzeydeki bir sonraki kuruluşa geçmelerini açıklayan «temel yasalar» araştırmaya da götürür. Marx ile Engels, evrensel olarak düşünülen ilkel komünist aşamadan sınıflı topluma geçmek için, ve kapitalizmin çok farklı olan gelişmesi için, daha önce (özellikle *Ailenin Kökeni*'nde) bu türlü genel düzenekler (mekanizmalar) telkin etmişlerdir. Son zamanlarda feodalizmin ve hatta köleci toplumun «genel yasalar»ını bulmak için birçok girişimde bulunulmuştur. Genel kanıya göre bu girişimler başarı kazanamamışlardır ve hatta bir anlaşmaya varmak için en sonunda ileri sürülen formüller de tanımlamalardan başka bir şey gibi görünmemektedirler. Genel olarak kabule değer ve feodalizm ile köleci topluma uygulanabilir «temel yasalar» ardından koşulmasındaki bu başarısızlık, kendi başına anlamsız değildir.

İkinci eğilim kısmen birinciden doğar, ama kısmen de ona ters düşer. Bu eğilimin sonu, «Asyagil tarz»ı es geçerek, «eskil» tarzın yayılma alanını kısarak, ama «feodal» tarzınkini uzatarak, sosyo - ekonomik kuruluşlar için Marx tarafından önerilen listenin kesin bir değiştirilmesine varır. «Asyagil» tarzın es geçilmesi, genel olarak, 1920'li yılların sonu ile 1930'lu yılların sonu arasında görülmüştür; Stalin'in *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*'inde (1938) artık sözü edilmez, ama daha sonra kimi başka Marksistler tarafından söz konusu edilmeyi sürdürür — özellikle İngilizce konuşan Marksistler tarafından. (Örneğin E.M.S. Namboodiripat, *Kerala'da Ulusal Sorun*, Bombay, 1952). Belirtici özelliği, Marx'ın gözünde, tarihsel evrime direnci olduğuna göre, «Asyagil tarz»ın dışarda bırakılması, tek yanlı ve evrensel bir yoruma çok dakı sıkıntısızca elverişli olan daha basit bir şemaya yol açar. Ama bu şema doğu toplumlarını özü bakımından «hareketsiz» olarak, tarihsiz olarak görmeye dayanan yanılgıyı da dışarda bırakır. Hindistan tarihinin «teorik temelinin Marksist kalması»na karşın, Marx'ın kendisinin Hindistan üzerine söylediklerinin olduğu gibi kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. (D.D. Kasambi, *An Inroduction to the study of Indian History*, Bombay, 1956).

Eskil tarzın daralması ne siyasal sorunlar çıkarmış, ne de (görünüşte) siyasal tartışmaları yansıtmıştır. Bu daralma yalnızca bilginlerin her yerde kölelik evresi keşfetmekte ve yaygın duruma gelmiş bulunan oldukça basit (Marx'ınkinden çok daha basit) köleci ekonomi modelini, klasik ilkçağ toplumlarına da olsa, uygulama başarısı göstermekte kar-

şılaştıkları olanaksızlığa bağlıdır. (*Recherches Internationales*, No 2, 1957, içindeki bir irdelemeler seçmesine bakınız). Resmi Sovyet bilimi artık evrensel bir köleci toplum aşamasına bağlı değildir. (Bakınız : E. Tukov, «Dünya Tarihinin Dönemleştirilmesi»). Feodalizm, kendi yayılma alanının, kısmen bu değişiklikler tarafından bırakılan boşluğu doldurmak için genişlediğini görmüştür — bu genişleyen alana giren toplumlar kapitalist toplum olarak sınıflandırılamıyorlardı, ama (Marx ile Engels'in eğilimli oldukları gibi) ilkel - komünist ya da arkaik toplum olarak da sınıflandırılamamışlardı. Ama, kısmen de, bu genişleme şimdiye değil ilkel - komünist olarak sınıflandırılan toplumların sırtından, ve kapitalist gelişmenin ilk aşamaları zararına olmuştur. Çünkü eskiden belirsiz biçimde «kabilesel» olarak adlandırılan kimi toplumlarda (özellikle Afrika'nın birçok bölgesinde) sınıf ayrımlaşmasının büyük ilerlemeler göstermiş bulunduğu şimdi açıktır. Kronolojik ıskalanın öbür ucunda, biçimsel bir burjuva devrimin patlak verdiği uğrağa değin bütün toplumları feodal toplum olarak sınıflama eğilimi, özellikle Büyük - Britanya'da, gelişiyordu. Ama feodalizm yalnızca kalıntısal *(résiduelle)* kategori olarak da gelişmemiştir. Marx ile Engels'in ölümlerinden az bir zaman sonra, ilkel komünizmin dağılmasından başlayarak, sınıflı toplumun —zorunlu olarak evrensel ölçüde ortaya çıkmamakla birlikte— genel ilk biçimi olan bir tür ön - feodalizm *(proto - féodalisme)* ya da ilkel feodalizm keşfetmek için birçok girişimde bulunulmuştur. Bu ön - feodalizmden başlayarak, Avrupa (ve Japon) tipi gelişmiş feodalizm dahil, öbür çeşitli kuruluşların geliştikleri telkin edilmiştir. Öte yandan, *potansiyel* olarak daha az ilerlemeci olmakla birlikte, gerçeklikte daha gelişmiş olan —Töton kabileleri krallıklarına oranla Roma İmparatorluğu gibi— kuruluşlardan başlayarak, feodalizme bir dönüş de her zaman olanaklı olarak düşünülmüştür. Owen Lattimore, «deneysel olarak, evrimci feodalizm ve gerilek feodalizm terimleriyle düşünmemizi telkin etme»ye değin gitmiştir, ve bizden kabile toplumlarının daha gelişmiş toplumlarla etkileşim içinde geçici bir feodalleşme olanağını aklımızda tutmamızı da ister. (O. Lattimore, *Feudalism in History*).

Bu çeşitli egilimlerin en açık sonucu, diyelim Nijerya'nın kuzey emirliklerinden 1788 Fransa'sına, İspanyol fethinin öngününde Aztek toplumunun ortaya çıkarılabilir eğilimlerinden XIX. yüzyıl Çarlık Rusyasına değin, anakaraların ve binyılların üstünden atlayıp geçen geniş bir «feodal» kategorisini gözler önüne sermek olmuştur. Gerçekten de bütün bu toplumların böyle bir genel sınıflama tarafından kapsanabilmeleri ve bu genel sınıflamanın çözümsel *(analytique)* bir değer taşıması olasıdır. Aynı

zamanda, büyük bir sayıda alt - sınıflama, ve alt - tipler ile bireysel tarihsel evrelerin çözümlemesi olmaksızın, genel kavramın kullanılmasının çok daha güçleşeceği de açıktır. Örneğin «yarı - feodal» toplumlar kategorisi ile, çeşitli alt - sınıflamalara girişilmiş, ama, bugüne değin, feodalizmin Marksist açıklaması gerekli ilerlemeyi gösterememiştir.

Burada saptanan iki eğilimin birleşimi, bu arada, güçlüklere yol açmıştır. Böylece, her toplum ya da dönemi açık biçimde şu ya da bu rafta sınıflandırma isteği, dinamik kavramları statik kavramlara uyarlamak için direndiğimiz zaman doğal olduğu gibi, sınır çizgileri konusunda anlaşmazlıklara neden olmuştur. Örneğin Çin'de kölelikten feodalizme geçiş tarihi üzerinde çok tartışılmıştır, çünkü «savaşım orada birçok yüzyılı kapsayan özellikle uzun bir süreli olmuştur... Çeşitli ekonomik ve toplumsal yaşam tarzları geniş Çin toprakları üzerinde geçici olarak bir arada yaşamışlardır» (E. Joukov). Batı'da, benzer bir güçlük XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla değin sıralanan yüzyılların niteliği üzerinde tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, sağladıkları yararın Marksistler arasındaki öbür tartışmalara oranla daha küçük olmasına karşın, hiç değilse çeşitli toplumsal üretim ilişkileri biçimlerinin iç içe girme ve bir arada yaşama sorunlarını ortaya atma değimini taşırlar.

Bununla birlikte, son zamanlarda, kısmen de *Formen*'in etkisi altında, Marksistler arasındaki tartışma yeniden dirilik kazanma ve son birkaç onyıl boyunca kabul edilmiş bulunan birçok görüşü yeniden tartışma konusu yapma yolunda mutlu bir eğilim göstermiştir. Bu yeniden canlanma, sosyalist olan ve sosyalist olmayan birçok ülkede, bağımsız biçimde başlamışa benzer. Yeni bir soruşturma, Fransa, Demokratik Alman Cumhuriyeti, Macaristan, Büyük - Britanya, Hindistan, Japonya ve Mısır tarafından yapılan katkıları açıklıyor *(Rinascita)*. Bu irdelemeler, kısmen 1962'de *Marxism Today* tartışmasında tartışılmış bulunan genel tarihsel dönemleştirme sorunlarını, kısmen prekapitalist sosyo - ekonomik kuruluşlar özgül sorunlarını, ve kısmen de bugün yeniden açılmış bulunan «Asyagil» tarz sorununu ele alıyorlardı. Burada bu türlü tartışmaların yeniden canlandığını söz konusu etmekten başka bir şey yapmak için çok erkendir.

Marksistler arasındaki tartışmanın güncel durumunun, bu alanda, doyurucu olmadığı sonucuna varabiliriz. Bu sonuç, büyük ölçüde, 1950'li yılların ilk yarısında uluslararası Marksist devinimde ortaya çıkan ve, bu alanda olsun, başka birçok alanda olsun, Marksistlerarası tartışmanın düzeyi üzerinde hiç kuşkusuz olumsuz etkilerde bulunan tarihsel olayla-

ra bağlıdır. Marx'ın tarihsel evrim sorununa özgün yaklaşma biçimi kimi bakımlardan basitleştirilip saptırılmış ve, *Formen*'in yayımlanması gibi, yönteminin karmaşık ve derin niteliği üzerindeki ansıtmalardan, bu eğilimleri düzeltmek için yararlanılmamıştır. Çeşitli sosyo - ekonomik kuruluşları sınıflamak için Marx tarafından düzenlenen ilk liste değiştirilmiş, ama şimdiye değin onun yerine doyurucu bir başka liste konulamamıştır. Marx ile Engels'in parlak ama eksik açıklamalarında varolan kimi boşluklar bulunmuş ve doldurulmuş, ama çözümlemelerinin kimi en verimli öğelerinin gözden yitirilmesine izin verilmiştir. Son derece üzücü bir noktadır bu, çünkü son otuz yıl, birçok bakımdan, Marksist Tarih yaklaşımında bir büyük başarılar dönemi oluşturmuştur. Gerçekte, Marksist yöntemin üstünlüğünün en inandırıcı kanıtlarından biri de şudur ki, yaratıcı Marksizmin kemikleşmesine çoğu kez göz yumulduğu bir dönemde bile, tarihsel materyalizm gene de büyük bir sayıda değerli tarihsel çalışma esinlemiş, ve Marksist olmayan tarihçileri her zamankinden daha çok etkilemiştir. Bugün Marksist tarihsel evrim, ve özellikle de çeşitli gelişme aşamaları görüşünün öylesine gerekli aydınlatılmasına girişmek için bir neden de işte budur. *Formen*'in —Marx'ın tüm vargılarının kendiliğinden kabulü anlamına gelmeyen— dikkatli bir irdelemesi bu işte yalnız yardımcı olabilir. Bu irdeleme, gerçekte, bu işin zorunlu bir öğesini oluşturur.

ERNST HOFFMANN

SOSYO - EKONOMİK KURULUŞLAR VE TARİH BİLİMİ

Çeşitli önemli nedenler Marksist sosyo - ekonomik kuruluşlar görüşünün daha ileri götürülmüş bir bilimsel geliştirilmesini gerektiriyor. Kapitalist kuruluştan sosyalist kuruluşa geçiş, günümüzde, yalnızca Marksist teorinin doğruluğunu çürütülemez ve pratik bir biçimde tanıtlamakla kalmayan, ama çeşitli ülkelerde ortaya çıkan çeşitli geçiş süreçleri gibi, kapitalizmin en ileri evresini, devlet kapitalizmini de irdelemeye çağıran dünya çapında bir süreç oluşturuyor. Kapitalist bir dünyayı sosyalist bir dünyaya dönüştürmeye doğru yönelen evrim, kapitalist biçimlerle, ilkel komünizm dahil, kapitalist biçimlere öngelen sistemlerin (ya da sistem kalıntılarının) yan yana gittikleri koşullar içinde yaşayan birçok halkları kendi devinimi içine sokuyor. Öyleyse, güncel tarihsel gelişmeler bütün prekapitalist kuruluşların daha dikkatli bir irdelenmesini gerektirir. Ensonu, ama en önemsizi değil, özellikle çağdaş teknik devrime ve sosyalist ülkelerin bir dünya sistemi oluşturmasına bağlı olarak, o yepyeni bir tipteki sosyo - ekonomik sistemin, sosyalizm ve komünizmin sınıfsız toplumunun teorisini hazırlamak da yerinde olur.

Bunun yanı sıra, Marksist tarih bilimi insanlığın ve her ulus ya da halkın, özellikle kurtulmuş sömürge halklarının tarihini de yazmayı kendine görev bilmelidir. Ve bu bilimsel çalışma temel bir siyasal önem taşır. Emperyalist ideologlar, özellikle kapitalizmden sosyalizme tarihsel geçişin niteliğini saptırma ereğiyle icad edilmiş bulunan kendi «sanayi toplumu» teorilerini karşısına dikerek, Marksist sosyo - ekonomik kuruluşlar görüşüne karşı saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. Üstelik, birçok antikomünist tarihçi de Marksist prekapitalist kuruluşlar görüşünün bilimsel geçerliğini çürütmeye büyük özen gösteriyor. Öte yandan, artan bir sayıdaki burjuva tarihçi, tarih üzerindeki Marksist görüşü az çok benimsiyor ve tarihsel materyalizmin fikir ve yöntemlerini şu ya da bu

alana uyguluyor. Sosyo - ekonomik kuruluşlar teorisi burada da üstün bir yer tutuyor.

Bundan dolayı Marx'ın *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen* elyazmasının Jack Cohen tarafından yapılan çevirisi ile *Eric Hobsbawm*'un girişi, çağımızın temel siyasal ve bilimsel sorunlarından birinin anlaşılmasına katkıda bulunuyorlar. E. Hobsbawm, prekapitalist kuruluşlar sorunu üzerinde Marksistlerin girişmiş bulundukları tartışmanın bize hızlı bir tablosunu çiziyor, ve bu alanda «tartışmanın güncel durumunun doyurucu olmadığını» belirterek, haklı bir sonuca bağlıyor. Konunun geçmişteki deneysel *(empirique)* ele alınma biçimini ve tartışmanın çoğu kez yetersiz teorik düzeyini eleştirirken, Hobsbawm özellikle teori ve tarihi basitleştiren ve bilimsel araştırmanın yeni sonuçlarına dayanacak yerde, bugün aşılmış bulunan bilgilere dayanan genellemeleri dogma durumuna getiren kimi eğilimleri suçluyor. Dünyanın bütün halklarının, insan tarihinin bütün sosyo - ekonomik sistemlerinden ve benzer bir düzenlilik içinde ardışık olarak geçmeye çağrılı oldukları yolundaki fikri çürütüyor Hobsbawm. Her ülkenin üretim tarzlarının ardışıklık düzeni ile gerçek sayısının, tarihsel materyalizm genel teorisinde önsel olarak kapsanmış bulunmasına karşı çıkıyor. İnsan tarihinin tek çizgili bir evrim görünümünü reddediyor ve okurun dikkatini önemli «çeşitli toplumsal üretim ilişkileri» biçimlerinin «iç içe girme ve bir arada yaşama» sorunları üzerine çekiyor.

Hobsbawm, Marx'ın kapitalizme öngelen sosyo - ekonomik kuruluşların çözümlenmesi için özellikle *Formen*'de sergilemiş bulunduğu derin ve karmaşık yöntem ve fikirlerden yararlanılmamasından yakınıyor. Örneğin, Marx'ın «belli ilişkilerle belirginleşen üretim tarzları ile, çeşitli dönemlerde ya da çeşitli sosyo - ekonomik kuruluşlarda bulunabilen bu ilişkilerin «biçimleri» arasında» yaptığı temel ayrımı ansıtıyor. Giriş şu sözcüklerle bitiyor : «*Formen*'in —Marx'ın tüm vargılarının kendiliğinden kabulü anlamına gelmeyen— dikkatli bir irdelenmesi bu işte yalnız yardımcı olabilir. Bu irdeleme, gerçekte, bu işin zorunlu bir öğesini oluşturur.»

Yeni Bir Teori

Bütün bu eleştirileri onamak ve desteklemekten başka bir şey yapılamaz. Ama aynı zamanda, Hobsbawm bize sosyo - ekonomik sistemler üzerine, prekapitalist kuruluşlarla sınırlar gibi göründüğü bir tür yeni bir teori öneriyor. Bu teori şöyle özetlenebilir :

1. Her sistem için, hiç değilse köleci ve feodal toplumlara ilişkin olarak, temel, genel ve evrensel gelişme yasaları yoktur.

2. Özellikle bir sistemden bir sonraki sisteme geçişi açıklayabilen «temel yasalar» yoktur.

3. Öyleyse, her sistem için, birçok dönüşüm olanakları vardır. Böylece ilkel komünizm, Asyagil, eskil ya da feodal üretim tarzlarından birine ya da öbürüne geçebilir.

4. Aynı biçimde, «üretim tarzlarının bir ardışıklık zorunluluğu», kendiliğinden «ne tikel olarak şu ya da bu tarz, ne de önceden saptanmış dokunulmaz bir düzen» anlamına gelir, yani herhangi bir üretim tarzı teorik olarak herhangi bir başkasının yerine geçebilir.

Bu tezler bizi doğal olarak kendimize şu soruları sormaya götürür : eğer tikel bir sosyo - ekonomik sistem, örneğin feodalizm, kendini kendi öz temel gelişme yasalarıyla göstermezse, o zaman o sistemi belirginleştiren ve onu öbürlerinden ayıran etkenler ya da özellikler nelerdir? ya da, tikel bir sistem, her biri kendi öz temel gelişme yasalarına sahip birçok biçimler altında mı mevcuttur, ve bu durumda, bu çeşitli biçimlerin gene de aynı kategori içinde sınıflanmasına izin veren ortak özellikler nelerdir? Üstelik, ilkel komünizmden, bir durumda Asyagil, bir başka durumda eskil, ve bir üçüncüde de feodal üretim tarzına geçilmesi sonucunu veren etkenler nelerdir; ya da, daha genel olarak, bir sistemden bir başkasına geçişi sağlayan etkenler nelerdir?

Ne yazık ki, Hobsbawm aklından bile geçirmediği bu tür soruları yanıtlamaya çalışmıyor. Dolayısıyla, tezleri salt olumsuz nitelikte tezler olarak kalıyor ve daha sonra somut olguların bilimsel bir irdelenmesiyle doğrulanabilecek yeni bir çalışma varsayımı oluşturmuyorlar.

Hobsbawm bize kimi yeni girişimlere karşın «feodalizme ve köleci topluma uygulanabilen» temel yasalar «bulma» başarısı gösterilemediğini söylüyor. Bu iki sisteme ilişkin temel gelişme yasası kavramını, besbelli bu nedenle reddediyor. Ama, tarihçilerin eskil sistemle feodalizmin temel gelişme yasalarını şimdiye değin bulma başarısı gösteremeleri olgusu, bütün prekapitalist kuruluşlar için Marksist gelişme yasaları teorisinin bırakılmasına mı yol açmalıydı? Ve, tersine, ilkin bu tarihçilerin başarısızlık nedenleri araştırılmamalı ve, özellikle, yararlandıkları yöntemler çözümlenmemeli miydi?

Feodalizm örneğini alalım. Hobsbawm'un kendisine göre, başlangıçta «ön - feodalizm ya da ilkel feodalizm» türü, «kalıntısal kategori» türü

olan bu sistem, Marksist tarih yazınının kimi eğilimleri sonucu, birçok anakaraları ve birçok binyılları kapsayan ve çok az yararlanılabilir bir kavram olma tehlikesiyle karşı karşıya gelen geniş bir sosyo - ekonomik kategori («geniş kategori») durumuna dönüşmüştür. Bu da ona, «bugüne değin, feodalizmin Marksist açıklaması gerekli ilerlemeyi gösterememiştir» dedirtir. Çeşitli çağlar ve çeşitli anakaralarla ilgili her türlü sosyo - ekonomik yapıyı kendi içine alıp eriterek, feodalizm tek bir temel gelişme yasasıyla tanımlanamayan, benzemez öğelerden oluşmuş bir kavram durumuna gelmiştir. Feodal üretim ilişkileri, kişisel olarak feodal senyörlerin malı olan ve, çoğu durumda, yararlanıcı (intifa hakkı sahibi) ya da elmen (zilyet) niteliğiyle, köylülerin *bireysel olarak* işledikleri çok sayıda küçük parçalara bölünmüş *özel* büyük toprak mülkiyetine dayanır. Oysa eski Mısır'da, Hindistan'da ya da Aztekler'de, üretim ilişkileri, dinsel, askeri ve sivil soyluluğun elinde olan, ve herbiri kolektif bir mülk oluşturan birçok tarımsal topluluk arasında bölüştürülmüş bulunan *devlet* toprak mülkiyetine dayamyordu (öyleyse burada özsel olarak Marx tarafından tanımlanmış bulunduğu biçimiyle Asyagil üretim tarzına karşılık düşen bir sistem söz konusudur). Feodalizm kategorisi içinde sınıflanan üretim tarzlarının birbirine aykırılığı, feodal rejimler için temel gelişme yasalarının yokluğunu tanıtlamaz.

Marksist Araştırmanın Perspektifleri

Kapitalist sistem için Marx'ın *Kapital*'de yaptığı gibi, herbir prekapitalist sosyo - ekonomik sisteme uygun bir ekonomi politiği hazırlamak da Marksist tarihçi, iktisatçı, felsefeci ve topltmbilimcilere kalıyor. Bu bakımdan, güncel durum 1878'den bu yana temelden değişmemiştir. Engels o zaman *Anti - Dühring*'de şöyle yazıyordu : «Bugüne değin iktisat bilimi olarak elimizde bulunan şey, hemen yalnızca kapitalist üretim tarzının türüm ve gelişmesiyle sınırlanır.»

Ve 1890'da da, Engels K. Schmidt'e 5 Ağustos günlü bir mektupta şöyle yazıyordu : «Tüm tarihi yeniden irdelemek gerek, çeşitli toplumsal kuruluşların varoluş koşullarından, onlara karşılık düşen siyasal, hukuksal, estetik, felsefel, dinsel, vb. görüşleri çıkarmaya kalkışmadan önce, bu koşulları ayrıntılı bir incelemeden geçirmek gerek. Bu konuda şimdiye değin, çok az şey yapıldı, çünkü çok az kişi bu işe ciddi olarak girişti.»

Prekapitalist kuruluşların herbirine özgü temel gelişme yasaları sorunu, işte ancak bu biçimde çözülecektir. Hobsbawm için bu türlü yasalar varolmadıklarına göre, sosyo - ekonomik bir sistemden bir başkasına

geçişe yol açan «genel düzenekler» için de durumun aynı olduğu sonucunu çıkarıyor. Bununla birlikte, bu düzeneklerin ekonomik temeli, Marx tarafından, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünün çok genel terimlerle kaleme alınmış şu ünlü parçasında açıklanmıştır : «Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri ... o zamana değin içlerinde devindikleri varolan üretim ilişkileriyle çelişirler. Artık üretici güçlerin gelişme biçimleri olmaktan çıkan bu ilişkiler, onların engelleri durumuna gelirler. İşte o zaman bir toplumsal devrim çağı başlar.»

Bu geçiş düzeneklerinin somut gelişmesi, feodalizmden kapitalizme geçiş için Marx tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. Böylece, örneğin *Kapital*'in birinci kitabının «İşbölümü ve Manüfaktür» başlıklı XIV. bölümünde, Marx bağımsız zanaatçılarla loncaları arasındaki üretim ilişkilerinin, bu zanaatçıların çok yüksek bir yetkinlik derecesine eriştirdikleri üretici güçler için (en başta da kendi çalışma aletleri için) nasıl engel durumuna geldiklerini, ve bu engellerin kapitalist sanayi tarafından gerçekleştirilen işbölümüyle nasıl paramparça edildiklerini gösterir. Ayrıca, Marx ile Engels, 1917'den bu yana Tarih'in apaçık biçimde doğruladığı kapitalizmden sosyalizme geçiş teorisini de hazırlamışlardır.

Üretici Güçler

Hobsbawm, girişinin ilk bölümünde, Marx'ın yukarıda anılan parçasının sözünü eder. Ama prekapitalist sistemlerin ardışıklığından söz edecek noktaya varınca da, şu ya da bu nedenle, bu parçanın içeriğini aklına bile getirmez. Dolayısıyla, bu sorunu, sosyo - ekonomik sistemlerin ardışıklık sürecinde üretici güçlerin özsel bir rol oynadıkları yolundaki temel Marksist görüşe, söz arasında yapılan birkaç açıklama bir yana bırakılırsa, göndermede bulunmaksızın inceler. Bununla birlikte, teorilerinin bu temel noktası üzerinde Marx ile Engels'in konumları çok açıktı. *Kapital*'in birinci kitabında (1867) şöyle okuyabiliriz : «Tükenmiş soyların örgenlenmesini bilmek için fosilleşmiş kemiklerin yapısı ne önem taşıyorsa, yitip gitmiş toplumların ekonomik toplumsal biçimlerinin irdelenmesi için de eski çalışma araçlarının kalıntıları o önemi taşırlar. Ekonomik bir dönemi bir başkasından ayıran şey, yapılan şeyden çok, yapma tarzı, yapmada kullanılan çalışma araçlarıdır. Çalışma araçları, emekçilerin gelişme düzeylerinin ölçüleri ve içlerinde çalıştıkları toplumsal ilişkilerin sergileyicileridirler.»

Üretici güçlerin, üretici güçlerin gelişmelerini düzenleyen yasaların ve üretici güçlerle çeşitli coğrafi çevreler arasında, teknolojiyle üre-

timin örgütlenmesi arasında, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında, ekonomik altyapıyla ideolojik ve kurumsal üstyapı arasında kendini gösteren etkileşimin tarihi — tüm bu tarih son derece karmaşık bir süreç oluşturur. Marx ile Engels'in çağında, prekapitalist sistemlerin gelişmesini aydınlatacak tarihsel bilgiler yetersizdi. Daha eski zamanlardaki üretici güçlerin tarihi üzerine XIX. yüzyılda çok az şey biliniyordu. Tarihöncesine değgin kazıbilim (arkeoloji) ilk adımlarını atıyordu. Doğu ve Akdeniz ülkelerindeki sistematik kazılara yüzyılın ancak son otuz yılında başlandı. Engels 1890'da, Schmidt'e yukarda anılan mektubunda : «... ekonomik tarih henüz kundaklar içinde değil mi?» diye yazıyordu.

Şimdi bilgilerimiz son derece daha zengindir ve gerçi henüz bütün sorunları çözemiyorsak da, üretici güçlerin tarihsel gelişme yasalarını ve üretim ilişkileriyle olan bağlarını düzenli olarak araştırmamız olanaklıdır.

Prekapitalist sistemlerin ardışık dönüşmelerinde üretici güçler tarafından oynanan rolü neden bilmezden geldiğini Hobsbawm bize söylemiyor. Engels daha önce benzer bir nedenle Kautsky'yi eleştirmiş, ve son çözümlemede aletlerin prekapitalist toplumlarda bizim modern toplumumuzdaki denli önemli bir rol oynadıkları üzerinde durmuştu : «Modern aletlerin kapitalist toplumu koşullandırdıkları kadar, vahşilerin aletleri de *onların* toplumunu koşulandırır. Senin görüşünün sonu şuna varıyor : üretim her ne denli *bugün için* toplumsal rejimi saptıyorsa da, kapitalist üretimden önce saptamıyordu, çünkü aletler henüz ilk günahı işlememişlerdi.» (Kautsky'ye 26 Haziran 1884 günlü mektup).

Üretici güçlerin rolünü böylece bir yana bırakarak, Hobsbawm üç farklı sosyo - ekonomik sistemin, duruma göre, ilkel komünizmin yerine geçebilecekleri yolundaki tezi ileri sürer. Bununla birlikte, Yunan kabile topluluğundan —İ.Ö. birinci binyılın ilk yarısı sırasında— köleci topluma geçişin, doğulu sınıfsal toplumların daha önce ulaşmış bulundukları en son düzeylerine erişilmiş ve hatta daha da yüksek bir düzeye çıkarılmış üretici güçler (demir aletler, özellikle de demir tarım aletleri) temeli üzerinde gerçekleştiğini herkes bilir. Aynı şekilde —bin yıl sonra— Cermengil ilkel komünizmden feodalizme geçiş de, köleci toplum tarafından geliştirilmiş ya da onun etkisi altında gelişmiş üretici güçlerden başlayarak, demir aletlerin çok yüksek bir yetkinlik derecesine eriştikleri (çeşitli zanaatçı meslekleri için uzmanlaştırılmış aletler, ağır saban ve tüm bir tarımsal aletler dizisi) ve ilkel bir makine biçi-

minin, su değirmeninin daha o zamandan varolduğu bir uğrakta gerçekleşmiştir.

Bu tarihsel örneklerde, ilkel komünizmin kendi öz üretici güçler düzeyinden başlayarak, özerk bir gelişme sürecinin etkisi altında köleci ya da feodal topluma dönüşmediği, ama bu iki geçiş tipinden her birinin komşu ülkelerde egemen daha ileri sosyo-ekonomik sistemlerin önceki varoluşuna bağlı bulunduğu gün gibi ortadadır. Öyleyse, doğrudan doğruya ilkel komünist kuruluşun kendi içinden doğan bağımsız ve özerk süreçler anlamında, aynı derecede olanaklı evrim biçimleri söz konusu değildir.

Formen'de, Marx, özel toprak mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki çeşitli ilişki biçimlerinin, topluluk içerisinde, başlıca üç büyük toplum tipinde, doğusal, eskil ve Cermengil toplum tiplerinde ete kemiğe büründüklerini açıklar. Hobsbawm'a göre, Marx bu üç tipi birbirinden türememiş, olabilecek üç birincil biçim olarak görüyordu. Ama bu yargı, Hobsbawm'un Marx'ın metodolojik tutumunu anlamamış olması olgusuna bağlı bir yorum yanılgısı oluşturur. Marx burada, *çeşitli biçimler tarihteki çeşitli aşamaların kronolojik yerine karşılık düşen mantıksal bir düzen içinde açıklandıkları için*, topluluğun gerçek tarihsel evrim sürecini değil, ama *genel mantıksal* evrim *biçimlerini* çözümler. Biz bu noktayı *Formen*'den, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nden, ya da yirmi yıl sonra yazılan Vera Zasuliç'e mektup karalamalarından yapılmış birçok alıntıyla açıklayabilirdik. Burada Vera Zasuliç'e üçüncü mektup karalamasından bir parçayı aktarmak bize yetecek : «ilkel toplulukların hepsi aynı kalıba göre biçilmiş değildirler. Bunların bütünü, tersine, tipçe ve yaşça farklı ve ardışık evrim evrelerinin belirtisi olan bir toplumsal topluluklar dizisi oluşturur.»

Marx'ın niyetini kötü yorumladıktan sonra, Hobsbawm onun *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin önsözünde açıklanmış bulunan temel ardışık tarihsel aşamalar görüşünü eleştirir : «Harfi harfine alınırsa, kesinlikle yanlıştır bu. Çünkü Asyagil üretim tarzı yalnızca öbürleriyle bir arada bulunmakla kalmamıştır, ama *Formen*'in kanıtlamasında ya da başka yerde eskil tarzın ondan türediğini telkin eden hiçbir şey de yoktur. Öyleyse Marx'ın kafasında kronolojik bir ardışıklık, hatta (feodalizm ile kapitalizm için durumun açıkça bu olmasına karşın) daha öncekinden başlayarak bir sistemin evrimini değil, ama daha genel anlamda bir evrimi canlandırdığını anlamalıyız.»

Kesin olarak doğru ve kesin olarak yanlış ne var?

Eğer Marksist sosyo - ekonomik sistemler kategorilerini doğu yarımküresinin tarihine uygularsak, aşağıdaki kronolojik ardışıklığı elde ederiz.

1. İ.Ö. dördüncü binyılın ikinci yarısı ile üçüncü binyılın başları : *Asyagil* üretim tarzı, Mezopotamya, Mısır ve Hindistan'da (Pencap ve Sind'de) ilk kez olarak ortaya çıkar. Bu üretim tarzının tohum halindeki görünümleri, yeni kazıların gösterir göründükleri gibi, hatta bitişik topraklarda (Filistin'de Yeriha, ya da Küçük Asya'da Çatalhöyük) daha da erken ortaya çıkabilmişlerdir.

2. İ.Ö. birinci binyılın ikinci yarısı : eskil üretim tarzı, Yunanistan ve öbür Akdeniz ülkelerinde ilk kez olarak ortaya çıkar.

3. İ.S. birinci binyılın ikinci yarısı : feodal üretim tarzı, Kutsal Roma - Cermen İmparatorluğu ile bitişik Avrupa ülkelerinde ortaya çıkar.

Yeni Dünya (Meksika, Orta Amerika ve Güney Amerika'nın kuzey - batısında), Avrupalı fethinin öngününde, sınıflı toplumun ilk aşamasını, batı yarımkürede Eski Dünya'dan en az üçbin yıl sonra ortaya çıkan Asyagil denilen üretim tarzını aşmamış bulunuyordu. Ve bu üretim tarzı, İ.S. ikinci binyılın başlarında, bin yıl daha da geç, Okyanusya'ya, örneğin Hawai'ye de girdi.

Marksist sosyo - ekonomik sistemler görüşünün ışığında yorumlanmış tarihsel verileri bu açıklığa kavuşturma denemesi, genel olarak bu sistemlerin su götürmez bir kronolojik sıraya göre birbirlerini izlemiş bulunduklarını ortaya koyar. Dünyanın üç farklı bölümünde, bağımsız evrim süreçlerinin incelenmesi, ilkel toplumun yerini —çok farklı tarihlerde— *ilkin* köleci ya da feodal toplumlara değil, ama Asyagil topluma bıraktığını gösterir. Ve «Asyagil üretim tarzının öbürleriyle birlikte bulunduğu» yolundaki kanıt, antik ve feodal tarzlara oranla bu tarzın ön - varoluşunu —mantıksal planda olsun, tarihsel planda olsun— çürütmez. İlkel komünizm de (Asyagil sistem dahil) öbür sistemlerle birlikte bulunmuştur, ama bu, kronolojik bakımdan, onun su götürmez biçimde birinci olmasını engellemez.

Ardışık sistemlerin bu biçimde tanımlanmış kronolojik düzeni hiç kuşku yok dünya tarihine (ya da dünyanın evrimlerinde bağımsız bölümlerinin tarihine) uygulanır ve bir ülkeye, hele tek başına alınmış bir halka özgü ardışıklık düzeniyle gerçekte hiçbir zaman örtüşmez. Farklı ülkeler, farklı halklar, bir sistemden bir başkasına farklı zamanlarda ve az ya da çok hızlı olarak geçebilirler. Sistemleri aynı zamanda dönü-

şen iki ülke ender bulunur. Rejimi çeşitli değişikliklere uğramış bir bütünlük içinde yer alan ülkeler ya da halklardan kimileri, bazen eski sistemi korumuşlardır. Avustralya anakarası Avrupa tarafından sömürgeleştirilinceye değin bütünüyle ilkel komünizmin ön - cilalı taş çağı *(préneolithique)* aşamasında kalmıştı. Tarih boyunca, utkun bir karşı - devrim ya da bir yabancı fethi sonucu, kimi ülkelerin, kısa dönemler ve hatta yüzyıllar için, daha eski bir toplum tipine gerisingeri döndükleri de olmuştur. İncelmiş bir uygarlığın geliştiği ülkeler, örneğin bundan bin yıl önce Maya uygarlığının yitip gittiği Yucatan'ın güneyinde olduğu gibi, yeniden bomboş bölgeler durumuna gelmişlerdir.

Öte yandan, birçok ülke de tarihlerinin yolu üzerindeki kimi aşamaları aşıp geçmişlerdir. Ama onlar bu sıçramaları daha ileri ülkelerin etkisi altında gerçekleştirebilmişlerdir. Cermenler, «Asyagil» ve eskil rejimlerin içinden, Roma İmparatorluğu ile olan ilişkileri sayesinde, işte böyle sıyrılmışlardır. Sovyetler Birliği'nde, kimi halklar, ilkel komünizmden modern sosyalizme, hatta doğrudan doğruya geçmişlerdir. Ve, günümüzde de, kurtulmuş sömürgeler halkları, kapitalizmden geçmeksizin, sosyalizme doğru dolaysız bir yol bulmaya çalışmaktadırlar. Hobsbawm'un Marx'ı, (Engels'le birlikte), batı Avrupa'da utkun bir sosyalist devrim çerçevesinde Rus tarım topluluğundan başlayarak Rusya'da sosyalizme doğrudan bir geçiş olasılığını düşündüğü zaman (Komünist Parti Bildirgesi 1882 Rusça baskısının önsözüne bakınız), «Marx'ın ilk tarih görüşünün belirtisi olan doğal eğilimi» bırakınakla eleştirmesi tuhaf bir şeydir. Hobsbawm hatta bu «doğal» Marksist görüşü popülistlerin bir proleter devrim zorunluluğunu yadsıyan anti - Marksist görüşleriyle özdeşleştirir de. Aynı zamanda, bu konuda «temel Marksist geleneğe parlak ve açık dönüşü» adını verdiği şey için de Engels'i över. Oysa Engels, Marx'ın üstelik «temel Marksist gelenek» ile tarihsel materyalizme tam olarak uygun görüşünü tamamen paylaşmış ve savunmuştur. Kuşkusuz, devrim Batı'da gelmekte geciktiği için, Rus tarihi zorunlu olarak farklı bir yol tuttu ve tarım komünü de, Çarlık rejimi döneminde kendini gösteren kapitalist dönüşümler çerçevesinde, acılı bir dağılmaya uğrama zorunda kaldı.

Hobsbawm yalnız sosyo - ekonomik kuruluşların birbirlerini belirli bir kronolojik düzen içinde izlemelerine karşı çıkmakla kalmaz, ama, prekapitalist kuruluşlar konusunda, «bir sistemin bir öncekinden başlayarak evrimi»ne de karşı çıkar. Gerçekten, bir sistemden bir öbürüne —ilkel komünizmden «Asyagil» rejime, bundan eskil rejime, ve köleci rejimden de foadalizme— bu geçişler Marksist bilim tarafından henüz doyu-

rucu biçimde araştırılıp açıklanmamışlardır : ama gene de, Marx ile Engels, bu işin gerçekleşmesinde, çağlarında ellerinde bulunan bilgilerden başlayarak, metodolojik bakımdan önemli bir katkıda bulunmuşlardır, ve o zamandan beri, tarihçiler, arkeologlar, etnograflar, vb. tarafından somut sorunlar üzerinde gerçekleştirilmiş bulunan çalışma da, bize kimi ayrıntı sorunlarını çözme olanağını verir. Her ne olursa olsun, hatta bilimsel araştırmanın güncel durumu her ne denli ancak önemsiz ilerlemelerle belirginleşmiş de olsa, üretici güçlerle onların gelişme yasalarının düzenli irdelenmesi ve her prekapitalist sisteme özgü bir ekonomi politiğin hazırlanması gibi bütün bu sorunların çözümü için zorunlu koşullar henüz yerine getirilmemişken, temel bir teorik fikirden vazgeçmek doğru mudur?

Metodolojik bakımdan zorunlu koşulların biri, *ilkin* bir sistemden bir öbürüne *kökensel* dönüşüm süreçlerini irdelemek, ve bu birincil süreçleri, «Asyagil» kuruluşların ve hatta daha ileri başka kuruluşların yörüngesinde sürüklenen ilkel komünist toplumlar örneğinde olduğu gibi, evrimi bu birincil süreçlerin etkisine bağlı bulunan ülkelerin ıralayıcı ikincil süreçlerinden ayırt etmektir. Öbür önemli yöntem konusu : nesnel olarak dayanışık bir ülkeler ve halklar bütünlüğünü, aralarından birini öbürlerinden ayırmaksızın irdelemek gerekir. Böylece «Asyagil» tarzdan eskil tarza kökensel geçiş, klasik Yunanistan'ın tek başına irdelenmesiyle değil, ama ancak Doğu ve Akdeniz Havzası «Asyagil» ve eskil ilkel toplumları tarafından oluşturulmuş karmaşık bütünlüğünün eksiksiz bir incelenmesiyle anlaşılabilir.

Üstelik, feodalizmden kapitalizme ve kapitalizmden sosyalizme geçişin bilinen süreçlerini mekanik olarak yinelemeyen yeni geçiş tiplerini açıklığa kavuşturmak da zorunludur. Birinci durumda, doğmakta olan kapitalizm feodal toplumun kendi bağrında oluşur ve yükselen sınıf, burjuvazi, aşılmış bulunan feodal bir sistemin yıkılmasına ve yeni kapitalist toplumun kurulmasına yol açacak savaşımı feodal toplum içinde sürdürür. İkinci durumda, sosyalist üretim tarzı kapitalist rejim içerisinde oluşmaz, ama kendi öz ilkeleriyle çelişme içinde bulunan kapitalist rejim, büyük tekeller ve tekelci devlet kapitalizmi aracılığıyla, kendini üretici güçlerin evrimine kısmen uyarlar. Sistemi devirme savaşımını yürüten ve sonra yeni bir sosyalist rejim kuran sınıf, en çok sömürülen sınıftır, proletaryadır.

Bu fark önemlidir, ama her iki durumda da dönüşme, yok olmaya çağrılı toplum içerisinde oluşmuş bulunan bir sınıfın yapıtıdır. İlkel ko-

münizmden «Asyagil» sisteme geçişte de böyledir bu. Şefler ve büyücülerden oluşan kabile aristokrasisi, sonradan yeni «Asyagil» toplumdaki yönetici sınıfı oluşturmak üzere, dönüşümün itici gücüdür bu geçişte.

Ama bu model hiç kuşku yok Asyagil sistemden eskil sisteme, ve bundan da feodalizme geçişe uygulanamaz. 1847'de Marx ile Engels, *Komünist Parti Bildirgesi*'nde, toplumlar tarihindeki sınıflar savaşımını «her zaman ya tüm toplumun devrimci bir dönüşümü, ya da savaşmakta olan her iki sınıfın da yok olmasıyla tamamlanan bir savaş» olarak betimlerken, daha o zamandan sınıflar savaşımının iki olanaklı sonucundan söz ediyorlardı.

İkinci olasılık açıkça eskil toplumdaki sınıflar savaşımına anıştırmada bulunuyor. On yıl sonra, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne girişinde, Marx, yeni bir üretim tarzı oluşturmak üzere, Cermen fatihlerin üretim tarzı ile Romalıların üretim tarzı arasında gerçekleşecek bir *sentez* (bireşim) ya da bir *kaynaşma* fikrini dile getirmiş, bu fikir, daha sonra, eski Cermenlerle yukarı ortaçağ Almanya'sı üzerindeki çeşitli yazılarında Engels tarafından geliştirilmiştir.

Roma İmparatorluğunda İ.S. üçüncü yüzyıldan başlayarak, özellikle batı eyaletlerinde *colonatus* (1) ile *peculium*'un (2) belirme ve baskınlıkları, üreticinin kendi toprağını kendi işletmesini ve bu işletmenin sonuçlarıyla doğrudan doğruya ilgilenmesini gerektiren üretici güçlerin evrimine bir uyarlama süreçine karşılık düşerler. Ama bu kurumlar köleci üretim ilişkileri çerçevesinden çıkmıyor ve dolayısıyla üretici güçler tarafından erişilen düzeye ancak kısmi bir uyarlamayı simgeliyorlardı. Bu kurumlarda feodal üretim tarzının gerçek oluşması değil, ama ancak bir ön - oluşması *(préformation)* görülebilir. Ve iki büyük efendiler ve köleler sınıfları da, yarı yolda duran bir evrim arasında, feodal aristokrasi ve köylülük durumuna ancak kısmen dönüşmüşlerdir. Böylece Batı Roma İmparatorluğu feodalizme bir geçiş için daha olgun duruma gelmiş, ama yalnızca kendi sınıf karşıtlıklarının etkisiyle bu geçişi gerçekleştirecek yetenekte olmamıştır. İmparatorluk sınırlarının dışında, ama Roma etki alanı içerisinde (ve kısmen de sınırları içerisinde), yeni üretici güçlerin özellikle tarımsal alanda belirmiş bulundukları ilkel Cermen toplumu da feodalizm yönünde evrilmeye ve kendi öz ön - feodal *(préféodal)* öğelerini yaratmaya başlıyordu. Bu evrim, Roma İmparatorluğu ile özellikle köle ticaretindeki birçok ilişki ta-

(1) *Colonatus* : bir tür ortakçı. - *ç.n.*

(2) *Peculium* : özgürlüğünü satın almak için kölenin biriktirdiği para - *ç.n.*

rafından bazen hızlandırılmış, bazen geciktirilmiş, ve eskimiş ilkel komünizm sistemi tarafından adamakıllı engellenmiştir. Böylece, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde, her iki topluma da ilişkin çeşitli ön - feodal öğeler, feodalizm yönünde uzun ve karmaşık bir evrime yol açmak üzere, birbirleriyle birleşmişlerdir.

«Asyagil» kuruluştan eskil kuruluşa geçişe gelince, bu geçiş burada ele alınamayacak bambaşka bir tip oluşturur. Herkesin bildiği gibi, Batı Roma İmparatorluğunun, Cermen ilkel topluluklarmm ve imparatorluğun yıkılışından sonra İmparatorluk üzerine yerleşen halkların tarihsel evrimi, birçok ve değişik görüşlere yol açar. Yukarda özetlenen ve bir tartışma temeli olmaktan başka bir iddiası bulunmayan denemeyle, Marksist ardışık kuruluşlar —«bir öncekinden başlayarak bir sistemin evrimi»— görüşünün metodolojik bir uyarlama örneğini vermek, ve değerini ortaya koymuş bulunan bir görüşü reddetmenin uygun olmadığını, ama tersine onu uygulama ve geliştirmenin geciktirilmeye gelmez olduğunu göstermek istiyoruz.

Prekapitalist kuruluşlar üzerindeki tartışmasında, Hobsbawm her kuruluşa ve birinden öbürüne geçişe özgü temel yasalar bulunduğunu yadsıyor; bir sistemin bir başkasına dönüşmesine karşı çıkıyor, ve sosyo - ekonomik kuruluşların tüm kronolojik ardışıklık düzenini reddediyor. Feodalizm «geniş kategori»sinin «... çözümsel... aşamalar»ının «daha genel bir anlamdaki evriminden» söz etmeyi yeğliyor, ama bu soyut kavramları somut örneklerle açıklamaktan da kaçınıyor.

Böylece her bilimin tam anlamıyla nesnesini oluşturan nesnel gelişme yasalarından ve gelişmede her yükselen evrimin temel öğelerini simgeleyen ardışık aşamalardan yoksun kalınır. Bu salt olumsuz sonuçlar tarih bilimini ilerletmeye hiç de elverişli değildirler.

Formen'in İngilizce çevirisinin yayımlanması sırasında, *Daily Worker*'in bir yazarı Marx'ın teorisini şöyle yorumluyordu (10 Aralık 1964) : «Özellikle o (yani Marx) bir sosyo - ekonomik sistemden bir başkasma geçişlerin, her ne denli nesnel yasalarla koşullandırılmış olsalar da, zorunlu olarak tek bir çizgi izlemediklerini düşünüyordu.»

Ne anlamak gerekir «tek bir çizgi»den? Bu formüli iki karşıt biçimde yorumlanabilir. Bir yandan onda insan tarihinin olağanüstü karmaşık gelişmesinin dogmatik ve mekanik basitleştirilmelerinin bir eleştirisi görülebilir; ama onu ilkel komünizmden modern komünizme götüren başlıca aşamalar arasmdan, insanlığın temelden tekbiçimli bir ev-

rim görüşünün bir reddi olarak da anlaşılabilir bu formül. «Tek bir çizgi» ya da «tekdoğrusal» gibi terimler, tarihsel ilerlemenin bilimsel bir çözümleme olanağını sağlayamayacak denli soyut, anlaşılmaz ve her türlü açık anlamdan yoksun terimlerdirler. Hobsbawm'un girişinde, yukarda sözü edilen iki yorum çoğu kez sıkı sıkıya karışmış bulunuyor ve, bu giriş Marksist sosyo - ekonomik kuruluşlar teorisinin dogmatik saptırmalarını her ne denli yararlı bir biçimde açıklıyorsa da, sonu teorinin kendisini işe yaramaz duruma getirmeye varıyor.

Geçmişte, «Asyagil» üretim biçimi kavramı ya da feodalizmden kapitalizme geçiş gibi, özellikle bu teorinin kimi önemli tikel noktaları tartışılmıştır. Hobsbawm'un girişi bu çeşitli tartışmaları kapsıyor ve, böylece tartışmayı daha yüksek bir teorik düzeye yükselterek, onların ortak metodolojik sorunlarını inceliyor. Tarihsel araştırmadaki büyük ilerlemeler ve Marx ile Engels'in çağından beri birikmiş bulunan bilgilerin bolluğundan dolayı, kaçınılmaz bir zorunluluktur bu. Ben bu makalenin (burada dile getirilmiş bulunan yorum ve görüşler elbette benden başka kimseyi bağlamaz), tarihsel, arkeolojik, etnografik, vb. araştırmalar tarafından gerçekleştirilen engin ilerlemeler ve çağdaş dünyamızda belirdiği görülen yeni devrimci süreçler çerçevesinde, Marksist sosyo - ekonomik kuruluşlar teorisinin uygulama ve geliştirilmesinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunabilmesini isterdim.

G. LEWİN

ÇİN TARİHİNDE TOPLUMSAL KURULUŞLAR

«Asyagil üretim tarzı» tartışması tarafından ortaya atıldıktan sonra, tüm toplumsal kuruluşlar sorunu bütün dünyada, Marksist uzmanlar arasında, yeniden derin bir yakınlık ve ilgi uyandırdı. Stalinci beş ardışık üretim tarzı formülleştirmesi her ne denli 1950'den çok sonraları da sarsılmaz gibi görünmüşse de, 1931'de Leningrad konferansı sonuçlarının hiç kuşku yok ancak geçici olarak sözü edilmez bir duruma getirdiği «Asyagil üretim tarzı» üzerindeki tartışmanın canlanmasıyla işler değişmiştir. Asyagil üretim tarzının anlamı konusunda, ünlü Sovyet iktisatçısı Yevgeni Varga ölümünden az önce şöyle yazıyordu : «Asyagil üretim tarzına Marx'ın daha sonraki üretim tarzlarının anlamına benzer bir anlam verdiği açıktır.» Marksistler Asyagil üretim tarzından doğmuş üretim tarzlarına da aynı önemi vermek zorundadırlar.

Söz konusu tartışmaya katılanlar arasında, başlıca iki eğilim ayırt edilebilir. Birincisi *önsel* olarak Marx'ın betimlemelerinden kaynaklanır ve son yüzyıl boyunca edinilen yeni bilgileri klasik şema içine sokmayı kendine görev bilir. İkincisi, Marx'ın bilimsel öğreti ve yöntemlerinin ilkesel doğruluğunu tamamen kabul etmekle birlikte, Marksizmi tarihsel gelişmenin irdelenmesine yapıcı bir biçimde uygulamayı ve özellikle de, güncel aşamada, kendini her şeyden önce yeni gereçlerin irdeleme ve sindirilmesine vermeyi daha önemli bulur.

Her iki eğilim de ulusal kurtuluş devrimi ile yeni ulusal devletlerin uluslararası alandaki artan önemlerinin, Marksistlerin önüne çözümü dünyanın evrimi üzerinde kesin bir etkide bulunabilecek önemli sorunlar koyduklarını kabul eder. Böylece, prekapitalist kuruluşların irdelenmesi, son derece büyük siyasal güncellik taşıyan bir iş ve —henüz hazırlanacak— bir ulusal kurtuluş devinimi ve ulusal demokratik devrim teorisinin temel öğesi olarak görünür.

Marksizmin klasikleri prekapitalist kuruluşlar tiplerine ilişkin görüngüler üzerine, metodolojik bakımdan çalışmamız için son derece değerli birçok bilgiler bırakmışlardır bize. Teorik kavramlara, örneğin üretici güçlerin insan toplumunun gelişmesinde oynadıkları rol kavramına dayanır bu bilgiler. Marksist teorinin bu bölümü Ernst Hoffmann tarafından bir araya getirilmiş ve çok çarpıcı bir biçimde sergilenmiştir («Social - economic formations and Historical science», *Marxism Today*, septembre 1965). Bununla birlikte, üretim tarzlarının ardışıklığı ile ilgili oldukları kadarıyla, Hoffmann'ın vargıları bütünüyle kabul edilemez.

Marx'ın dediği gibi, daha üstün bir biçim, kaynaklandığı önceki evrim aşaması üzerine sonuçlar çıkarma olanağı verir. Ama Marx, bununla birlikte, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nde *(giriş)* şöyle yazarken, ivedi ve şematik sonuçlara karşı da uyarıyordu : «Öyleyse burjuva ekonomi kategorileri her ne denli bütün öteki toplum biçimleri için de geçerli belli bir doğruluğa sahipseler de, bu ancak *cum grano salis* (biraz tuzla birlikte) kabul edilebilir. Bu kategoriler, o gelişmiş, gücünü yitirmiş, karikatürleşmiş biçimleri içlerinde taşıyabilirler, ama her zaman özsel bir farkla». Marx'ın burada burjuva ekonomi kategorileri konusunda saptadığı şey, elbette ekonomi politik kategorilerinin tüm şematik uygulamalarına da uygun düşer. Bundan da, bir takım vargılara varmadan önce, somut durumların irdelenmesi gerektiği sonucu çıkar.

«*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*»*ne Önsöz*'ün ünlü alıntısı üzerine Eric Hobsbawm tarafından verilmiş bulunan yorumu eleştirirken, Ernst Hoffmann'ın ileri sürdüğü nedenler kabul edilemez. Önsöz'ünde, Marx, Asyagil, eskil, feodal ve burjuva üretim tarzlarını, «ekonomik toplumsal kuruluşun *gitgide ilerleyen dönemleri*» (altını ben çizdim - G.L.) olarak belirginleştirmiştir. Marx şöyle sürdürür : «Burjuva üretim ilişkileri toplumsal üretim sürecinin son çelişik biçimleridirler...» Marx'ın burada «gitgide ilerleyen»i «ardışık»ın eşanlamlısı durumuna getirdiğini ya da getirmediğini düşünmek, bir sözcük tartışmasından fazla bir şeydir. Kimi olayların nitelikçe farklı biçimde ilişki kurabildikleri açıktır, ama bundan üstün ve daha gelişmiş olayın doğrudan doğruya ona öngelen aşağı olaydan kaynaklandığı, ya da aşağı olayın zorunlu olarak üstün olaya doğru geliştiği sonucu da çıkmaz.

Biyolojide, her evrim dizisinin zorunlu olarak en yüksek aşamaya, insan aşamasına götürmeye çağrılı olmadığını iyi biliyoruz. Ama gene de bundan Darvinci türlerin kökeni yasasının yanlış olduğu, ya da var-

olan bütün türlerin bir gün insan olacakları sonucunu çıkarmıyoruz. Burada «gitgide ilerleyen», demek ki «ardışık»ın eşanlamlısı değildir. Neden toplumsal evrim söz konusu olduğu zaman başka türlü olacaktı? Neden bütün sosyo - ekonomik evrim tiplerinin kendiliklerinden bir tek ve biricik üstün kuruluşa yol açacaklarını varsayacaktık? Kapitalist üretim tarzının tüm dünyaya yayılan ve tek bir dünya pazarı kuran *ilk üretim tarzı* olduğu, Marx'ın önemli bir dersi değil midir? Onu öbür üretim tarzlarından ayıran nitel bir sıçrama anlamına gelmez mi bu? Hoffmann'ın Akdeniz kültürü, ve genel olarak da Avrupa kültürleri konusunda ileri sürdükleri ilk anda çekici görünebilir; ben bu alanda uzman değilim ve bu karmaşık sorun üzerinde bir araştırmaya girme işini daha yetkili kimselere seve seve bırakırım. Ama, Çinbilim uzmanı (sinolog) olarak, Çin'in evrimi konusunda bu görüş tarzını kabul etmek benim için olanaklı değildir.

Araştırmalarım sırasında, ben «Asyagil üretim tarzı»nın *Formen* elyazmasında Marx tarafından ortaya konmuş bulunan birçok özelliklerinin, Çin'in Şang'lar çağından (İ.Ö. 1600 - 1100) Çung - guo çağının sonlarına (İ.Ö. 400 dolayları) değin uzanan dönemdeki evrimine uygulanabilir oldukları sonucuna vardım. Kuşkusuz, gene de sık sık yapıldığı gibi, «Asyagil üretim tarzı» ile «sulama toplumu»nu *(société d'irrigation)* haksız yere bir tutmamayı gerektirir bu. Geniş yapay sulama sistemleri kurma zorunluluğu bu dönem Çin'inde yoktu, tıpkı bu dönemin sonuna yakın bir çağa değin, ne olursa olsun başka hiçbir önemli bayındırlık yapıtının da söz konusu olmayışı gibi. Büyük Sed'in yapımına ancak İ.Ö. III. yüzyılın sonunda ülkenin siyasal birleşmesine öngelen son yüzyıllar içinde girişilmiştir ve büyük sulama sistemleri de ancak bu çağın tarihini taşırlar. Bununla birlikte, sulama işlerinin ya da büyük kolektif çalışmaların Asyagil üretim tarzının gelişmesine öngelen koşullar olduklarını ileri sürmek için Marx'a başvurmak da olanaklı değildir. Çünkü Marx açıkça şöyle der : «Emek tarafından gerçek temellükün kolektif koşulları, Asyagil halklar için çok önemli olan *sulama şebekeleri*, ulaştırma araçları, vb., o zaman üstün bir birimin — daha küçük toplulukları egemenlik altında tutan despotik hükümetin yapıtı olarak görünür» *(Formen)*. Asyagil üretim tarzını oluşturanın sulama sistemleri kurma zorunluluğu değil, ama tersine, «üst birim onuruna» sulama sistemleri kurmayı olanaklı duruma getirenin Asyagil üretim tarzı olduğu anlamına gelir bu.

Toplumun uzlaşmaz (antagonist) sınıflara bölünmesinden önce bir devlet örgütü kurma zorunluluğunun —Asyagil üretim tarzının belirtici

niteliği budur— Çin'de ülkenin merkezi ile Kuzey - Batı'nın komşu halkları arasında varolan büyük kültürel karşıtlıktan doğmuş olması bana inanılmaz gibi görünmüyor. Bu karşıtlık Çin'in göçebe *(nomade)* komşuları için soygun ve egemenliğe sürekli bir kışkırtma oluşturuyor, buna karşı Çin köylüleri de kendilerini ancak güçlü bir askeri örgütlenme aracıyla koruyabiliyorlardı. Kuşkusuz, bu varsayımın doğrulanabilmesi için henüz temel araştırmalar gereklidir, ve bir gün bu varsayımın bırakılması da olanaksız değildir. Ama, kesin olan şudur ki, hatta, usa yatkın olduğu gibi, önceki evrim döneminin özellikleri sonraki üzerinde etkili olmuş olsa bile, bir sınıflı topluma geçiş İ.Ö. IV. yüzyıldaki Şang Yang reformlarına bağlanabilir.

Aynı biçimde, kölelerin sayısı Çin'de her ne denli çok olmuşsa da, köleci toplumun hiçbir zaman olmadığı kanıtlanmış gibidir. Doğrudan üreticilerin ezici çoğunluğu, Asyagil üretim tarzının dağılmasından sonra, az çok özgür köylülerden bileşiyordu, oysa köleler üretimde değil, ama ev işlerinde ya da gösteriş öğeleri olarak çalıştırılıyorlardı. «Miskin köleler»i besleme zorunda olmaktan yakınan köylülerin sızlanmaları bilinir; ilkçağ Yunan - Roma köleci toplumlarında güç kavrayacağımız bir durumdur bu.

Toplumsal kuruluşların Stalin tarafından açıklanan ardışıklık düzenini dünyanın bütün uygarlıklarına uygulamaya çalışmanın ne denli anlamsız olacağı daha burada görülüyor. Ama gene de, genel olarak, insan toplumunun, özel felaketlerin etkisiyle olmadıkça, hiçbir zaman gerilemeksizin, her zaman ilerlediğini yadsımamak gerekir. Hoffmann her ne denli üstün Roma kültürüne dayanma olanağı buldukları için köleci toplum aşamasını atlayabilen Cermenler örneğinden söz ederse de, buna karşılık Çin'de hiçbir benzer evrim görülmez. Avrupa'da köleci toplumdan feodal topluma geçiş tipine özgü olan «ara kesikliği» *(«solution de continuité»)* gibi hiçbir ara kesikliği görmeyiz Çin tarihinde. «Asyagil üretim tarzı»ndan hemen bir üst aşamaya geçiş Çin'de organik biçimde, yabancı kökenli daha gelişmiş herhangi bir başka üretim tarzının kesin etkisi olmaksızın gerçekleşmiştir. Çin'in dış etkilerden uzak olduğu anlamına gelmez bu, —J. Needham'ın çok değerli yapıtı, *Science and Civilisation in China,* açıkça tersini gösterir,— ama yalnızca bu etkilerin toplumsal evrim bakımından hiçbir zaman Hoffmann tarafından sözü edilen örnekteki denli belirleyici olamadıkları anlamına gelir. Genel olarak, Çin, Avrupa kapitalizmi XIX. yüzyılda ülke içine girmeye başlayıncaya değin, öbür kültür odaklarının toplumsal etkisine oranla göreli bir yalıtıklık içinde evrilmiştir.

Çin'de İ.Ö. IV. yüzyıldan modern zamanlara değin sürüp giden toplumsal biçim çoğu kez «feodal» olarak nitelendirilir. Burada girişmiş bulunduğum «dönemleştirme»nin tamamiyle sağlam ve genel kabule yetenekli olup olmadığını incelememiz gerekmiyor. İ.Ö. IV. yüzyılda, artık önceki toplumsal biçimle onu izleyen toplumsal biçim arasında hiçbir özdeşleştirmeye izin vermeyen bir durak saptandığı kuşku götürmez. Bu nedenle ben bu ikincisini —hiç değilse şimdilik— «prekapitalist» olarak nitelendirmeyi yeğliyorum.

Feodal toplumun özü Hoffmann tarafından şöyle betimlenmiş : «Feodal üretim ilişkileri, kişisel olarak feodal senyörlerin malı olan ve, çoğu durumda, yararlanıcı ya da elmen niteliğiyle, köylülerin bireysel olarak işledikleri çok sayıda küçük parçalara bölünmüş *özel* büyük toprak mülkiyetine dayanır. Oysa eski Mısır'da, Hindistan'da ya da Aztekler'de, üretim ilişkileri, dinsel, askeri ve sivil soyluluğun elinde olan ... *devlet* toprak mülkiyetine dayanıyordu (öyleyse burada özsel olarak Marx tarafından tanımlanmış bulunduğu biçimiyle Asyagil üretim tarzına karşılık düşen bir sistem söz konusudur)».

Hoffmann şöyle sürdürür :

«Feodalizm kategorisi içinde sınıflanan üretim tarzlarının birbirine aykırılığı, feodal rejimler için temel gelişme yasalarının yokluğunu tanıtlamaz.»

Biraz ilerde, Hoffmann, Marksizmin klasiklerinin araştırmalarının ilkin «kapitalist üretim tarzının türüm ve gelişmesiyle» sınırlı kaldıklarını kabul eder. Bundan da en azından —şimdilik daha geniş incelemelere girmeksizin— Marksizmin klasiklerinin araştırmalarının ilkin *batı ve orta Avrupa'daki feodalizm* üzerinde ve, hatta orada da, yalnızca kapitalist toplumsal kuruluşların çözümlenmesi için önemli olduğu kadarıyla yoğunlaşmış bulundukları sonucu çıkar. Öyleyse, ciddi nedenlerle, klasiklerde batı ve orta Avrupa feodalitelerinin ayrıntılı bir çözümlemesi bulunmaz, onlardan Avrupa - dışı ülkelerdeki prekapitalist üretim tarzlarının temel bir çözümlemesini daha da az bekleyebiliriz. Asyagil üretim tarzı ile, ilkel toplumdan sınıflara bölünmüş topluma öbür geçiş biçimleri üzerine Marx'ın verdiği bilgiler ne denli önemli olurlarsa olsunlar —ve bu *Anti - Dühring* ile *Ailenin Kökeni*'nde Engels tarafından sergilenmiş bulunan fikirler için de böyledir—, bu bilgiler, derinlik bakımından, Marksist kapitalist toplum çözümlemesiyle karşılaştırılamazlar. Aynı biçimde, Marx, son yüzyıl boyunca Hindistan ve Çin'de sürüp giden koşullar üzerindeki birçok değinmelerinden de anlaşıla-

bileceği gibi, Doğu'nun Asyagil üretim tarzının dağılmasından sonraki evrimi ile Avrupa'nın evrimini eş düzeye koymayı da hiçbir zaman düşünmemiştir.

Öyleyse bizi hiçbir şey, Marksizmin klasiklerini öne sürerek, Çin'in evrimini zorla batı - Avrupa tipi bir feodalizm çerçevesine sokmak için çalışmaya zorlamıyor. Ve şimdiye değin, bilinen olgular içindeki hiçbir şey de bizim bunu yapmamıza izin vermiyor.

Şang Yang reformlarıyla getirilen toplumsal kuruluş, belirtici nitelikleri yukarda aktarılan alıntıda özetlenmiş bulunan batı ve orta Avrupa feodalizminden özsel olarak ayrıldığı için, onu «feodal» olarak nitelemek kesin olarak yanlıştır. Bu kuruluş henüz temel irdelemelerin konusu olmadığı sürece, «prekapitalist» bir toplumsal kuruluştan söz etmek daha iyi olacaktır. Söz konusu kuruluşun daha sonra kapitalist bir biçim içinde gelişeceği anlamına değil —durumun böyle olmadığını iyi biliyoruz—, ama daha aşağı bir evrim düzeyinde bulunduğu anlamına gelir bu. Belki, gelecekteki araştırmaların ışığında, hele benzer toplumsal biçimlerin başka ülkelerde de varoldukları ortaya çıkarsa, daha doğru bir tanımlama bulunacaktır.

Prekapitalist Çin toplumunun irdelenmesi, üretici güçlerin evrimini irdelemenin ve toplumsal süreç içerisinde oynadıkları rolü saptamanın önemli olduğunu doğruluyor. Bununla birlikte, prekapitalist Çin toplumunun özellikleri, yalnız kendileri tarafından açıklanamazlar. Tam tersine. Needham, İ.Ö. 2. yüzyıl ile İ.S. 15. yüzyıl arasında, Çin'in Araplar ile Avrupalıların teknik gelişmesini birçok bakımdan arkada bıraktığını haklı olarak belirtmiştir. Öyleyse üretici güçler üretim ilişkileriyle çok erkenden çatışmaya girmiş ve daha üstün bir üretim tarzına götürmüş olmalıdırlar. Hoffmann, üretici güçler tarihinin, Marx ile Engels'in kendi çağlarında bilinen olgulara dayanarak, prekapitalist kuruluşlar konusunda aydınlığa kavuşturamayacakları olağanüstü karışık ve karmaşık bir süreci konu edindiğini belirtir. Hoffmann, Yunan kabile toplumundan köleci topluma geçişin, üretici güçlerin Yakın Doğu'nun sınıflara bölünmüş doğusal toplumlarında erişilmiş gelişme düzeyi temelinde nasıl gerçekleştiğini açıklar. Aynı biçimde, Cermenler de, Hoffmann'ın gösterdiği gibi, Roma kültürünün demir aletleri ve su değirmenlerinden yararlanarak, ilkel toplumdan feodalizme doğrudan doğruya geçebilmişlerdir.

Bu bakımdan, Hoffmann'ın, söz konusu toplumların üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki uyumsuzluktan doğan iç çelişkilerinin, na-

sıl bu toplumların daha üstün bir toplumsal aşamaya doğru bir *iç* gelişmesiyle çözülemediklerini belirtmesi ilginçtir. Sınıflara bölünmüş doğu toplumlarının çelişkileri, Hoffmann'a göre, çözümlerini köleci Yunan toplumunda, ve Roma köleci toplumunun çelişkileri de, Cermen feodalizminde bulmuşlardır. Öyleyse Avrupa feodal toplumunun, kendi iç çelişkilerini içten aşmaya yetenekli, sınıflara bölünmüş *ilk* toplum olduğu apaçık ortadadır — eğer Çin'deki, her ne olursa olsun ilkel toplumdan tam gelişme durumundaki sınıflara bölünmüş topluma götüren yol üzerinde bir geçiş olayı olarak görülebilecek Asyagil üretim tarzı bir yana bırakılırsa.

Çin'in evrimi durumunda, üretici güçlerin Çinliler tarafından erişilen gelişme düzeyinden başlayarak daha üstün bir üretim tarzı kurmaya yetenekli Çin - dışı hiçbir toplum yoktu. O zaman bu tikel durumda ne oldu? Üretici güçlerin sonraki gelişmesinin tek başına daha üstün bir toplumsal evrim kabul ettirmeye yetmediği açıktır. Bunun için, Hoffmann tarafından verilen örneklerde, incelenen toplumsal sistemlere dışsal olan kimi başka etkenlerin işe karışması gerekir. Bu da, ne sözünü ettiği doğusal üretim tarzlarının, ne de eskil üretim tarzının, sonu eski toplumsal düzenin devrilmesine varmaya yetenekli daha üstün bir toplumsal kuruluşun tohumunu kendilerinde taşımadıkları anlamına gelir. İlkçağ köleleri pekâlâ ayaklanabilirlerdi, ama, utku durumunda, onlarda daha yüksek bir toplumsal kuruluşun, yeni doğmuş üretici güçleri ussal olarak kullanma ve daha üstün bir üretkenlik derecesine erişmeye yetenekli öncüleri görülemezdi.

Çin'de de böyle oldu. Prekapitalist çağları boyunca Çinlilerinkine benzer devrimci bir geleneğe dünyanın başka hiçbir halkı sahip değildir. Ama gene de, köylülerin başarılı ya da başarısız her ayaklanması, eski üretim ilişkilerinin ayak diremesiyle izlenmiştir. Çin'de, burjuvazinin Avrupa feodalitesine karşı yaptığı gibi, eski üretim tarzının zincirlerini paramparça edebilen bir sınıf yoktu.

Üretici güçlerin, Çin'de kendini kalabalık bir personelin çalıştığı büyük manüfaktürler, olağanüstü bir kumaş, porselen ve öbür sanayiler üretim tekniği, yüksek bir basımcılık, denizcilik, vb. teknik gelişmesiyle gösteren gelişmesi de bu işi başarmaya yeterli değildi. Bu bakımdan, toplumsal gelişmeyi daha üst bir düzeye yükseltmek için bütün veriler mevcuttur. Öyleyse engeller nelerdi?

Kapitalist ve prekapitalist (Avrupa'da : feodal) işletmeler arasında açıkça bir ayrım yapmak gerekir. Marx bu konuda şöyle der :

«Bununla birlikte modern üretim tarzı, birinci döneminde, manüfaktürler döneminde, yalnızca ortaçağ boyunca bu üretim tarzının koşullarının yaratılmış bulundukları yerlerde gelişiyordu. Örneğin Hollanda ile Portekiz karşılaştırılsın» (Capital, III, 20).

Ticaret sermayesinin üretim alanına girmesi, *kapitalist* manüfaktürlerin gelişmesinin önkoşuludur. Ama Çin'de her ne denli tüccarlar vardıysa da, etkinlikleri kendini ancak çok dar bir alanda gösteriyordu. Üretimin çok büyük bir bölümü tecimselleştirilmemişti, çünkü bu bölüm ya kişisel tüketime, ya aynî vergilerin ödenmesine yarıyor, ya da tekelci devlet işletmelerinden geliyordu. Tüm ürünlerin ancak çok küçük bir bölümü pazarlara ulaşıyordu. Öyleyse sermayelerin tüccarlar elindeki birikimi son derece sınırlıydı. Üstelik, Çin, deniz - aşırı sömürgelerin fethinden, ya da doğmakta olan kapitalizm dönemi sırasında batı Avrupa'da gerçekleşen kiliselerin mallarına elkonmasından gelen sermayelerin âni akınını da görmemişti. Merkezi Çin devlet sistemi de, kendi payına, Kutsal Roma - Cermen İmparatorluğu'nda Fugger'ler ve Welser'lerin tuttuklarına benzer güçlü yerlere erişme olanaklarını pek tanımıyordu. Hiçbir Çin İmparatoru, kimi ayrıcalıklar verme pahasına, uyruklarından ödünç alma zorunda kalmamıştı. Çin İmparatoru gereksinme duyduğu şeyi despotik erkliğini kullanarak elde edebiliyordu. İmparatorluk Sarayı ile devsel bürokrasi aygıtı son derece asalak olduklarından, sözü edilmeye değer bir sermaye biriktirmiyorlardı. Tüccarların kazançlarını toprak mülklerine, ve ender olarak üretim araçlarına çevirmeleri, özellik belirtici bir niteliktir. Bir başka önemli etken de Çin'in, Avrupa'da ortaçağ feodalitesine o denli özgü olan feodal parçalanmayı hiçbir zaman görmemesidir. Orta Avrupa kentlerinin, feodal senyörlere karşı imparatoru ve imparatora karşı feodal senyörleri ustaca kullanarak, ve onları karşı karşıya getiren çelişkilerden yararlanarak, birçok ayrıcalıklar elde etmelerine karşın, Çin kentlerinin işi her zaman doğrudan doğruya, karşısında herhangi bir siyasal kudret kazanamayacak denli güçsüz bulundukları merkezi erklikle olmuştur. Alman Hanse'si gibi bir özgür kentler birliği, Çin'de düpedüz anlaşılmaz bir şeydi.

Buna karşılık, Çin'in bu dönemi boyunca, gerekenden hemen her zaman iki kat çok özgür ücretli vardı; parasal ekonomi görece çok gelişmişti; serflik ve kölelik aşağı yukarı bilinmiyordu.

Çin'in bu toplumsal biçimi hangi nedenlerle feodal olarak nitelenmek isteniyor? Bu biçimin, Marx tarafından betimlenen Avrupa feodal

toplumuyla ortak nesi var? Gerçi Avrupa'da olduğu gibi Çin'de de, tarım bu dönemde üretimde yüksek bir rol oynuyordu. Ama doğrudan üreticilerin durumları benzer değildi. Kendisi için çalışan Çin köylü ya da çiftçisi, Avrupalı bağımlı köylü ya da serf gibi, bir senyör ya da bir beyin zor ve baskısı altında yaşamıyordu. Çin'de, angaryalar ancak devlete borçlu bulunuluyorlardı ve, soyut olarak, *her* toprak sahibi devlet angaryalarına bağımlıydı. Hiçbir feodal senyör ya da büyük toprak sahibi, köylülerinin yaşam ya da kişiliğinin sahibi değildi. Yargılama hak ve yetkisi İmparator ile memurlarının elindeydi ve bir fief (*) ile birlikte kazanılamazdı. Eğer İmparator bir fief veriyorduysa, bu yalnızca kendisine fief verilenin (**) bu beylik toprakların gelirlerini toplayacağı, ama hem bu topraklara özgürce sahip olamayacağı, hem de yoksa İmparatora gidecek olan artık - emeğe el koyma hakkından başka haklardan yararlanamayacağı anlamına geliyordu. Gerçi rastlantısal olarak, özellikle Avrupalı'ların Çin'e girişini izleyen yıllarda, kimi belirtiler bu anlatılanları değiştirmişlerdir. Ama feodal Avrupa'nın toplumsal düzeni ile, İ.Ö. IV. yüzyılla İ.S. XIX. yüzyıl arasında Çin'de varolan toplumsal düzen arasında çok az benzeşim olduğu ilkesi üzerinde direnmek gerekir.

Bu dönem boyunca, Çin'de hiç kuşkusuz gözle görülür bir toplumsal ilerleme olmuş, ama üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler hiçbir zaman daha üstün bir toplumsal biçime doğru nitel bir sıçramaya götürememişlerdir. Zaman zaman hanedanlarm devrilmeleriyle sonuçlanan büyük ayaklanmalarda ortaya çıkan iç çelişkiler tarafından, ya da yabancı akınları tarafından yol açılan ardışık patlamalar, toplumsal çelişkileri çözemiyorlardı. Bu koşullarda, «kapitalizmin kökeni» üzerinde Çin'de uzun zamandır sürdürülen tartışma tamamen anlamsız görünüyor. Eskil Roma'daki emtia üretiminde, manüfaktürlerde, parasal ekonomi ya da ücretlilikte nasıl «kapitailzmin kökeni» görülemezse, prekapitalist Çin toplumunda da görülemez.

Kapitalizmin kökeni, prekapitalist biçimlerde her biri ayrı ayrı görülebilen bir *etkenler bütünlüğü* içerir. Ancak bu bütünlük topluluğunun bulunduğu yerde «kapitalizmin kökeni»nden söz edilebilir. Kapitalist üretim tarzının organik olarak ancak batı ve orta Avrupa feodalizminde gelişmiş bulunduğu açıktır. Yeni bir nitel değişiklik, kapitalizm —bunu ya-

(*) Çin'in feodal olarak nitelenemeyecek toplumsal biçimi söz konusu olduğuna göre, *fief* sözcüğü burada *tımar* olarak da çevrilebilirdi. - *ç.n.*

(**) Aynı biçimde, *feudataire* sözcüğü de, burada tımar sahibi, tımarlı olarak çevrilebilirdi. - *ç.n.*

pacak ilk toplumsal düzen— tüm dünyaya yayılmaya yetenekli duruma geldiği zaman kendini gösterdi.

Bununla birlikte, kapitalistler, kendi sömürge ve bağımlı ülkelerine ne kendileriyle rekabet edecek bir kapitalizm sokmaya çalıştılar, ne de söz konusu yerlerde bulunan toplumsal biçimleri kapitalizm aşamasına doğru geliştirmeye. Tam tersine, kapitalizmin girişi bağımlı ülkelerin gelecekteki evrimi üzerinde bir fren etkisinde bulundu, çünkü bu ülkelerde kapitalizm salt asalak bir rol oynadı. Öte yandan, ve kapitalizmin genel çelişkilerine bağlı olarak, Çin dahil, kapitalizmin bu ülkelere girişi, bir proletaryanın, ve daha düşük bir derecede de, yerli bir burjuvazinin doğuşuna yol açtı. Sonuçta sosyalist kampın gelişmesine ve sömürge sisteminin dağılmasına varacak olan dünya çapında bir evrim, işte böyle başladı. Marx'ın, kapitalizmin sınıflara bölünmüş son toplum biçimini simgelediği yolundaki yargısı, henüz yeryüzünün ancak üçte birinin sosyalizme geçmiş olmasına karşın, artık olgular tarafından da doğrulanmış bulunuyor.

Çin'in evriminin, Hoffmann tarafından evrensel bir geçerliğe sahip olarak görülen kölecilik - feodalizm çerçevesine uymayı kabul etmeyen tek evrim olmadığı açıktır. Birçok ülkenin Marksist bilim adamları tarafından son zamanlarda yayımlanan çalışmalar, Avrupa - dışı ülkeleri bir yana bırakalım, hatta Almanya ve batı Avrupa ülkeleri için bile, köleci ve feodal toplumlar konusunda şimdiye değin baskın bulunan görüşlerle ancak güçlükle uyuşan özelliklerin ortaya çıkarıldığını gösteriyorlar.

Bu toplumsal biçimler için genel olarak geçerli temel yasalar hazırlarken, belli bir sayıdaki farkın geniş ölçüde bir yana bırakılabileceği kolayca anlaşılabilir, ama Batı - Avrupa feodalizmi ile prekapitalist Çin toplumu gibi birbirinden o denli farklı biçimleri zorla uzlaştırmaya kalkışmak, bana ne olanaklı, ne de gerekli görünüyor. Tüm dünyada yürütülmekte olan araştırmaların hangi sonuçlara götürecekleri, kuşkusuz, henüz öngörülemez.

Sosyalizme geçiş tarihsel zorunluluğu bütünüyle Marksist kapitalist üretim tarzı çözümlemesinden çıkar. Kapitalizmin etkinliğinin tüm dünyaya yayılma eğilimi de bu çözümlemeye bağlıdır. Tıpkı kapitalizmin kendini belli bir ülke, ya da belli bir ülkeler grubuyla sınırlandıramaması gibi, onun ardından gelen toplumsal biçim olan sosyalizm de, zorunlu olarak tüm dünyayı kapsayacaktır. Aralarında Asyagil üretim tarzının yer bile almadığı ardışık toplumsal kuruluşlar üzerine Stalin

tarafından verilmiş bulunan çok dar betimlemeden vazgeçmemizle, bu söz götürmez gerçek örselenmemiştir.

Prekapitalist kuruluşların daha derinleştirilmiş bir irdelemesine girişecek ve yeni teorik bilgilere yol açarak, milyonlarca insanın prekapitalist bir toplumsal düzenden sosyalizme geçişini kolaylaştıracak ve kapitalist olmayan gelişme yolu yasalarının irdelenmesine katkıda bulunacağız. Ve yapılmakta olan uluslararası tartışma da, uluslararası bir ortak çalışmayla, yakında yeni ve önemli veriler sağlamaya katkıda bulunacaktır.

FERENÇ TÖKEY

ÇİN'DE ASYAGİL ÜRETİM TARZI

Eğer Asyagil üretim tarzı sorunu konusundaki tartışma günümüzde belli bir güncellik kazandıysa, bunun nedeni yalnızca Marx'ın bu konuda yazdığı taslak temelinde bundan böyle bu sorunu doğru bir biçimde inceleyebilecek durumda bulunulması değil, ama doğubilimci araştırmalarla ilgili bilimlerin yüzyılımızda büyük bir gelişme göstermiş olmaları, ve son zamanlarda bulunan tarihsel belgelerin, Marx ile Engels'in düşüncelerinin doğruluğuna açıkça tanıklıkta bulunmalarıdır da. Temel kuruluşlar teorisinin mekanik ve anlayışsız uygulanması, durmadan artan gerecin gerçekten Marksist bir anlayış içinde yorumlanmasına izin vermediği için, kuşkusuz Doğu tarihine ilişkin araştırmalara da çok zarar vermiştir; bununla birlikte, bu olgusal gereç gitgide zenginleştiğinden, şematizmin ayak bağlarını kırmakta da gecikmemiştir. Ensonu, günümüzde, uslu edepli bir bilim yerine, doğusal tikelliği Marksist bir ışık içinde inceleme yolunu tutan birçok girişime de tanık oluyoruz.

Asya'ya, Orta - Amerika'ya ve Afrika'ya ilişkin çeşitli gelişmelerle ilgili tüm tarihsel gereci —Marx'ın teorisine dayanarak— ayrıntılı bir biçimde açıklamaya girişmek bu irdelemenin çerçevesini aşardı; kaldı ki bu gelişmelerden bir tekinin bile ayrıntılı ve doyurucu bir çözümlemesine de girişecek değiliz. Gene de, Asyagil üretim tarzı kategorisinin soyut bir kategori olarak kalmaması, ama Asyagil toplumları hareketsiz bir kategori çerçevesiyle sınırlandıracak yerde, kendi devinimleri içinde kavrayabilmemiz için, doğusal bir evrim üzerine (kalın çizgilerle de olsa) genel bir özet vermeyi de gerekli görüyoruz.

Üzerinde belli bir güvenle konuşabileceğim Çin'in evrimini konu edineceğim burada; gerçekten de, bu ülkenin tarihini oldukça iyi bildiğimi sanıyorum. Asyagil üretim tarzı sorunları bakımından, son derece elverişlidir bu konu; çünkü, kapitalizmin girişine değin, Çin toplumunun gelişmesi, olabilecek en büyük yalıtıklık koşulları içinde gerçekleşmiş, ve

aynı zamanda, bütün «Asyagil üretim tarzları» arasında, en yüksek gelişme derecesine erişen ve uygarlığa en yaklaşanı, Çinlilerin —bu yalıtıklık koşulları içindeki— üretim tarzı olmuştur. Helenizmin Yakın - Doğu'ya ve hatta Hindistan'a değin uzanan etkisi, Çin'e erişmemiştir; bununla birlikte, gelişmesinin son derece yavaş düzününe *(rythme)* karşın, Çin toplumu, Orta - Amerika'nın gene yalıtık uygarlıklarından, ya da Batı - Afrika devletleri halklarından çok daha büyük bir gelişme göstermiştir. Söz konusu uygarlık ve halkların evrimleri, olanaklarının sonuna değin gelişmelerinden çok önce, (bu olanakların çok büyük olmamalarına ve, bundan dolayı da, sömürgeleştirmenin, hiç değilse yerlileri büsbütün ortadan kaldırmadığı yerlerde, bu halkların yaşamında kendiliğinden yeni bir bölüm açmış bulunmasına karşın), sömürgeleştirme tarafından engellenmişlerdir. «Asyagil üretim tarzları»nın evrimi, sırası gelince, —kararlaştırıcı bir ölçüde olmamakla birlikte—, Yunan ve Roma fetihleri tarafından da etkilenmiştir. Öyleki, bu toplumlarda iç gelişme sayesinde olgunlaşmış bulunan öğelerle, doğumlarını Avrupa ilkçağına, ya da belki Asyagil dünya ile Avrupagil dünyanın karşılıklı bir etkileşimine borçlu bulunan öğeleri ayırt etmekte, tarihçi bazen güçlük çeker. Bundan da şu sonuç çıkar ki, Çin toplumunun gelişmesi, üçbin yıla yakın «kesintisiz» yalıtıklığı içinde, bütün açılıp serpilmesi içindeki Asyagil üretim tarzının tüm ölçütlerini sunmaya yetenekli tek gelişmedir. Öyleyse, Asyagil üretim tarzının iç yasalarının klasik işleme örneğini Çin toplumunun sunduğu, abartmaya düşmeksizin, söylenebilir.

Bir Çin toplum tarihi taslağı, yalnız buraya değin sergilenmiş bulunan yasaları açıklama olanağı değil, ama henüz ortaya atılmamış bulunan : Asyagil üretim tarzı temelinde gerçek anlamıyla bir gelişmeden söz edilebilir mi? sorusuna yanıt verme olanağını da, ve özellikle bu olanağı da sağlar. Görmüş bulunduğumuz gibi, Marx ile Engels, Asyagil üretim tarzı kategorisini ikili bir anlamda kullanmışlardı : bir yandan ilkçağdan önce genel gelişmenin aracı bir evresinde saplanıp kalmış bir üretim tarzını belirtmek için bu kategoriyi kullanıyor, öte yandan doğulu halkların kapitalizmin girişine değinki durgunluğuna «Asyagil» adını veriyorlardı. Kategorinin bu ikili uygulaması birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; çünkü, her evrim, bir kez aracı bir evrede durup kaldıktan sonra, kaçınılmaz olarak çarpıklaşacak, farklı bir yola girecektir; oysa, farklı bir yol izleyen her «evrim» adımı ikircil *(ambigu)* bir duruma gelir, ve o zaman çarpıklıklardan *(déformations)* kaçınmak da gitgide güçleşir. Asyagil gelişmezlik *(non - développement)* üzerindeki kanısını, Marx çok açık bir biçimde belirtmiştir. Örneğin, *Hindistan'da Britanya*

Egemenliği başlıklı makalesinde, şöyle yazar : «Tüm iç savaşlar, istilâlar, devrimler, fetihler, açlıklar, —bunların Hindistan'daki ardışıklıkları ne denli karmaşık, hızlı ve yıkıcı olursa olsun— hep yüzeyde kalmışlardır... Hindistan'ın geçmişinin siyasal yönü ne denli alaca bulaca görünürse görünsün, toplumsal koşullar bu ülkede en eski çağdan ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılına değin değişmeden kalmışlardır.» İngiliz sanayiinin girişi bu ülkede «Asya'nın o güne değin gördüğü tek *toplumsal* devrim»e yol açtığından, Hindistan toplumu üzerine, bu toplumun doğru dürüst bir «tarihi olmadığı»nı yazıyordu Marx. Onun bu saptamalarının mekanik bir uygulaması, tıpkı, örneğin kimi Japon tarihçilerinin bu saptamaları yorumlama biçiminin, ister istemez, Çin'e saldıran Japon emperyalizminin ideolojik desteği durumuna gelmesi gibi, Doğu'nun gelişme yeteneksizliğine ilişkin emperyalist «düşünce»yi destekler gibi görünür. Asyagil üretim tarzının gelişme yeteneksizliği sorununu da ortaya atma, ve bu sorunu Çin evriminin bir taslağı yardımıyla yanıtlamaya çalışma zorunluluğu, kendini işte böyle gösterir. Aynı zamanda, yalıtık Çin evrimi çözümlemesi, temel kuruluşlar yasasının —geçerli olması koşuluyla— ayrı ayrı ele alınan toplumların gelişmesine ne ölçüde uygulanabileceğini bilme sorununa da bir yanıt vereceği umudunu uyandırıyor.

İlkel Çin tarihi sorunları irdelememizin çerçevesini aşar, çünkü arkeolojik gereç ile Konfüçyüsgil gelenek arasında sanki hiçbir ilişki, hiçbir uyarlık yokmuş gibi görünür, ve bu da imgeleme yetisine çok boş bir alan bırakır. Toplumsal tarihin kronolojik bölünmesine ilişkin ve gerçekten siyasal - ekonomik bir çözümlemeye dayanan sorunlar, ilk kez olarak, İsa'dan önce ikinci binyıldaki Şang - Yin dönemiyle ilgili bir biçimde ortaya atılabilirler. Honan (An Yang) eyaletinin kuzey bölümünde, Ngan - Yang yakınlarında, söylenceye göre Şang - Yin hanedanının başkenti olan bir «kent» kalıntısının gün ışığına çıkarıldığı bilinir. Buluntular arasında, önemli olanlar, en başta devlet zanaatçılığı ürünleri ile, —okunmalarının günümüzde bile çok kuşkulu olmasına karşın— üzerindeki yazıtlar ekonomik yaşam ve hatta onun örgütlenmesi üzerine değerli bir genel özet veren «kehanet kemikleri»dirler. Öbür buluntular gibi, bu yazıtlar da, bu dönemde —daha sonraki dönemlerde az çok tamamen ortadan kalkmaya mahkûm— hayvancılığın, gene oldukça gelişmiş bulunan tarım yanında, önemli bir rol oynadığını gösterirler bize. Ayrıca, eski köysel topluluklar üzerinde bir mali sistemler ağının çoktan varolduğu ya da oluşma yolunda bulunduğunu ve buna uygun olarak, kabile başkanı ya da kralın *(Wang)* sürekli oturma yerinde, öyleyse mali sistemin yönetim merkezinde, görece çok gelişmiş bir zanaatçılığın ilkin kabile

ve devlet bağışları ereklerine hizmet ettiğini de açıklar bize bu yazıtlar. Bu dönemde, öyleyse devlet tamamen oluşma durumundadır ve üstelik, herhangi bir devlet biçimi değil, ama erkliği kabilesel toprak mülkiyetine dayanan tam da «Asyagil» bir despotizm söz konusudur. Bu gelişme sürecinin ayrıntıları henüz yeterince aydınlatılmamıştır, ama mali sistemin kurulmasında, eski doğal kabile topluluklarının benzer örgütlenmeleri yanında, göçebe bozkır kabilelerinin devirli fetihlerinin anlamlı bir rol oynamaktan geri kalmadıkları da açıktır. Bu iki temel öğe, düşünce düzeyinde, bize son derece doyurucu bir açıklama sağlar, ve Çin'deki (yukarda belirtmiş bulunduğumuz gibi doğal bir yol üzerinde gelişen) Asyagil üretim tarzının oluşma süreci, en ilgi çekicilerinden biri de olsa, yeni bir arkeolojik bulgulamayla hiç de daha «anlaşılır» bir duruma getirilmeyecektir. Çin ilkçağının birinci yarısında, Çou'lar döneminde (İ.Ö. X. - III. yy.), mali büroksasisi ve tutucu ideolojisiyle birlikte, kendimizi iyice gelişmiş bir Asyagil üretim tarzının karşısında buluruz. Toprak ve, dolayısıyla da köleler, hep «topluluğun» malıdırlar, ama bu arada gerçek kabile toplulukları ya yok olmuş, ya da tamamen dönüşmüşlerdir. Kabile mülkiyetinin kalıntısı, demek ki eski klan ve kabileler aristokrasisini, yalnız eski mülkiyet biçimini değiştirmeye çalışmamakla kalmayan, ama tersine, onu eldeki bütün çarelerde korumaya da çalışan bir sınıf durumuna dönüştürür. Bir memurlar topluluğu durumuna gelen aristokrasi, kan bağlarına dayanan ilkel doğal örgütlenmeleri tamamen ataerkil - bürokratik sömürü çıkarlarına bağımlılaştıracak; geleneği bir yasa durumuna getirecektir.

Asyagil üretim tarzı kategorisinin, Çou'lar dönemi ekonomi ve toplumuna, hem de terimin ilk anlamıyla, kusursuz olarak uygulanabileceğinden hiç kuşku yok; tipine bakılırsa, bu toplum, ilkel toplumla eskil köleci toplum arasında, aracı evrede saplanıp kalmıştır.

Asyagil üretim tarzının Çou'lar dönemi sırasında Çin'de süreklilik kazanması olgusu, kuşkusuz, Çin toplumunun saplanıp kalmasına, durgunlaşmasına, ikircil ve çarpık bir evrimine yol açmış, ve bu durum emperyalistlerin ülkeye girişine değin de sürmüştür. Gene de, ilkçağın ikinci yarısında, Han'lar hanedanı döneminde (İ.Ö. 206 - İ.S. 220), belli bir toplumsal devinim saptanır : imparatorluk sarayı, toprakları ve köleleri devletleştirir. Öyleyse, Çin ilkçağının ikinci yarısında, toprağın özel mülkiyetinin belirmesini ve bazen de ekonomik öneminin artmasını göz önünde bulundurmanın yeri olduğuna inanmak gerekir. «Asyagil» toplumun hiçbir sınıfının, hiçbir katmanının eski mülkiyet biçiminin yitip gitmesini istememesine karşın, memurlar aristokrasisine vergi toplamayı sağlamaya yalnızca ortak kabile mülkiyetinin yetenekli olmasına karşın,

özel toprak mülkiyeti nasıl oluşabilmiştir? Köysel toplulukların köylülüğüne gelince, topluluk ona da *yardım* sağlıyordu, ayrıca köylülük bir başka yaşam biçimi de tasarlayamazdı; özel mülkiyete geçmeyi kölelerin istedikleri de düşünülemez. Eski mülkiyet biçimine karşı savaşım, ancak —daha sonra sınıf durumuna gelecek— bir tek katman için, özellikle şu ya da bu nedenle her topluluktan dıştalanmış ve, dolayısıyla, (başlangıçta) her türlü destek ve her türlü korunmadan, hatta yaşama araçlarından bile yoksun bulunan bir bireyler katmanı için önem taşıyabilir. Eğer çeşitli nedenlerle (savaş, felaket, klandan kovulma, vb.) çeşitli topluluklardan dıştalanmış bulunan bu bireyler daha sonra gene de çok iyi yaşayabiliyorlarsa, bunun nedeni, çeşitli kendine yeten *(autarcique)* topluluklar arasında dolaşıp dururken, mal değiş tokuşu (trampa) yaparak yaşamlarını kazanma, büyük çapta bir ticareti geliştirme ve böylece memurların köylülerin vergileriyle sağlayabildikleri servetten daha büyük bir servet biriktirme olanağına sahip bulunduklarını öğrenecek olmalarıdır. Eğer Asyagil koşullar içinde böyle bir ticaretin ancak köylü ürünlerinin artığını *(excédent)*, öyleyse metaların çok küçük bir bölümünü dolaşıma sokabileceğini düşünürsek, bu ticaretin bir tüccarlar sınıfının doğmasına ancak çok yavaş bir biçimde son derece uzun bir süreç sonunda yol açtığını anlarız. Ve bu tüccarlar sınıfı ensonu oluşunca da, ekonomik gücü doğal ekonomiye dayandığı için, doğal ekonomiyi dağıtmakta hiçbir çıkarı olmayan, sapına kadar asalak bir sınıf olacaktır. Gene de, bu tüccarların çıkarları, ataerkil sistemin öbür katman ve sınıflarının çıkarlarından ayrılır, hatta bir ölçüde ters bile düşer. Böylece, toplumun kimi ilk topluluksal koşullardan, bir başka deyişle, örneğin akrabalıktan doğan engeller gibi kimi bireysel varoluş engellerinden kurtulmasında, onların —ve yalnızca onların— çıkarı vardır. Oysa, bu çıkar, daha Çou'lar döneminin sonuna doğru, «Asyagil» devletin, ilk doğal koşullara (soyluluk, vb.) karşı az çok kendini gösteren bürokratlaştırıcı eğilimine —ama orada da, ancak belli bir noktaya değin— uygun düşer. Gerçekten, Çou'lar dönemi sırasında —ilkel kabilelerin erkenden dağılmalarına karşın— aristokrasinin yerel çıkarları tam bir devletin oluşmasını engelleyebilmişlerdi. Sonuç olarak, Çou'lar dönemi tarihi ardı arası kesilmeyen savaşlardan, başlangıçta çok büyük olan sayıları azalmakta gecikmeyen ve hiçbiri sürekli bir erklik sağlayamayan, yarı-despotik devletler olan prensliklerin hegemonyası için aralıksız savaşımlardan oluştu. Bu durum, başkaları arasında, bir geçiş toplumu tipinin ancak ikircil gelişme devletlerine yol açabileceği olgusuyla açıklanır (örneğin ordu, hâlâ kesinlikle ataerkil bir ordudur bu devletlerde). Döneme adını veren Çou'lar hanedanının krallık erkliğini bütün prenslik-

ler üzerine yaymaya çalışmasına karşın, gerçeklikte kurduğu bağlar çok gevşek oldu ve köylü ürünlerinden doğan rantların çok büyük bir bölümü ancak yerel despotlara, prenslere değin gelebiliyordu. Çou hanedanının erişemediği erek olan tek ve birleşik devlet, ancak bu çağın sonuna doğru kurulacaktır, ve bu devletin varlığını zamanla «durmuş oturmuş» eski prensliklerden birine değil, ama aralarından en «barbar»ına, batı Çin prensliğine borçlu bulunması da bir rastlantı değildir. Bir rastlantı değildir bu, çünkü tarım ile, ataerkil ve kırsal bir nitelik taşıyan mali sistemin kökleşmiş geleneklere pek de sahip bulunmadığı bir ülkede, öyleyse Asyagil üretim tarzının görece en genç ve yol açtığı saplanıp kalma ve çarpıklaşmanın en hafif olduğu yerde, aristokrasinin erkliğini kırmak son derece kolaydı. Demek oluyor ki, Asyagil üretim tarzının gelişmesi içerisinde de, hem de kendilerini en açık olarak Avrupagil gelişmede gösteren aynı yasalara göre, belli bir toplumsal devinim saptanabilir. Öyleyse, Asyagil üretim tarzı kategorisi çerçevesinde de, merkezleştirici krallık tutkuları ile, aristokrisinin zenginleşme ve özgürleşme özlemlerinin çatıştığı görülür; ve, «Asyagil» koşullar içinde de, merkezleştirici tutkular tüccarlar aristokrasisine dayanabilir. Çin prensliklerinin birleştirilmesine girişen Çin - Şı - Huang - Di ile hanedanının erkliğini (İ.Ö. 221 - 207), işte despotun merkezleştirici çıkarları ile tüccarlar sınıfının çıkarları arasındaki bu geçici uygunluk kurdu. Çin - Şı - Huang - Di, Prensliklerin sınır surlarını yıktırır ve onların yerine Çin'i koruyan Çin Seddi'ni yaptırmaya başlar; imparatorlukta bulunan bütün Konfüçyüsçü kitapları yaktırır ve, Konfüçyüsçülük yerine, resmi ideoloji olarak «yasamacılar»ın karşı - ataerkil *(antipatriarcale)* öğretilerini geçirir. Hepsi de ataerkil aristokrasiye karşı alınan önlemler, hepsi de tüccar aristokrasisi çıkarlarına elverişli değişikliklerdir bunlar. Demek oluyor ki, Çou'lar döneminin aristokrat egemenliğinden sonra, Çin hanedanının —kısa süreli— erkliği, «Asyagil» koşullar içinde bile ve belli bir ölçüde, bir *tiranlık* özelliklerine bürünür. Bu yarı - ataerkil *tiranlığın* eski mülkiyet biçimini değiştiremeyeceğini ve hatta değiştirmek de istemediğini söylemeye gerek yok; yalnızca Asyagil üretim tarzının evrimini daha yüksek bir düzeye çıkarmak istiyordu o, ve —bu türlü girişimlerin başarı kazanabileceği kadarıyla— ereğine de erişti : Asyagil üretim tarzının belli bir yenilenmesi için gerekli koşulları yarattı. Bununla birlikte, Çin'de eskil köleci toplum bu uğrakta da kurulmaz; Avrupagil gelişmeye oranla, durgunluk sürer ve hatta daha belirginleşir; gene de, Çin gelişmesi bakımından, bu dönem çok büyük bir önem taşır : yalıtıklık koşulları ortasında, ilkel toplum üzerindeki utkuya doğru büyük bir adım atılmıştır.

Han'lar hanedanı, ataerkil aristokrasiyi siyasal planda yeniden güçlendirmiş, ama tüccarların ekonomik erkliğini kıramamıştır; çünkü, tıpkı devletin erkliği gibi, bu erklik de köysel toplulukların doğal ekonomisine dayanıyordu. Tüccarlar durmadan zenginleşiyor, ticaret ve tefeci sermayesinin gücü durmadan artıyordu. Bu da, ataerkil mali sisteme dayanan kamu maliyesinin, zorunlu olarak, gitgide yoksullaşmasına yol açtı. Tüccar aristokrasi, belli bir noktaya değin, kendini devlete ve devlet memurlarına vazgeçilmez bir duruma getirdi; vergi gelirlerini onlara eriştirmeyi üzerine aldı, çılgınca harcamaları yüzünden sıkıntıya düştükleri zaman, ödünç paralar vererek devletin ve kimi memurların yardımına koştu. En zengin tüccarların köleler ve topraklar üzerine el koyma ve onları özel mülkleri durumuna getirme başarısını gösterebilmelerinin temel nedenini, belki de işte onları «vazgeçilmez» kılan bu durumda aramak gerekir.

Demek ki «topluluğun göbek bağı»ndan —rastgele biçimde— kopmuş bulunan bireyler, devlet köle ve topraklarını ellerine geçirmişler ve, hiç kuşkusuz para için, hizmetleri karşılığı, devlet memurlarını besliyorlardı. Daha ilk anda özel mülkiyetin bu denli olağan belirişi, özel toprak mülkiyetinin kurulmasının tarihsel ve toplumsal ilk koşulları üzerine söylemiş bulunduğumuz şeylerle çelişir gibi görünür. Ama gerçekte, Asyagil üretim tarzı koşulları içinde, ticaret sermayesi, kölelerin ve toprakların özel mülkiyetine boşuna yol açmıştı; bu mülkiyetin korunup geliştirilmesi gene Asyagil üretim tarzının kendisi tarafından olanaksızlaştırılmıştı. Gerçekten, Avrupa ilkçağında —yukarıda söylemiş olduğumuz gibi— halk (plébe) mülkiyetinin gelişme temelleri, kökensel ataerkil mülkiyet biçiminin ta kendisi tarafından, özellikle toprağın geri kalanını özel mülk sahipleri olarak kendi aralarında paylaşan kentler kurucularının, toprağın ancak bir bölümünü kamusal mülkiyet olarak bırakmaları olgusuyla atılmıştı. Ne ki Çin'de bir tüccarın özel mülkiyeti, iki yönlü eskil biçime değil, ama tamamiyle türdeş *(homogène)* Asyagil mülkiyet biçimine karşıydı. Her türlü iç yayılma olanağını engelliyordu Asyagil mülkiyet biçimi, çünkü bu bakımdan yalnız bir tek olanağa : hiç değişmeksizin, kendi kendini yeniden üretme olanağına sahipti. Bu koşullar içinde, kölelerin ve toprakların özel mülkiyeti, —olağan belirişine karşın—, yalnızca ilkel mülkiyet biçimi temelinde gelişememekle kalmayan, ama gerçek özel mülkiyet olarak varlığını da sürdüremeyen geçici, rastlantıya bağlı ve rasgele bir olaydan başka bir şey olamazdı.

Asyagil üretim tarzı koşulları içinde oluşan özel mülkiyetin kaçınılmaz yazgısı, ataerkil devlet mülkiyetine bağımlılaşmak, Asyagil ekono-

ler üzerine yaymaya çalışmasına karşın, gerçeklikte kurduğu bağlar çok gevşek oldu ve köylü ürünlerinden doğan rantların çok büyük bir bölümü ancak yerel despotlara, prenslere değin gelebiliyordu. Çou hanedanının erişemediği erek olan tek ve birleşik devlet, ancak bu çağın sonuna doğru kurulacaktır, ve bu devletin varlığını zamanla «durmuş oturmuş» eski prensliklerden birine değil, ama aralarından en «barbar»ına, batı Çin prensliğine borçlu bulunması da bir rastlantı değildir. Bir rastlantı değildir bu, çünkü tarım ile, ataerkil ve kırsal bir nitelik taşıyan mali sistemin kökleşmiş geleneklere pek de sahip bulunmadığı bir ülkede, öyleyse Asyagil üretim tarzının görece en genç ve yol açtığı saplanıp kalma ve çarpıklaşmanın en hafif olduğu yerde, aristokrasinin erkliğini kırmak son derece kolaydı. Demek oluyor ki, Asyagil üretim tarzının gelişmesi içerisinde de, hem de kendilerini en açık olarak Avrupagil gelişmede gösteren aynı yasalara göre, belli bir toplumsal devinim saptanabilir. Öyleyse, Asyagil üretim tarzı kategorisi çerçevesinde de, merkezleştirici krallık tutkuları ile, aristokrisinin zenginleşme ve özgürleşme özlemlerinin çatıştığı görülür; ve, «Asyagil» koşullar içinde de, merkezleştirici tutkular tüccarlar aristokrasisine dayanabilir. Çin prensliklerinin birleştirilmesine girişen Çin - Şı - Huang - Di ile hanedanının erkliğini (İ.Ö. 221 - 207), işte despotun merkezleştirici çıkarları ile tüccarlar sınıfının çıkarları arasındaki bu geçici uygunluk kurdu. Çin - Şı - Huang - Di, Prensliklerin sınır surlarını yıktırır ve onların yerine Çin'i koruyan Çin Seddi'ni yaptırmaya başlar; imparatorlukta bulunan bütün Konfüçyüsçü kitapları yaktırır ve, Konfüçyüsçülük yerine, resmi ideoloji olarak «yasamacılar»ın karşı - ataerkil *(antipatriarcale)* öğretilerini geçirir. Hepsi de ataerkil aristokrasiye karşı alınan önlemler, hepsi de tüccar aristokrasisi çıkarlarına elverişli değişikliklerdir bunlar. Demek oluyor ki, Çou'lar döneminin aristokrat egemenliğinden sonra, Çin hanedanının —kısa süreli— erkliği, «Asyagil» koşullar içinde bile ve belli bir ölçüde, bir *tiranlık* özelliklerine bürünür. Bu yarı - ataerkil *tiranlığın* eski mülkiyet biçimini değiştiremeyeceğini ve hatta değiştirmek de istemediğini söylemeye gerek yok; yalnızca Asyagil üretim tarzının evrimini daha yüksek bir düzeye çıkarmak istiyordu o, ve —bu türlü girişimlerin başarı kazanabileceği kadarıyla— ereğine de erişti : Asyagil üretim tarzının belli bir yenilenmesi için gerekli koşulları yarattı. Bununla birlikte, Çin'de eskil köleci toplum bu uğrakta da kurulmaz; Avrupagil gelişmeye oranla, durgunluk sürer ve hatta daha belirginleşir; gene de, Çin gelişmesi bakımından, bu dönem çok büyük bir önem taşır : yalıtıklık koşulları ortasında, ilkel toplum üzerindeki utkuya doğru büyük bir adım atılmıştır.

Han'lar hanedanı, ataerkil aristokrasiyi siyasal planda yeniden güçlendirmiş, ama tüccarların ekonomik erkliğini kıramamıştır; çünkü, tıpkı devletin erkliği gibi, bu erklik de köysel toplulukların doğal ekonomisine dayanıyordu. Tüccarlar durmadan zenginleşiyor, ticaret ve tefeci sermayesinin gücü durmadan artıyordu. Bu da, ataerkil mali sisteme dayanan kamu maliyesinin, zorunlu olarak, gitgide yoksullaşmasına yol açtı. Tüccar aristokrasi, belli bir noktaya değin, kendini devlete ve devlet memurlarına vazgeçilmez bir duruma getirdi; vergi gelirlerini onlara eriştirmeyi üzerine aldı, çılgınca harcamaları yüzünden sıkıntıya düştükleri zaman, ödünç paralar vererek devletin ve kimi memurların yardımına koştu. En zengin tüccarların köleler ve topraklar üzerine el koyma ve onları özel mülkleri durumuna getirme başarısını gösterebilmelerinin temel nedenini, belki de işte onları «vazgeçilmez» kılan bu durumda aramak gerekir.

Demek ki «topluluğun göbek bağı»ndan —rastgele biçimde— kopmuş bulunan bireyler, devlet köle ve topraklarını ellerine geçirmişler ve, hiç kuşkusuz para için, hizmetleri karşılığı, devlet memurlarını besliyorlardı. Daha ilk anda özel mülkiyetin bu denli olağan belirişi, özel toprak mülkiyetinin kurulmasının tarihsel ve toplumsal ilk koşulları üzerine söylemiş bulunduğumuz şeylerle çelişir gibi görünür. Ama gerçekte, Asyagil üretim tarzı koşulları içinde, ticaret sermayesi, kölelerin ve toprakların özel mülkiyetine boşuna yol açmıştı; bu mülkiyetin korunup geliştirilmesi gene Asyagil üretim tarzının kendisi tarafından olanaksızlaştırılmıştı. Gerçekten, Avrupa ilkçağında —yukarıda söylemiş olduğumuz gibi— halk (plébe) mülkiyetinin gelişme temelleri, kökensel ataerkil mülkiyet biçiminin ta kendisi tarafından, özellikle toprağın geri kalanını özel mülk sahipleri olarak kendi aralarında paylaşan kentler kurucularının, toprağın ancak bir bölümünü kamusal mülkiyet olarak bırakmaları olgusuyla atılmıştı. Ne ki Çin'de bir tüccarın özel mülkiyeti, iki yönlü eskil biçime değil, ama tamamiyle türdeş *(homogène)* Asyagil mülkiyet biçimine karşıydı. Her türlü iç yayılma olanağını engelliyordu Asyagil mülkiyet biçimi, çünkü bu bakımdan yalnız bir tek olanağa : hiç değişmeksizin, kendi kendini yeniden üretme olanağına sahipti. Bu koşullar içinde, kölelerin ve toprakların özel mülkiyeti, —olağan belirişine karşın—, yalnızca ilkel mülkiyet biçimi temelinde gelişememekle kalmayan, ama gerçek özel mülkiyet olarak varlığını da sürdüremeyen geçici, rastlantıya bağlı ve rasgele bir olaydan başka bir şey olamazdı.

Asyagil üretim tarzı koşulları içinde oluşan özel mülkiyetin kaçınılmaz yazgısı, ataerkil devlet mülkiyetine bağımlılaşmak, Asyagil ekono-

mi çerçevelerine uymak oldu. Han'lar dönemi Çin'inde, bu bağımlılık ya da duruma uyma çeşitli biçimlerde gerçekleşebilirdi. En belirtici biçim, zenginleşen tüccarların çabucak resmi görevler satın almaya, ve öyleyse maliye görevlileri hiyerarşisine katılmaya koyulmaları sonucunu veren biçimdir. Demek ki vergi kesenekçisi (mültezim) oldular ve, bu görevi özel mülk sahibi niteliğiyle elde ettikleri en «açık» durumlarda, özel mülk sahibi durumlarını, memur durumlarına bağımlı kıldılar. Yeni memur nitelikleri bu tüccarlara önceki etkinliklerini (tefecilik, vb.) çok daha kolay sürdürme olanağı verdiği için de olsa, bu bağımlılık (görevler sağlayan Romalı plebler örneğinde olduğu gibi) ters yönde olamazdı. Bu etkinlik Asyagil üretim *tarzı* toplumunu gene de dağıtmadı (olsa olsa onu yoksullaştırıp ahlâksızlaştırdı). Ataerkil toprak mülkiyetine dayanan ekonomide, tefeci ticaret sermayesi, köylülerin üretim artığını, doğal olarak devlet vergileri toplayıcılarıyla paylaşır, ve hatta, bu onun için daha kazançlı olduğundan, ataerkil sömürüyle kaynaşır. Ve her ne denli bu sermaye, şu ya da bu biçimde, kölelerle toprakları yeni zenginlerin özel mülkiyetine geçirirse de, bu özel mülkiyetin, özellikle eğer herhangi bir görev karşılığı devlete geri verilmişse, yeni zenginleri eski aristokrasi saflarına yükseltmekten başka bir şeye yaramadığından, düpedüz yararsız olduğu görülür. Böyle olmakla birlikte, zaman zaman, özel mülkiyet gerçekten özel mülkiyet olmaktan çıkar, ya da, en iyi durumda, bir tür kişisel ve önemsiz ekonomi durumuna indirgenir. Şimdi de bir tüccarın parasını toprak mülkiyetine yatırmadığı, ama köleler ve manüfaktür atelyeleri satın aldığı —genellikle çok olası— duruma bakalım. Her şeyin devlet malı olduğu bir ekonomi koşullarında, bu işletmelerin de devlet eline geçeceklerini anlamak kolaydır. Örneğin Han'lar döneminde, metalürji sanayiinde birçok tüccar zenginleşti; ama, devlet bu sanayi üzerinde önce bir denetim kurmak, sonra da onu tekeline almakta gecikmedi.

Bu koşullarda yeni zenginlere devlet bağışlarından yararlananların saflarına girmeye çalışmaktan başka bir şey kalmıyordu. Bununla birlikte, bu özlemleri erkliğini paylaşmaya hiç de istekli olmayan eski memurlar aristokrasisinin çıkarlarıyla çatıştı. Birçok kez, bu aristokrasi Han imparatorlarına tüccarların kamu görevlerine girmesini yasaklayan buyruklar yayınlattı. Ama bu buyruklar ancak kötü sonuçlar verdi ve kamu maliyesi yoksullaştı. Devlet her çareye başvurdu : vergileri artırdı ve vergi tabanlarını genişletmek için yoğun bir kolonizasyona girişti. Gene de, devlet erkliği asalak ticaret tarafından durmadan ve tehlikeli biçimde tehdit edildi. I.S. 9 yılında, Wang Mang adlı bir bakan bir saray ihtilali düzenledi, tahtı ele geçirdi ve «reformlar» ilân etti : köle tica-

retini yasakladı ve toprağı köylüler arasında «dağıttı»: Bu «reformlar» doğrudan doğruya tüccarlar aristokrasisine karşı yöneltilmiş ve —demokratik görünüşlerine karşın— köküne kadar gerici nitelikteydiler; çünkü, özel mülkiyet tohumlarının otoriter bir kısıtlanması aracıyla, eski aristokrasi hegemonyasını yeniden kurma ereğine yöneliktiler. Bu erek gerçekleşti; ama kısa bir süre için. Kölelerle toprağın özel mülkiyetinin bu «Asyagil» bağımlılaştırma gösterisi, bir patlama niteliği kazandı. Başlangıçta, hiç kuşkusuz, Wang Mang eski aristokrasi tarafından olduğu denli, ezilen köylülük tarafından da desteklendi; bununla birlikte, İ.S. 23 yılında «gaasıp»ın erkliği büyük bir halk ayaklanmasıyla alaşağı edildiğine göre, köle ticaretinin yasaklanmasıyla «toprakların dağıtımı», anlaşılan pek hoşnutluk uyandırmadı. Wang Mang rejiminin sonucu, köle ticaretinin yasaklanmasının, hiç de kölelerin korunmasına değil, ama tüccarların etkinliklerinin kısıtlanmasına yaradığını, ve «toprakların dağıtımı»nın da, köylülerin yaşayışını değil, ama devlet tarafından vergi tabanını köklü bir biçimde düzeltme ereğini taşıdığını açıkça gösterir. İ.S. 25 yılında, tüccarlara karşı hoşgörülü Han hanedanı yeniden erkliğe geldi ve Çin ilkçağının ikinci evresinin temel özelliği olan memurlar aristokrasisi ile yeni zenginlerin birlikteliği, devam etti. Han'lar döneminin siyasal tarihi, iki aristokrasi arasındaki bir savaşımın, erklik için, vergi gelirlerinin ataerkil yönetimini ele geçirmek için sürekli bir çekişmenin tarihidir. Bu yüzden, temel özellik, köylü topluluklarının doğal ekonomisi temeli üzerinde, ticaret sermayesi ile ataerkil sömürünün uzlaşma, birlik ve kaynaşması tarafından oluşturulmuştur. Kölelerle toprakların özel mülkiyetinin belirme ve bağımlılaşması, kendi başına, köylü topluluklarının üretim artığına el koyma çekişmesinin bir evresinden başka bir şey değildir. Bu çekişme de, bir yandan Asyagil üretim tarzının gözeneklerinde, öte yandan onun «siyasal bölge»sinde, ama «toplumun temel ekonomik öğelerinin yapısı»na dokunmadan gelişmiştir. Bütün bunlardan şu sonuç çıkar ki, Asyagil üretim tarzının hatta bu daha yüksek ikinci evresinde bile, eski Çin toplumu, temel nitelikleri değişmeden kalan «Asyagil» bir toplum olmaktan çıkamıyordu. Bununla birlikte, Çou'lar döneminde olsun, Han'lar döneminde olsun, aynı zamanda evrensel insan toplumunun gelişme *eğilimlerinin*, özellikle tipik evrim öğelerinin görüldüğünü de belirtmek gerekir (aristokratik rejimin yerine geçen *tiranlık*, «gençleştirici» bir rol oynayan «barbarlar», ticaretin gelişmesi, vb.). Özel toprak mülkiyeti de, aristokratik zilyetliğin birdenbire özel toprak mülkiyeti durumuna geçmesi biçiminde değil, ama evrensel insan gelişmesinin tipik «aracı» biçimi içinde : eskil nitelikteki mülkiyet biçiminde, sahneye girer. Ataerkil topluluklardan kopmuş bulunmaları

sonucu, tüccarların toprak sahibi olabilmeleri, eskil mülkiyet biçiminin belirtici yasalarından birini uygulamaya koyar, ve özel mülk sahipleri ile «Asyagil» vergi toplama görevlileri arasındaki savaşım da, eskil nitelikte belli bir toplumsal devinime yol açar. Feodal toprak mülkiyetinin oluşmasının ilkçağ Çin'inde kesinlikle olanaksız olduğunun, ve bireyin «topluluğun göbek bağı»ndan kopmasının —eğer böyle bir eğilim kendini gösterirse—, zorunlu olarak, ilkçağda bu kopuşun tek olası biçimi olan eskil mülkiyet biçimine bürünmeye çalışacağının bir kanıtıdır bu. İlkçağ Çin toplumu, bireyin özgürleşme eğilimleri henüz eskil mülkiyet biçiminin çıkış noktası, yani bölgüsel köylü mülkiyeti düzeyine erişmediğine göre, demek ki, Han'lar döneminde bile, eskil köleci bir toplum değildir; gene de, Çin'deki Asyagil üretim tarzının evrimi çerçevesinde, Han'lar dönemi evresi eskil bir niteliğe bürünür; çünkü bu evre, özel toprak mülkiyetinin gelişmesinin eskil Avrupagil biçimini andıran özellikler gösterir.

Köylü toplulukları ekonomisi, vergi toplayıcıları ile tüccarların asalaklık yükünü çekemezdi. Köylü toplulukları ve, dolayısıyla, kamu maliyesi yoksullaştılar ve, 184 yılında «sarı sarıklılar» tarafından yönetilen büyük köylü ayaklanması patlak verdi. Bu ayaklanma, kan içinde acımasızca bastırılmasına karşın, Han hanedanının yıkılmasına ve, onunla birlikte, tüm Çin ilkçağının son bulmasına yol açar. Bu yıkıntılar üzerinde, küçük hanedanlar bir süre boyunca erklik kavgasına giriştiler; sonra, kuzey Çin, kuzeyli barbarlar, bozkırların göçebe ve federe kabileleri tarafından istilâya uğrarken, Çin kökenli hanedanlar Güney'e doğru göçe zorlandılar. «Kuzey ve Güney hanedanları dönemi» (420 - 589) ikili bir görünümle belirginleşir : Güney'de geleneksel Çin mali sistemleri örgütlenirken, Kuzey'de barbar fatihler küçük devletler kurarlar. Devlet örgütlerinin, Güney'de olduğu denli Kuzey'de de, köy toplulukları ekonomisine dayandıklarını söylemek gerekmez; ama bu kez özsel bir ayrım vardır : Toprak rantlarına, Güney'de görmüş geçirmiş geleneksel bürokrasi el koyarken, Kuzey'de göçebe kabileler aristokrasisi el koyar. Bunun sonucu, Güney'de eski Çin toplumunun yetkin düzenlemesinin sürüp gittiği, oysa Kuzey'de, fatihler ataerkil sömürünün dingin ve uysal işleyişi için gerekli düzeneği (mekanizmayı) kurmadıkları ve soygun ve vergi almanın en kaba, en yıkıcı biçimleriyle yetindikleri için, genel bir yıkım görülür.

Çin tarihinin bu göç evresinde, yeni ekonomik öğelerin belirmesini, hatta ilkçağdan kalıt ataerkil merkezi erkliğin dağılmasında belli bir değişikliği Kuzey'de saptayabiliyoruz; bireyin «topluluğun göbek bağı»ndan

ekonomik kopuşunun bir süre için kaçınılmazlaştığı bir durum oluşmuştur burada. Devlet makinesi dağıldığından, genel anarşi ortasında yalnız çeşitli aile başkanları sağlam kalmışlardır; bunlar da eğer düzenli olarak vergi ödemezlerse, düzenli olarak saldırıya uğruyor ve soyuluyorlardı. Bu çöküntüden, berkitilmiş yerleşim yerleri ve silahlı güçleri sayesinde, vurgun heveslilerinin edilgin kurbanları olmaktan kurtulan «güçlü aileler» çıktı suyun yüzüne. Öte yandan, savaşlar ve soygunlar sonucu, birçok köylü topluluğu yıkıma uğradı; hayatta kalan köylüler, vergi ödeme karşılığında ya da silah kuşanarak, «güçlü aileler»de korunma aradılar. Halkların göç anarşisi böylece bağımlılık ilişkilerinin doğuşuna yol açtı, ve onlarla birlikte, feodal toprak mülkiyetinin öncülleri, ya da olanakları belirdi. Yeni mali sistemini kurarken, kuzeyli Vey'ler hanedanının bu yeni öğeleri hesaba katmaktan geri kalmadığı açıktır.

V. yüzyılın ortasında, bu hanedan tüm kuzey Çin'i kendi krallığı altında birleştirdi. Bu hanedanın kurduğu yeni mali rejimde, «güçlü aileler»in beyleri başlangıçta vergiden bağışık olduğundan, yalnız köylüler vergi ödeyeceklerdi devlete. Bu rejim genellikle bütün toprakların devlet mülkü olduklarını da ilân etti; «güçlü aileler»in beyleri, topraklarını görevleriyle birlikte «kabul ederler», ama yalnız köylüler toprakların zilyetleri olacaklardır, çünkü «güçlü aileler»in ileri gelenleri arasından çıkan yeni memurlar topraklarıyla orantılı vergiler ödemezler; demek ki bu toprakların özel mülk sahipleri olurlar. Daha doğrusu, eğer —ne denli dağılmış olursa olsun— Asyagil üretim tarzında özel toprak mülkiyetinin bir gelişmesi düşünülebilseydi, özel mülk sahipleri olurlardı, diyelim. Oysa, «güçlü aileler»in desteğine kuzeyli Vey'ler hanedanının ancak egemenliğinin başlangıcında, ve tam tamına kendi birleşik devletini kuruncaya değin gereksinmesi vardı. Köy topluluklarının köylüleri tarafından ödenen vergiler devlet kasalarına bol bol akmaya başlar başlamaz, hükümdar erkliğini gitgide bu vergilere dayandırdı ve memurların bağımsızlığını sınırlamaya koyuldu. Burada ilkçağda görülene benzer bir süreç karşısında bulunuyoruz : tek özel toprak mülkiyeti «olanağı», ataerkil devlet mülkiyetine bağımlılaşmaktır. Bey olmak için karışıklıktan yararlanmış bulunanlar, devletin tüm topraklar üzerindeki egemenliğini tanıdıkları ve (kendilerine yapılmış bulunan toprak bağışlarını doğrulama temeli olarak) kamu görevleri kabul ettikleri anda, kendi özel mülklerini devlet mülkiyetine bağımlılaştırmaya başladılar; böylece bu davranışla, birleşik devlet örgütüne desteklerini verdiler. Doğal olarak, sonradan, mali sistemi erkliğinin sağlamlaşmasını güven altına aldıkça, hükümdar onların bağımsızlıklarını sınırlamak ve özel toprak

mülkiyetini kendi bağımlılığı altına almak için çaba gösterdi. Ve devletin bu özlemi başarıyla taçlandı; çünkü mali sistemi köylülük de yeğliyordu, çünkü sömürülmesinin bu biçimi ona daha eski ve daha doğal görünüyor, onu «feodal»lerin sömürüsünden daha az rahatsız ediyordu; hem sonra bu vergilendirme biçimi onun için belli bir koruma ve kendi köylü ekonomisini durmadan yeniden üretebilmenin bir güvencesini de simgeliyordu. Merkezi erklik, gerçekten de, ne «güçlü aileler»in, ne de köy topluluklarının tek başlarına üstesinden gelebilecekleri pahalı ve çok emek isteyen, ve bir bölümü de tarımın gelişmesiyle vergi tabanının canlanmasının ilk koşulu (sulama, barajlar, vb.) olan tüm bir girişimler dizisinin örgütlenmesini üstlenmişti. Böylece, devlet memurları ile köy topluluklarının çok belirgin biçimde «Asyagil» belli bir çıkarlar ortaklığı, feodal özel toprak mülkiyetinin gelişmesini engelledi ve Asyagil üretim tarzının özsel olarak değişmeyen bir yeniden üretimine yol açtı.

Asyagil üretim tarzı, bununla birlikte, yalnız kendi değişmeyen yeniden üretiminin temelini değil, ama bu temel üzerinde kurulmuş bulunan devletlerin ve hanedanların durmadan nöbet değiştirmeleri ve belli bir süre sonra hepsinin de kaçınılmaz olarak devrilmeleri sonucunu veren nedeni de kendinde barındırır. Şundan ki, vergi tabanının canlandırılma ve genişletilme ereği her zaman bir ataerkil sömürü güvencesidir. Genel bir değer yasasına uygun olarak, bu sömürü durmadan artar; bundan dolayı, canlandırılmış vergi tabanı da belli bir süre sonra tükenir ve hanedan yıkılır. Feodal güçler merkezi erkliğin her türlü güçten düşme belirtisini dikkatle gözlediklerinden, kuşkusuz fırsatı kaçırmazlar ve, sık sık kendiliğinden köylü ayaklanmalarının başına geçerek, erkliğe el koymaya kalkışırlar. Doğası gereği, erkliğe bu el koyma ancak ülkeyi anarşi içine atarak başarı kazanabilir. Başlangıçta beylerin bağımsızlığını bir noktaya değin tanıyan bir merkezi erkliğin yeniden kuruluşuna değin sürer bu anarşi; ama ataerkil vergi tabanı yeniden örgütlenip canlandırılınca, toprak mülkiyetinin bağımlılaştırılmasına yeniden girişilecek, ve «siyasal bölge»yi dalgalandıran ve ekonominin değişmeyen temel yapısına dayanan sürekli bir çevrime göre, bu böyle gidecektir. Yeni bir anarşi döneminden sonra, yerini 589'da tüm Çin'i birleştirme başarısını gösteren Sûy hanedanına (581 - 618) bırakmak üzere, kuzeyli Vey'ler hanedanı da, VI. yüzyıl ortalarında, işte böyle yıkıldı. Bununla birlikte, Sûy hanedanı büyük bayındırlık işleri (kanallar, yollar, vb.) ile büyük fetih seferlerine (Vietnam, Kore, vb.) boşuna girişti, köylülerin hoşnutsuzluğundan yararlanan beyler tarafından o da devrilecek, ve daha sonra tahta Tang hanedanı çıkacaktır (618 - 907). Çin ortaçağı bakımından son derece büyük bir önem taşıyan bu hanedan, görece uzun,

ama karışıklık olmadan da geçmeyen bir zaman boyunca ayakta kaldı; 755'te, sık sık kendini gösteren bir hoşnutsuzluğa dayanan feodal güçler, başkenti bile işgal ederler (An Lû - şan ayaklanması), daha sonra, 875'-de, Huang Çao ayaklanması bu hanedanın erkliğini sarsar. Ve bu hanedanın yıkılmasından sonra, bir yarım yüzyıl süren yeni bir anarşi dönemini, Sung hanedanının (960 - 1276) tahta geçmesi izledi. Böylece, Çin İmparatorluğunun tüm varoluşu boyunca, çeşitli hanedanların ardışıklığına tanık olundu. Merkezi erklik, sağlamlığını her zaman, —ve özellikle de Tang ve Sung hanedanları zamanında—, bir yandan önemli kanal açma, barajlar kurma, vb. çalışmaları, öte yandan fetihler aracıyla, kendi vergi tabanını sağlamlaştırıp genişletmeye yönelik çabalarına borçlu oldu. (Tang hanedanı özellikle fetihler ardında koşuyor ve, bu yüzden de, bayındırlık işleriyle daha az uğraşıyordu; buna karşılık, ülkeye Kuzey'den saldıran yeni fatihler tarafından gitgide daha küçük bir toprak üzerine sıkıştırılan Sung hanedanı, daha geniş ve daha önemli bayındırlık işleriyle uğraşma zorunda kaldı.) Her hanedan, belli bir ölçüde, anarşi sırasında oluşmuş bulunan durumu göz önüne almakla başladı. Her biri feodal toprak mülkiyetine doğru ödünler verdi, ve her biri daha sonra —köylülüğe dayanarak— ataerkil malî sistemi yeniden örgütleyip canlandırmayı ve «feodal»leri önlemeyi sürdürdü. Toprak mülkiyetinin bağımlılaştırılması birçok biçimlere büründü : tamamen kaldırılabiliyor ve devlet mülkiyetine dönüştürülebiliyordu (toprakların vergilendirilmesi), gelişmesi önlenebiliyordu (toprakların kalıtım hakkının kısıtlanması), ya da tamamen ikincil bir duruma, «kişisel işletme» durumuna geliyordu (memurların topraklarının bir bölümünün mâli bağışıklığı). Sonuç her zaman aynıydı : feodal toprak mülkiyeti —tıpkı eski yıllardaki eskil toprak mülkiyeti gibi— «Asyagil» koşullar içine iyice yerleşti, kendini bu koşullara uydurdu ve ataerkil sömürü biçimiyle bir bütün oluşturdu.

Çin tarihinin ne ortaçağında, ne de modern tarih çağı sırasında, Asyagil üretim tarzının özsel olarak değişmeyen temeli üzerinde, feodal toplum gelişemez; ama gene de, Çin toplum tarihinin feodal nitelikte bir evresi söz konusudur bu durumda. «Asyagil feodalizm» terimini, örneğin Rusya'nınki gibi, Avrupagil feodalizm türlerine uygulamak gerçekte daha doğru olurdu, ama belki, bu feodal özlemlerin kendilerini Asyagil üretim tarzı alanı üzerinde, ya da bu alan içerisinde dışavurdukları göz önünde tutulursa, bu deyim Asyagil evrimlerin feodal nitelikli evresi için de kullanılabilir.

Gene de ortaçağ ve modern çağlar Çin toplumunun, bir yandan çeşitli hanedanların erkliklerini birbirinden ayıran ara dönemlerde feodal

bir anarşi hüküm sürdüğüne ve, öte yandan, her merkezi erklik, gerçekte, beylerin desteğiyle örgütlendiğine göre, feodal toplum olarak nitelenmesinin gerekip gerekmediği sorulabilir. Her türlü görünüşe göre, Çin devleti, —tıpkı Avrupagil feodal devletler gibi— feodal sınıfın diktatora kurumuydu, ve merkezi erklikle feodal güçler arasındaki uyuşmazlıklara (antagonismes) gelince, aynı uyuşmazlıklar Avrupa'da da görülmüştür. Ama sorun bu denli kolay olmaktan uzaktır. Bir yandan, merkezi erkliğin memuru durumuna gelen bey, ataerkil sömürüden yararlanma hakkına özel mülk sahibi olarak sahip değildi (özel toprak mülkiyeti olsa olsa bir sıçrama tahtası hizmetini görüyordu); öte yandan, ekonominin temeli, hatta «feodal» anarşi dönemlerinde bile, değişmeden kalır : köy topluluğu ile, onun manüfaktür ve tarımın birliğine dayanan kendine yeterliğidir *(autarcie)* bu temel. Bundan dolayı, Çin'de devlet, feodallerin çıkarlarına hiçbir zaman özel toprak sahipleri olarak hizmet etmemiştir, ve hatta anarşi dönemlerinde bile, ancak üzerinde bağımlılık ilişkilerinin de geliştiği beysel (senyoral) toprak mülkiyeti belirir; «feodal üretim tarzının kısmen temelini» oluşturan küçük bölgüsel köylü mülkiyeti oluşmaz : anarşiden doğan bağımlılık koşulları içinde oluşamayan bu mülkiyet, herhangi bir merkezi erklik tarafından sağlanan «barış» dönemlerinde hiç oluşmaz. Feodal anlaşmazlıklara karşı yürüttükleri savaşım sırasında, Avrupalı krallar hiçbir zaman ataerkil topluluklara değil, ama —önemi ancak sonradan artan kentsel burjuvaziden burada söz etmeksizin— yalnızca özgür bireysel köylülere ya da komşu özel mülk sahipleri arasında oluşan topluluklara, bir başka deyişle yalnızca feodal üretim tarzının, gene özel toprak mülkiyeti olan öbür temeline dayanıyorlardı. Bundan ötürü, merkezi erkliğin antifeodal savaşımı, Çin'de özel mülkiyet tohumlarını ataerkil devlet mülkiyetine bağımlılaştırırken, Avrupa'da her zaman feodal özel toprak mülkiyetinin yeniden üretimine yol açıyordu. Ama sorunu bir başka açıdan da inceleyelim : Ortaçağ Çin toplumu, «devlet toprağı mülk sahipleriyle birlikte bağımlılaştırdığı» (Plekhanov) için mi feodal olarak nitelenemez? Özel toprak mülkiyetinin «bağımlılaştırılması»ndan söz ederken, hiç kuşku yok böyle bir görünüşü doğrulama tehilkesiyle karşılaşılır. Kuşkusuz yanlıştır bu açıklama, çünkü «Asyagil» devleti ve memurlarını anlaşılması güç yerlere yükseltir, onları kendi sınıflarının üstündelermiş gibi gösterir. Özel toprak mülkiyetini «bağımlılaştırmak»la, Çin devleti «mülk sahipleri»ni bağımlılaştıramaz, onları sömürülenler durumuna getiremez, tam tersine, özel toprak mülkiyeti yerine, onlara bir başka sömürü temelini, ataerkil devlet mülkiyetini sunar ve bununla da, onları daha çok kamu malından yararlananlar arasına alır. Gerçi, özel toprak mülkiyetinin «bağımlılaştı-

rılması»yla, anarşi sayesinde özel toprak sahibi durumuna gelmiş bulunan özel toprak sahipleri de, belli bir ölçüde devlete ve onun yüksek memurlarına bağımlılaşırlar (hiç kuşkusuz, onların kamu göreviyle birlikte koşullarını da kabul ettikleri «genel kölelik» anlamına gelir bu); bununla birlikte, sınıfların uzlaşmazlığı bakımından, asıl önemli olan şudur ki, «bağımlılaşma»yla, onlar Asyagil toplumun egemen sınıfına değin yükselir, sömürü için daha büyük ve daha geniş bir temelden yararlanırlar. Böylece, anarşi dönemleri, Çin'de de, beylerin hanedanların birini ya da öbürünü destekleme kararlarıyla sona erer. Öyleyse Çin devleti onların çıkarlarını da simgeler : özel mülk sahipleri çıkarlarını değilse de (bu ancak geçici bir ödün olarak olabilirdi), hiç olmazsa «feodal» kökenli olmayan memurlarınkilerle aynı biçimdeki devlet memurları çıkarlarını.

Bunu söyledikten sonra, ortaçağ ve modern Çin toplumsal tarihindaki —buna tarih adı verilebildiği kadarıyla— mülkiyet biçiminin değişmelerine ilişkin temel sorunlar üzerindeki taslağa bitmiş gözüyle bakabiliriz. Bununla birlikte, feodal öğelerin kendilerini çeşitli dönemlerde aynı yoğunlukta göstermediklerini, ama zamanla bu yoğunluğun arttığını da ekleyelim. Bunun sonucu olarak Çin devleti feodal toprak mülkiyetine gitgide daha çok ödün verir, onu gitgide daha az bağımlılaştırır, ve bazen onun çıkarına müdahalede bulunduğu da olur. Ming hanedanı döneminde (1368 - 1644), bu süreç, İmparatorluk ailesinin erkliğini yalnız ataerkil vergilere dayandırmakla yetinmemesine, ama kendini, geliri memurların aracılığı olmaksızın doğrudan doğruya imparatorluk ailesine ödenen imparatorluk toprak mülkleri oluşturma zorunda görmesine yol açtı. Bunu yapmak için, imparatorluk sarayı, hiç kuşkusuz feodal araçlara başvurdu : özel toprak mülkiyeti güçlerine meydan okuyabilmek için, onların karşısına özel toprak mülkiyetini çıkardı. Köy topluluklarının yapısı olduğu gibi kaldığı ve özel mülk sahiplerinin rekabeti gerçekte «kişisel işletmeler»in rekabetinden başka bir şey olmadığı için, Asyagil üretim tarzının dağılmasına hiçbir zaman yol açmadığını söylemek gerekmez bu durumun.

Evrim öğelerinden biri de, özel toprak mülkiyetinin ağırlığının nicel artışından çok daha önemli bir öğe olarak, Asyagil üretim tarzı temelinde prekapitalizmin belirmesidir. Tanglar dönemi sırasında, ticaret, belki yalnız başkentte (Çang - an) ve batı sınırı bölgesinde yer alan Lo - yang'da bir gelişme gösterir, ama Sung'lar dönemi sırasında birçok liman kentinde gelişip büyür; denizci tüccarlar Araplarla bile rekabete koyulurlar. Prekapitalist evrim, Moğol Yûen hanedanı (1280 - 1368) ta-

rafından engellenmek şöyle dursun, yabancı egemenlik, başlangıç döneminin yakıp yıkmalarından sonra, ticari kapitalizm üzerinde özendirici bir etkide bulunduğundan, daha da canlanır. Bu evrim, parlak tüccar kentlerinin doğduğunu gören dönem olan Ming hanedanı yüzyıllarında doruğuna erişir. Bununla birlikte, dünyanın her yerinde olduğu gibi Çin'de de, ticari kapitalizm, bir yandan tecimsel üretimi özendirmeye, öte yandan doğal ekonominin gözeneklerinde asalak bir biçimde yerleşmeye yetenekli olma temel çelişkisini içerir. Çin ticari kapitalizmi, sonunda sanayi kapitalizmine bağımlılaşmak üzere, eğer sanayie girme olanağını bulsaydı, işte ancak o zaman kapitalizmin oluşmasının ilk aşaması durumuna gelebilirdi. Bununla birlikte, ticari kapitalizmin sanayie bu girişi Çin'de olanaklı değildi; çünkü —durmadan yeniden üretilen «Asyagil» koşullara uygun olarak— kırsal manüfaktür tarımla ilkel bir birlik oluşturuyor ve kentsel manüfaktür de devlet eilnde bulunuyordu. Çin ticareti (ülke içinde olsun, ülke dışında olsun) lüks sanayii ürünleriyle sınırlanıyordu ve, üstelik, bu ürünlerin çoğu da devlet manüfaktürleri tarafından üretiliyordu. Böylece, «Asyagil» devlet ticareti de bağımlılaştırdı ve ondan büyük kârlar sağladı. Çin ticari kapitalizmi hiçbir zaman asalak olmaktan çıkmamıştır ve, Asyagil üretim tarzı alanı üzerinde, sınai kapitalizmi geliştirmeyi başaramayarak, her zaman merkantil evrede saplanmış kalır. Sınai kapitalizmin gelişmesinde Avrupa prekapitalizminin de ancak dolaylı bir rol oynadığını belirtelim : İtalyan, İspanyon gelişmeleri, vb. yarı yolda kaldılar, ve kapitalizm ancak İngiltere'de tam bir utku kazanabildi. Karşılıklı uluslararası etkilerin özendirici rolünü bir kez daha ortaya koyar ve gelişmeyi engelleyen yalıtıklık tehlikesini bir kez daha gösterir bu.

Marx'ın, para - sermayenin, yani sınai kapitalizmin temelinin, ancak feodal mülkiyet biçiminin gelişme ve dağılmasından sonra, parçalanma yolundaki feodalizmin yıkıntıları üzerinde oluşabileceği yolundaki önemli tezini biliyoruz. Çin merkezi erkliğinin antifeodal özlemlerini, özel toprak mülkiyetinin «Asyagil» mülkiyete bağımlılaşmasını, bu tezin ışığınmi?da nasıl yorumlamalı? «Asyagil» merkezileştirici çabalar, eğer kapitalizme doğru evrimin ilk koşullarından biri olan feodal toprak mülkiyetini engelliyor, «bağımlılaştırıyor»larsa, ilerlemeci olarak kabul edilebilirler mi? Bu soruya kolay bir yanıt vermemiz olanaksızdır. Şundan ki, merkezi erklik —özellikle Tang'lar döneminden başlayarak— yalnız Asyagil mülkiyet biçimini korumakla kalmamış, ama aynı zamanda prekapitalizmin belirme ve gelişmesini de özendirmiştir. Bu yüzden, feodalizm yoluna girmiş bulunan Avrupa'da yukarı ortaçağın barbarlığından başka bir şey görülmezken, Tanglar dönemi Çin'i o za-

manki dünya uygarlığının merkezlerinden biri durumuna gelir. Merkezi erklik sayesinde, Çin prekapitalizmi demek ki Avrupa kapitalizmine yüzyıllarca öngelmiştir. Öte yandan, Çin devleti herhangi bir feodal toprak mülkiyetinin gelişmesini değil, ama yalnız beysel bir mülkiyetin gelişmesini engellemiştir; çünkü bölgüsel köylü mülklerinin gelişmesi henüz başlamamıştı bile. Böylece, feodal evrim devlet tarafından engellenmedi, ama bu ikircil *(ambigu)* evrim, köy topluluklarının kendine yeterliğine dokunmadığı ve, bu nedenle de, «siyasal bölge» düzeyinde yer alma zorunda olduğu için, kendiliğinden bir çıkmaza yol açtı. Bir başka deyişle : ikincil, göz yumulan ve bağımlı bir biçimde de olsa, yarı - feodal toprak mülkiyeti oluşmaktan geri kalmamış, ve hatta ekonomik ağırlığını da artırabilmiştir; öyleyse, kuramsal olarak, —ve tikel etkenlerin köy topluluklarının kendine yeterliğine son vermeleri durumunda—, Avrupagil tipte bir feodalizm pekâlâ oluşabilirdi. Köylü topluluklarının bölgüsel köylüleri bir araya getiren köyler durumuna dönüşmesi, köylülerin özel toprak mülkiyetinin olası doğuşuna elverişli tarihsel koşulların yokluğundan yararlanmaktan başka bir şey yapmayan «Asyagil» devlet tarafından engellenmemiştir. İçerdikleri bütün çelişkilere karşın, Çin hanedanlarının anti - feodal özlemleri, ülkenin yalıtıklık koşulları içinde olanaklı en büyük gelişmeyi sağlamaya yetenekli olduklarına göre, demek ki ilerlemeci *(progressiste)* olarak düşünülmelidirler. Japon toplumunun evrimi üzerine bir göz atma, bu durumu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Çin mali sistemi bürokratik devlet makinesi biçimlerinin Tang'lar dönemi sırasında Japonya'ya aktarıldıkları herkesçe bilinir. Fethedilen öbür toplumlarda da (Kore, Vietnam, vb.), ama her yerde Çin Asyagil üretim tarzının genişletilmesi için bu ülkelerden yararlanma ereğiyle aktarılmış, ya da daha doğrusu yayılmıştır bu biçimler. Bununla birlikte Çin, Japonya'yı kendi vergi temeliyle organik olarak hiçbir zaman bütünleştiremedi, ve Asyagil üretim tarzının Japonya'da kök salamaması olgusu son derece önemlidir. VII. ve VIII. yüzyıllarda, Japon imparatoru kendi vergi sistemine dayanan merkezi erkliği henüz sıkı sıkıya elinde tutuyordu, ama daha baştan beri onu Çin imparatorundan ayıran şey şudur ki, merkezi erklik ile her zaman geçimsizlik içindeki feodaller arasındaki savaşımın arkasında, Japonya'da büyük soylu ailelerin rekabeti görünür. Bu nedenle, bu dönemde Çin devleti gibi örgütlenen devletin temeli, kimi özellikleriyle ancak gerektiğinde Asyagil üretim tarzı olarak adlandırılabilirdi; gerçeklikte devlet, örneğin Avrupa'daki Charlemagne imparatorluğu gibi, feodal evrimin hazırlayıcı bir evresine dayanır. IX. ve X. yüzyıllarda, bütün önemli kamu görevleri

Fujiwara ailesi tarafından kendi tekeline alınmışlardı; bu aileye karşı, Taira ailesi savaşıma girişti — ve böylece gitti bu. Bu dönemden başlayarak, feodal aileler yüzyıllar boyunca birbirleriyle savaştılar. Böylece, daha baştan beri, Japon imparatorluğu özsel olarak feodal bir devlettir, ve «Asyagil» biçimler, feodal sömürünün (örneğin Çarlık Rusyasında olduğu gibi) yardımcı ve tamamlayıcı biçimlerinden başka bir şey değildirler bu devlette. Bu belirli feodal evrim, ancak özsel özelliği topluluk üyesi olmanın bireysel toprak mülkiyetinin ilk koşulu olmaması olan feodal mülkiyet biçiminin evrimine dayanabilirdi. Bunun sonucu, feodal örgütlenme gibi, bölgüsel köylü mülkiyeti de Japonya'da erkenden gelişti. «Rastlantıya bağlı» koşulların tikel bir rastlaşması sonucu gerçekleşebildi bu. Japon özel toprak mülkiyetinin doğuşunun çözümlenmesi bu irdeleme çerçevesine girmez, ama buraya değin söylenenler bunun kimi görünümlerini saptama olanağını verir bize. Örneğin, Japon tarımının —işgücünün Çin'deki denli büyük bir ölçüdeki elbirliğini gerektirmeyen— ilk doğal koşullarının önemli bir rol oynadıkları açıktır. Üstelik, Japon takımadalarında, (tıpkı Cermen ormanlarında olduğu gibi), çeşitli kabile başkanları Çin tipi bir hükümet erkliği tarafından da pek bağımlılaştırılamazlardı. Bunlara çeşitli başka doğal koşullar da eklenebilirdi, ama biz burada çok daha tarihsel bir koşulu, özellikle Japonya'nın Çin kökenli yalnız «Asyagil» değil, ama «feodal» bir etki altında kaldığını belirtmeyi daha önemli görüyoruz. Ve Çin'de kaçınılmaz olarak önemsiz ve ikincil belirtilere indirgenecek olan şey, Japonya'da daha büyük kapsamda bir gelişme kazanabilmiş ve kabile mülkiyet biçimini tamamen dönüştürebilmiştir. Ne olursa olsun, feodalizmin Japonya'da çok erkenden gelişmiş bulunduğu söz götürmez. Oysa, çok geçmeden Asya tarihinin çok ender gösterdiği cinsten bir tarımsal yalıtıklık, «Asyagil» bir kapalılık kendini gösterdiğine göre, Japon toplumu başlangıçta bu işten pek bir şey kazanamadı. Ve daha geçen yüzyılın ortalarında, Marx Japonya üzerine ancak şunu söyleyebiliyordu : «Toprak mülkiyetinin salt feodal örgütlenmesi ve küçük tarımıyla birlikte Japonya, demek ki birçok bakımdan, Avrupa ortaçağının, burjuva önyargılarla dolu tarih kitaplarımızdan daha doğru bir görünümünü sunar.» *(Kapital).*

Tıpkı Asyagil üretim tarzı gibi, Japon feodalizmi de, evrensel insanal evrime ancak Avrupa sanayi kapitalizminin yayılmasıyla katılabilmiş, «Asyagil» durgunluk ve yalıtıklığından ancak bu yayılma sonucu kurtulabilmiştir. Japon ekonomisi de Avrupa sermayesinin etkisi altında sınai kapitalizm olarak geliştiğine göre, demek ki «feodalizm» çabalarını bastırmakla Çin'de büyük bir şey yitirilmemiştir. Bununla birlik-

te, Japon ticari kapitalizminin, Çin prekapitalizminin hiçbir zaman erişmediği bir düzeye çabucak eriştiği de tartışma götürmez : Meiji devriminden yararlanarak, Japon ticari kapitalizmi siyasal erkliği ele geçirmiştir. Daha sonra da, uluslararası emperyalist yarışma, örneğin Çin üzerine saldırarak, dünyanın yeni bir paylaşımını istemeye koyulan Japon sınai burjuvazisinin gelişmesine destek oldu.

Çin prekapitalizminin de, kuşkusuz Avrupa kapitalizminin etkisi altında, yerini sınai kapitalizme bırakabileceği olasılığı büsbütün dıştalanamazdı. Ama, XVII. yüzyıl ortalarında, bağımsızlık ardında koşan feodal beylerle memurlar Çin'i yeniden anarşi durumuna düşürdüler ve, üstelik, köylü ayaklanmasını bastırmak için, Mançu kabilelerini yardıma çağırdılar. Sonradan, Mançu'lar Çin'i fethedip, ataerkil mali sistemi yeniden örgütlediler ve, böyle yapmakla da, «Asyagil» koşulları daha yüzyıllar için dondurmuş oldular. Savaşımlar sırasında çökmüş bulunan topluluklar örgütlenmesini yeniden canlandırmak için Mançu'lar her zamankinden daha katı zincirleme kefalet biçimlerine başvurdular. Sonra, sıra XIX. yüzyılın emperyalist istilâsına ve onun feodal özerkliğin artışıyla birlikte giden kapitalist etkisine geldi. Küçük köylülerin bölgüsel mülkiyetinin Çin'de ne zaman geliştiğini bilme sorunu henüz aydınlatılmamıştır, ama büyük bir olasılıkla bu evrim ancak 1911'de, merkezi «Mançu» erkliğinin dağılmasından sonra tamamlanmıştır. Ama bu arada, Çin çoktan kapitalist ekonominin bir parçası durumuna gelmiş ve böylece de bir yarı - sömürge durumuna indirgenmiş bulunuyordu. Feodal beyler kendi ellerine geçmiş bulunan mülkleri sermayeleştirmeye *(capitaliser)* çalışıyorlardı ve dolayısıyla Çin tarımı «Amerikan yolu»na giremezdi. «Prusya tipi» gelişme ancak toprakların Çin komünistlerince düzenlenen paylaşımıyla son buldu.

Geçen yüzyılın Tay - ping'ler ayaklanmasının kendi köylü - devletini toprağın kamusal mülkiyeti üzerine dayandırarak örgütlediğini biliyoruz. Bu ayaklanma köylülere eşit toprak payları dağıttı ve, vergilendirmenin sıkı bir merkezileştirilmesiyle, ideal demokratik bir «eski toplum» biçimi oluşturdu. Eski memurların sınıf egemenliğine devrimci bir biçimde son verdi ve onların yerine halktan çıkmış bir memurlar katmanını geçirdi. Ama bu «ideal» rejim her Çin hanedanının geçeceği alışılmış yola çok çabuk girdi : vergilendirme sömürüye dönüştü, memurlar katmanı bir bürokratlar sınıfı oluşturdu, ve Tay - ping'ler devleti de böylece içerden çürüdü. Ama toprağın zilyetliğinde onlar tarafından gerçekleştirilen eşitlik alışkısı önemli bir tarihsel rol oynadı : bu alışkı tarımın (Amerikan tipi) sermayeleştirilmesine alan hazırladı. Tay -

ping'ler devriminin anısı halk içinde yok olmadı ve böylece, 1907'de, Sun Yat - sen, toprağın zilyetliğindeki bu eşitlik fikrini yeniden ele alan bir program hazırladı. Lenin, 1912'de —Sun Yat - sen'in öznel olarak sosyalist özlemlerini kabul etmekle birlikte— toprağın bu türlü bir ulusallaştırma, öyleyse devletin mali sistemini «Henry George anlayışıyla» yeniden örgütleme programını sert bir biçimde eleştirdi ve teorik bakımdan bu programın halkçı *(populiste)* bir ütopya olduğunu, çünkü çoktan başlamış bulunan kapitalist gelişmeden kaçınma yolundaki itiraf edilmemiş istekten etkilendiğini gösterdi. Sun Yat - sen'in 1907 programının bu eleştirisi, ona sosyalist olmak istediği için yöneltilmişti; gerçekten de, Lenin, «eşitlik üzerindeki köylü fikirlerin sosyalizm bakımından gerici ve ütopyacı, ama burjuva demokratizmi bakımından devrimci oldukları» kanısından hiçbir zaman vazgeçmedi. Bu yüzden, toprak mülkiyetinin eşitlik alışkısı, gerçeklikte burjuva demokratizminin devrimci bir geleneğidir. Bu geleneğin sosyalizmle tek ilişkisi şudur ki, çoğu kez, tarımı daha sonra gerçekten toplumsallaştırabilmek için, tarımsal gelişmenin ilkin «Amerikan» yolunu tutmasına izin vermek gerekir. Böylece, toprakların Çin komünistlerince düzenlenen paylaşımı «Prusya tipi» kırsal feodal kapitalizme son vermiş, «Amerikan yolu» üzerindeki gelişmeyi canlandırmıştır : Tay - ping'ler ile Sun Yat - sen'in devrimci girişimlerinni mantıksal bir sonucuydu bu durum (Tay - ping'ler ile Sun Yat - sen'in kendi girişimleri üzerindeki fikirleri büsbütün farklı olduğundan, kuşkusuz *nesnel* girişimler söz konusudur).

Çin'deki Asyagil üretim tarzı konusunda, sonuç olarak, evrensel insanal gelişime oranla, aracı bir evrede saplanıp kalmış bulunan bu üretim tarzının gerçeklikte tarihi olmadığını saptayacağız. «Asyagil» gelişmeye, deyim yerindeyse «takıntısız» gelişme olanağını veren Çin tarihi, doğusal (iç ve dış) yalıtıklık koşulları içinde, toplumun ekonomik temelinin kaçınılmaz olarak durgun kalacağını gösterir. Ama aynı zamanda, Çin evrimi —tam da yalıtık olarak oluştuğu için— evrensel insanal gelişme yasalarına ilişkin dersler de verir. Yalıtık olduğundan, Çin toplumu «küçük insanlık» olarak gelişme zorundaydı da, ve, ilkçağda Çin toplumunun eskil kuruluşun gelişmesine doğru, ortaçağda ise feodal dönüşüme doğru atıldığını saptamak da çok ilginçtir. Asyagil mülkiyet biçimi, gerçekte, Avrupa kapitalizmi girene değin olduğu gibi kalmış, ama temelinde ve gözeneklerinde, belli bir evrimi gösteren sosyo - ekonomik bir devinim gene de oluşabilmiştir. Bu devinimin en genel özelliklerine ve de tüm bir ayrıntılar dizisine göre söylemek gerekirse, bu evrim evrensel gelişme yasalarına göre gerçekleşmiştir. Avrupa'da, evrensel gelişme tikel tarihsel koşullar tarafından (ilkin çeşitli ulusların, bir başka

görünümü de çeşitli kuruluşların çeşitli halklarca gerçekleştirilmesi olan karşılıklı etkileşimi tarafından) özendirilmiştir. Çin'de evrensel gelişme yasalarının etkili olmasını engelleyen şey, kimi tikel koşulların yokluğu, ve en başta da tarihsel yalıtıklık olgusudur. Bu yasaların ancak eğilimleri belirdi, ve ilkel toplumun özsel olarak ikircil temeli üzerinde, ilkçağın birinci yarısında aracı tipteki «Asyagil toplum» gelişti, ilkçağın ikinci yarısında buna eskil nitelikte öğeler, ortaçağda ve modern zamanlarda da feodal nitelikte öğeler eklendi. Çin toplumunun gelişmesi ve gelişmemesi, demek ki Marx ile Engels'in, ilkçağa öngelen aracı evre konusunda olsun, bu evrede saplanıp kalma sonucu ortaya çıkan uzun durgunluk konusunda olsun, Asyagil üretim tarzı üzerindeki teorilerinin doğruluğunu da gösterir. Bu teori, evrensel gelişme yasaları eğilimi kendini Asyagil üretim tarzı düzeyinde de gösterdiğine göre, beş temel kuruluş teorisine karşı olmaktan uzaktır. Ve eğer, bu açıklamamızda, Asyagil üretim tarzı Marxsist kategorisi olmaksızın, ister Asya söz konusu olsun, ister evrensel insanal gelişme, gerçek tarihsel devinimin anlaşılamayacağı konusunda okuru inandırabilirsek, irdelememiz ereğine erişmiş olacaktır.

YEVGENİ VARGA

«ASYAGİL ÜRETİM TARZI» ÜZERİNE

Kısa bir dünya tarihi denemesi olan *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne *Önsöz*'de Marx şöyle yazar : «Genel çizgileriyle, Asyagil, eskil (antik), feodal ve modern burjuva üretim tarzları, ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri olarak nitelendirilebilirler.»

Asyagil üretim tarzına Marx'ın daha sonraki üretim tarzlarının tarihsel anlamına benzer bir tarihsel anlam verdiği açıktır.

Bununla birlikte, Asyagil üretim tarzı kavramı bizim Marksist yazınımızda görünmez olmuştur. Ne ekonomi politik elkitaplarında sözü geçiyor bu kavramın, ne de Marksizm - Leninizm elkitaplarında. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 51 cildi içinde «Asyagil Üretim Tarzı» maddesini görmüyoruz. Marksist öğretinin bu önemli sorunu üzerine, araştırıcılara ve okurlara hiçbir şey söylenmemesinin açıklaması hiçbir yerde yok. Kısacası, sözü edilmeden geçiliyor, mahkûm edilmiş ve unulmuştur bu sorun.

Marx'ın bu tezinin bırakılması şu iki durumda haklı olurdu : *a)* Eğer Marx'ın sonradan hiçbir zaman sözünü etmediği, ve örtük olarak kendisinin de vazgeçtiği rastlantısal bir açıklama söz konusu olsaydı. Gösterecek olduğumuz gibi, bu konuda durum böyle değildir. *b)* Eğer Marx'ın bu görüşünün yanlış olduğu ortaya çıksaydı. Marx yanılmaz değildi, ve tersinin ileri sürülmesinden hoşnutsuzluk duyardı. Dehanın keskin görüşlülüğüyle, bundan yüzyılı aşkın bir zaman önce, kapitalizmin önünde heünz tüm bir yükselen gelişme dönemi bulunur ve işçi devinimi ancak ilk adımlarını atarken, kapitalizmin tarihsel olarak geçici niteliğini saptamıştı. Bununla birlikte, kapitalizmin yüksek derecede gelişmiş Avrupa ülkelerindeki eşzamanlı yıkılışı, ve bu yıkılışın süreleri üzerindeki tezleri de doğru çıkmadı.

Ama o çok ender yanılıyordu : yukarıda sözü edilen örnekler, geçmiş olguların çözümlemesiyle değil, ama gelecekteki evrimin özellikle-

riyle ilgilidirler. Güncel bilimsel düşüncemizin, tüm dünya görüşümüzün oluşmasında Marx'ın öğretisinin oynadığı çok önemli rol, Marx'ın yanıldığı durumların enderliği, bütün bunlar, onun tezlerinden birinin, ancak yetkili Marksistler tarafından çok dikkatli bir çözümlemeden sonra bırakılmasını gerektirir. Sonradan gösterileceği gibi, bu durumda hiç de böyle olmadı.

Bununla birlikte, Marx'ın Asyagil üretim tarzı üzerine yazdıklarının neden ince eleyip sık dokumadan bir yana bırakıldığını da öğrenci gençliğe açıklamak gerekirdi. Öğrenci ya da dinleyicilerinden biri bu suskunun nedenini öğrenmek istediği zaman, bizim Marksizm - Leninizm profesörlerimizin ne yanıt verdiklerini bilmiyoruz. Bundan otuz yıl önce bir Komünist Enternasyonal doğubilimcisinin bana şu söylediğini söylemeleri olasıdır : «Marx Asyagil üretim tarzı derken, feodalizmin Asyagil bir türünü anlatmak istiyordu.» O zaman ben o doğubilimciye, öfkeli bir biçimde, Marx'ın düşüncelerini sözcüklerle dışavurmayı çok iyi bildiği, ve eğer Asyagil üretim tarzından söz ederken bir feodalizm türünü düşünseydi, bunu söyleyebileceği yanıtını vermiştim. Ayrıca, Marx insanlığın «tarihsel dönemleri»nin ardışıklığını sıralarken, Asyagil, eskil, feodal dönemlerden ve çağdaş burjuva dönemden söz eder. Eğer Asyagil üretim tarzı onun için feodalizmin bir «tür»ünden başka bir şey olmasaydı, ardışıklığı başka bir düzen içinde : eskil, feodal, Asyagil olarak gösterirdi. Başka yerlerde yaptığı açıklamalardan da, ona göre, Asyagil üretim tarzının tarihsel olarak köleci dönemden önce yer aldığı sonucu çıkarılabilir.

Şimdi sorunun özüne geçelim.

Asyagil üretim tarzının özünde bütün öbür üretim tarzlarından ayrıldığı kanısını, Marx birçok kez dile getirmişti. Asyagil toplumun özellikleri, bilimsel etkinliğinin başlangıcından ölümüne değin onu (Engels gibi) ilgilendirmiştir. Yapıtlarının bu sorunla ilgili bütün parçalarını aktarmaya girişmeyeceğiz : çok yer alırdı bu. Üstelik, kendi bağlamlarından koparılınca, alıntılar Marx'ın düşünce yönteminin çoğu kez çarpıtılmış bir görünümünü verirler. Asyagil üretim tarzı kavramının, Marx'ın ekonomik öğretisinin bir parçası olduğunu göstermek için, yaşamının çeşitli dönemlerinde yazılmış yapıtlardan parçalar aktaracağız.

Ekonomi Politiğin Eleştirisi'ne *Giriş*'te (1857) şu okunur : «Aynı biçimde, burjuva ekonomi politik de, feodal, eskil ve doğusal toplumları, ancak burjuva toplumun özeleştirisine başladığı gün anlamayı başardı.» Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, koşullara göre, Marx'ın ba-

zen «Asyagil toplum», bazen «*doğu* toplumu» (ya da «*doğusal* toplum») diye yazdığını da belirtelim.

1853'de, Marx, *Hindistan'da Britanya Egemeniği*'nde şöyle yazar :

«İklim ve coğrafi koşullar, özellikle de Sahra'dan başlayıp, Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan üzerinden, Asya'nın en yüksek yaylalarına uzanan geniş çöl alanları, kanallar ve öbür su şebekeleri yardımıyla yapay sulamayı doğu tarımının temeli durumuna getirirler... Suyun bu tutumlu ve ortaklaşa kullanılması zorunluluğu... Doğu'da hükümetin merkezleştirici müdahalesini zorunlu kılmıştır. Bütün Asyagil hükümetlere düşen ekonomik bir işlevin, bayındırlık işlerini sağlama işlevinin nedeni de; işte budur.»

Daha sonra, Mısır'ın, Yemen'in, İran ve Hindistan'ın, bir zamanlar çok parlak olan geniş bölgelerinin, hükümetlerin ortaklaşa sulamanın örgütlenmesi işlevlerini ihmal etmeleri sonucu, şimdi çöl durumuna dönüşmüş bulunduklarını belirtir.

Marx'ın bu düşüncelerinden, apaçık biçimde şu sonuçlar çıkar :

1) Geniş Afrika topraklarını da içerdiğine göre, «Asyagil üretim tarzı» kavramını *coğrafi anlamda* almamak gerekir. Bundan ötürü, Marx zaman zaman, «Asyagil toplum»la birlikte, «doğu toplumu» deyimini de kullanır.

2) *Marx Asyagil üretim tarzı kavramının içine bütün Asya'yı değil,* ama yalnız yağışların tarımsal üretim bakımından yetersiz olduğu bölgeleri alıyordu. Asyagil üretim tarzı sorununu, bizim Çinbilimcilerimizin yaptıkları gibi, yalnız Çin'in koşullarına dayanarak çözmeye kalkışmak, demek ki anlamsız olacaktır. Gerçekten de, Çin'in çoğu bölgelerinde, ve hele nüfus yoğunluğunun toprağın verimini yükseltmek için sulamayı zorunlu kılacak derecede yüksek olmadığı eski zamanlarda, yağışlar sulamasız bir tarım için yeterlidirler.

Marx'ın *Kapital* üzerinde çalıştığı uzun yıllar boyunca, Engels olsun (*Anti - Dühring*'de), Marx'ın kendisi olsun, Asyagil ekonominin özellikleri sorununa yavaş yavaş yeniden dönerler. Bu konuda birkaç örnek vereceğiz :

«Asya'da, toprak rantı vergilerin temel öğesini oluşturur ve mal olarak ödenir. Orada durgunlaşmış üretim ilişkilerine dayanan bu rant biçimi, dolayısıyla eski üretim tarzını sürdürür.» (*Kapital,* Cilt I.)

Kapital'in üçüncü cildinde Marx bu fikri birçok kez yeniden ele alır.

«... Doğrudan üretici burada kendi öz üretim araçlarına sahiptir. ... Tarlasının ekilip biçilmesini ve tarlasına bağlı bulunan kırsal ev sanayiini özerk biçimde yürütür o. ... Bu koşullar içinde, onları toprağın aslî sahibi hesabına çalışmaya zorlamak için, ne nitelikte olursa olsun, ekonomi - dışı nedenler gerekir. ... Eğer doğrudan üreticiler özel toprak sahipleriyle değil, ama toprak sahibinin aynı zamanda bir hükümdar da olduğu Asya'daki gibi, doğrudan doğruya devletle karşılaşırlarsa, rant vergiyle örtüşür, ya da daha doğrusu, o zaman bu toprak rantı biçiminden ayrı bir vergi bulunmaz. ... En yüksek toprak sahibi, devlettir burada, ve egemenlik de, toprak mülkiyetinin ulusal ölçüde yoğunlaşmasından başka bir şey değildir. Ama, öte yandan, toprağın özel ve kolektif zilyetlik ve tasarrufunun bulunmasına karşın, özel toprak mülkiyeti de yoktur.» (Cilt III.)

Emek rantı çözümlerken, Marx Asya'nın koşullarını özenle inceler. Özellikle Hindistan'daki ekonomi - dışı baskının rolü üzerinde durur.

Asyagil üretim tarzının özgüllüğü burada açıkça sergilenmiş bulunur.

Marx olsun, Engels olsun, yapıtlarında Asyagil üretim tarzını birçok kez söz konusu ederler. Engels, *Anti - Dühring*'de şöyle yazar : «İran'da ve Hindistan'da ortaya çıkan ya da batan despotik erkliklerin sayısı ne olursa olsun, her biri her şeyden önce orada her türlü tarımın kendisine bağlı bulunduğu vadilerin sulanmasının genel girişimcisi olduğunu çok iyi bildi.»

Engels ilkçağ Asya'sında feodal bir üretim tarzının varoluşunu kesin olarak yadsır : «Türkler Doğu'ya, fethetmiş bulundukları ülkelere, bir tür tarımsal bir feodalizmi sokanların ilki oldu.» Bu kanıyı desteklemek için de, şu örneği verir : Devletin ya da komünün toprağın sahibi olduğu tüm Doğu'da, dillerde toprak sahibi terimi yoktur. Bu olay üzerinde, Bay Dühring, Hindistan'da toprak sahibi kim? sorusunu yanıtlamak için çok kafa yormuş bulunan İngiliz hukukçularından öğüt almaya gidebilir.» (*ibid.*) (1)

Marx ile Engels'in yapıtlarından başka alıntılar vermeye hiç gerek yok : Marx'ın ölümüne dek sürekli mektuplaşmaları, çeşitli gelişme biçimleri ile prekapitalist üretim tarzları sorununa gösterdikleri ilgiye ta-

(1) Doğu dilleri konusunda bir otorite olan Akademisyen N.N. Konrad, ona bu konuda sorduğum zaman, Engels'in olumlamalarını doğrulamıştı bana.

nıklık eder. Ama tikel bir Asyagil üretim tarzı üzerindeki tezlerinin doğruluğu konusunda en küçük bir kuşku anıştırması görmeyiz (2).

Ama sakın Lenin Asyagil üretim tarzı kavramını reddetmiş olmasın? Kesinlikle hayır. Yapıtlarının hiçbir yerinde böyle bir şey görmeyiz. Tersine, Asyagil bir üretim tarzının varoluşunu kabul ediyordu o.

İlk çalışmalarından birinde : *Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Savaşırlar*'da, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsöz'ün daha önce sözü edilen parçasını, onu tamamen kabul ederek aktarır. Lenin'in daha sonraki «Karl Marx» makalesinde de durum aynıdır. Üstelik, Rusya'da Asyagil üretim tarzı olanağını da dıştalamıyordu Lenin. Toprağın ulusallaştırılmasını, bu iş daha önce «Moskova Rusyası»nda varolduğu için geriye doğru bir adım olarak gören Plekhanov'la tartışırken, Lenin şöyle yazıyordu : «Toprağın bir ulusallaştırılması «Moskova Rusyası»nda varolduğu ölçüde (ya da daha doğrusu eğer vardı ise), bunun temeli *Asyagil üretim tarzı* idi. ... Rusya'da XX. yüzyılda, baskın duruma gelmiş bulunan üretim tarzı, artık hiç kuşku yok ki *kapitalist üretim tarzı*dır. ... Asyagil üretim tarzına dayanan bir ulusallaştırmayı, kapitalist üretim tarzına dayanan ulusallaştırmayla karıştırmıştır o (Plekhanov - Y.V.). ... Moskova Rusyası'nın restorasyonu, yani Asyagil üretim tarzının restorasyonu, yani kapitalist dönemde arı bir saçmalık, onun kanıtlamasının öncüllerinden doğuyor.»

Asyagil üretim tarzı karşıtları, Lenin'in bu sözlerini, Marx'ın tezlerine aykırı olarak yorumlamaya kalkışmışlardır. Lenin burada Asyagil üretim tarzının kendisini hiçbir zaman yadsımamış : yalnızca Moskova Rusyası'nda bu üretim tarzının varolmasını (Asyagil üretim tarzının özsel öğesi, devlet tarafından büyük bir çapta örgütlenen sulama, bu ülkede söz konusu olmadığı için haklı olarak) kuşkuyla karşılamıştır.

Ensonu, Marx ile Engels arasındaki mektuplaşma üzerine, Lenin'in son zamanlarda yayımlanan notlarının sayfa kenarlarındaki açıklamaları var elimizde. Bu açıklamalardan birinde, şöyle yazar : «*Doğu rejim-*

(2) Geçmişte Asyagil bir üretim tarzının varoluşuna karşı çıkan biri, deyimin kendisi *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsöz dışında, başka hiçbir yerde kullanılmadığına göre, Marx ile Engels'in bu kavramdan vazgeçtiklerini ileri sürmüştü. Bu bilgiçliğin Marksizmle hiçbir ilgisi yoktur. Aynı bir kavram için, o kavramı belirginleştiği bakış açısına göre, Max çeşitli terimler kullanıyordu. *Kapital*'de : «kapitalist üretim tarzı», «kapitalizm», «kapitalist toplum», «kapitalist toplumsal rejim», vb. deyimlerle karşılaşırız. Hepsi de bir ve aynı şeyi adlandırır bu deyimlerin.

lerinin «anahtarı», toprak üzerindeki özel mülkiyet yokluğudur.» «Tüm toprak devlet başkanının mülküdür.»

«Kapalı, kendine yeter Asyagil köyler (doğal ekonomi), işte Asyagil düzenin temeli + merkezi hükümetin bayındırlık işleri *(public works).*»

Asyagil üretim tarzının yadsınması, ya da «feodalizmin Asyagil türü» durumuna dönüşmesi, 1930 - 1931'de Tiflis ve Leningrad'da yapılan tartışmaların sonucu oldu. Ama iş pek de açık olmayan ve hazırlıksız bir biçim içinde yapıldı. Tiflis tartışması bilânço redaksiyon komitesinin vardığı sonuçta şu sözler bulunur : «Asyagil ülkelerin özgünlüğü tarihleri boyunca son derece büyüktür. Belli bir anlamda, bu özgünlük, feodalizmin, Asyagil üretim tarzı olarak adlandırılabilen tikel bir yapısını oluşturur.»

M. Godes'un Leningrad tartışmasının kapanış konuşmasında da benzer bir açıklama görülür : «... Doğu'da Asyagil üretim tarzından değil, ama özgün bir feodalizmden söz etmeyi yeğliyoruz biz.»

Önemli ve çok canlı bir tartışma, bilim bakımından kısır kaldı. Eğer söz konusu olan tek şey belli bir üretim tarzını «Asyagil üretim tarzı» ya da «feodalizmin Asyagil türü» olarak adlandırmanın yerindeliğiyse, o zaman bilimsel bakımdan bir hiç için gürültü koparmaktır bu. Adlandırma hiçbir şeyi değiştirmez.

Bu tartışmalar sırasında ileri sürülmüş bulunan fikirlerin karışıklığı içinde yolumuzu bulmaya çalışalım. Gerçek Marksistlerin, Marx'a karşı duydukları tüm saygıyla birlikte, onun yapıtlarını hiçbir zaman bir dogma olarak görmediklerini bir kez daha belirtelim. Eğer yeni olgular Marx'ın açıklamalarında değişiklikler yapılmasını gerektirirse, Marksizmin ruhuna son derece uygundur bu. Ama iyi temellendirilmiş olmaları gerekir bu tür değişikliklerin.

Oysa, Asyagil üretim tarzının bağımsız ve bütün öbür üretim tarzlarından ayrı bir üretim tarzı olduğunu yadsımaya yönelik kanıtlama sağlam mıdır? Kanımızca, hayır.

Asyagil üretim tarzının yadsınması, şu iki durumda haklı olurdu :

a) *Teorik bakımdan* : eğer Marx'ın Asyagil üretim tarzı kavramını, feodalizm dahil bütün öbür prekapitalist üretim tarzlarından farklı, bağımsız bir görüngü olarak kendilerinden çıkardığı bir dizi doğu ülkesindeki toplumsal özellikler yetersiz olsa, ve dolayısıyla bu ayrım yerinde olmasaydı.

b) *Somut tarihsel bakımdan :* eğer insanal toplum tarihinde, Marx tarafından Asyagil üretim tarzı koşulları olarak belirginleştirilen koşullar içinde yaşamış hiçbir halkın varolmadığı kanıtlanmış olsaydı.

Marx ile Engels'in, düşüncelerini açıklarken söylediklerinden başka bir şeyi düşündüklerini, ya da kendi öz öğretilerini yeterince anlamadıklarını olumlamak ya da telkin etmek, kabul edilecek şey değildir. Bu olumlama, tartışma sırasında sık sık yinelendi.

Kanımızca, dar bir doğubilimciler çevresi içinde oluşan tartışmaya katılanlar, teorik sorunu çözme bakımından yeterince yetkili değildiler. Tartışmalara katılanların başta gelenleri doğubilimciler, her şeyden önce de Çinbilimcilerle tarihçilerdi. Yetkili ve ünlü Marksist felsefeci ve iktisatçılar arasından, bu tartışmalara hiç biri katılmadı. Somut tarihsel sorunu çözmek için doğubilimcilerin yeterince yetkili olup olmadıklarını bilmiyoruz, ama bu konuda kuşkularımız var (3).

Bize göre, tartışmadaki karışıklığın temel nedeni, sık sık Marx'dan söz etmelerine karşın, birçok tartışmacının Marksist diyalektikten hiçbir şey anlamamasıydı.

Asyagil üretim tarzının varoluşunun başlıca karşıtlarından biri olan G. Dubrovski'nin kitabı, *«Asyagil» Üretim Tarzının, Feodalizmin, Servajın ve Tecimsel Sermayenin Niteliği Sorunu Üzerine,* örnek olarak verilebilir.

Dubrovski çok «gözüpek» bir adam. Marx'ın üretim tarzları üzerindeki öğretisini köklü bir revizyondan geçirmiş. Marx'ın «ekonomik toplumsal kuruluşun gitgide ilerleyen dönemleri» olarak belirginleştirdiği bütün üretim tarzlarından yalnız ikisini : eskil (köleci) ve kapitalist üretim tarzlarını bırakıyor. Asyagil üretim tarzını kesin olarak yadsıyor ve feodal üretim tarzından iki üretim tarzı yaratıyor : feodal tarz ile «servaj» tarzı; «küçük üreticiler ekonomisi»ni tikel üretim tarzı olarak benimsiyor ve sosyalizmin bağrında üç ayrı üretim tarzı bulunduğunu ilan ediyor : «proletarya diktatorası dönemine karşılık düşen geçiş dönemi ekonomisi», «sosyalist ekonomi» ve «dünya komünizmi dönemi ekonomisi». Kısacası, 10 kuruluş ve üretim tarzı. Lenin'in, iyi anlamadığı ya da yanlış yorumladığı bir açıklamasına dayanarak, Marx'ın yalnızca kapi-

(3) Tartışma özel olarak Asyagil üretim tarzının Çin'de varolup olmadığını ve kalıntılarının varlıklarını sürdürüp sürdürmediğini bilme sorunuyla ilgiliydi. Bununla birlikte, Asyagil üretim tarzının başlıca karşıtları arasında, birçoğu Çince anlamıyor ve hiyeroglifleri çözemiyordu.

talist üretim tarzı üzerine bir görüşü olduğunu, daha önceki tarzlar üzerine bir görüşü bulunmadığını bildiriyor.

Bütün bu saçmalıklar tarihçilerimiz tarafından haklı olarak reddedildi. Tarihle azıcık da olsa içli dışlı olan herkes için, feodalizm ile «servaj»ın Avrupa'da sıkı sıkıya birbirine karıştıkları ve kısmen birbiri ile almaştıkları açıktır (4).

Marx şöyle yazar : «Ürün rant her ne denli toprak rantının en gelişmiş biçimiyse de, her zaman daha önceki biçimin, yani doğrudan doğruya emek olarak, angarya olarak ödenecek rantın kalıntılarıyla az çok birlikte bulunur; toprak sahibinin özel bir kişi ya da devlet olması önemli değildir.» *(Kapital,* cilt III)

«Küçük meta üreticileri ekonomisi» konusunda, Dubrovski Marx'dan alıntı yapar, ama, evrensel tarihin en değişik dönemlerinde, ilkçağda olduğu denli kapitalizm döneminde de, yani en çeşitli üretim tarzları *içerisinde* bu ekonomiyle karşılaşıldığı, ve bu yüzden de bu ekonominin tikel bir üretim tarzı oluşturamayacağı, alıntının kendisinden açıkça anlaşılır.

Dukrovski'nin tezleri reddedilmiş, ama bu kesin olarak yanlış görüşün temeli hiçbir yerde derin bir eleştiriden geçirilmemiştir. Oysa, bu görüş diyalektiğin bütünsel bir anlayışsızlığına dayanır. Ona göre A her zaman A, B her zaman B'dir. Belli bir açı altında incelenince A olabilen bir olayın, bir başka açı altında B olabildiğini anlayamaz. Bukharin'e diyalektiği açıklamaya çalışırken Lenin tarafından kullanılan o güzelim su bardağı örneği, besbelli onun üzerinde etkisiz kalmıştır. Bir başka örnek alınabilir. Altın her zaman altındır. Maden sanayii için, altın bir maden filizidir; metalürji için, bir maden, kimya için, bir eleman; zanaatçılar için, bir hammadde; bir satıcı için, zenginliğin cisimleşmesi; tecimsel ekonomi uzmanı için, bir değer ölçüsü; kapitalizm döneminde, bir dünya parası; bir emisyon bankası içinse, çıkarılan banknotların karşılığı. Her zaman bir tek ve aynı şey, altın, ve aynı zamanda son derece farklı şeyler söz konusudur.

Dubrovski'nin yanılgısının başlangıcında, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne Önsöz'ün ünlü bir parçasının yanlış, diyalektik olmayan bir yorumu bulunur. Bu parçada şöyle denir : «Gelişmelerinin belli bir aşa-

(4) Örneğin Macaristan'da, 1915 köylü ayaklanmasının bastırılmasından sonra, köylüler haftada üç gün mülk sahibinin toprağında çalışacak, ürünlerinin 1/9'unu mülk sahibine ve 1/10'unu da Katolik Kilisesi'ne vereceklerdi.

masında, toplumun maddi üretici güçleri, varolan üretim ilişkileriyle, ya da bu ilişkilerin hukuki dışavurumundan başka bir şey olmayan ve o zamana değin içlerinde devinmiş bulundukları mülkiyet ilişkileriyle çelişkiye düşerler.»

Üretim ilişkileri ile mülkiyet ilişkilerinin çeşitli açılar altında düşünülmüş bir tek ve aynı şey oldukları her Marksist için açıktır.

Marx'ın bu açıklaması, E. Yolk ile Asyagil üretim tarzının kimi başka karşıtları tarafından olduğu gibi, G. Dubrovski tarafından da, diyalektiğin tam bir anlayışsızlığıyla yorumlanmıştır. Onlara göre, «hukuki», ideolojik üstyapıyla ilgilidir; dolayısıyla, mülkiyet ilişkileri ekonomik temelin tamamlayıcı bir parçası değildir, üretim ilişkileriyle ortak hiçbir yanları yoktur. «Mülkiyet ilişkilerinin, ve özellikle de toprak ilişkilerinin, ekonomik bir temel değil, ama üstyapısal görüngüler oldukları tamamen açıktır...» diye olumlar Dubrovski.

Kitabında birçok kez yinelenir bu fikir. İki ayrı şeyin bir birlik oluşturabileceklerini, üretim ilişkileri ile mülkiyet ilişkilerinin birbirlerine çok bağlı olduklarını anlayacak güçten uzak, şöyle yazar : «Ortaya konulan alıntılar, Marx ile Engels'in, üretim tarzını mülkiyet biçimlerinin belirlemediklerini, ama tersine mülkiyet biçimlerinin kendilerinin üretim tarzı ve üretim ilişkileri tarafından belirlendiklerini açıklayan temel tezlerini hiçbir bakımdan değiştirmez.» Hatta : «... üretim tarzını mülkiyet biçimiyle açıklamak hiçbir Marksistin aklına gelmemiştir...» diye yazmaya değin vardırır işi.

Yanılgıda daha ileri gitmek, benim diyen babayiğidin harcı değil. Önce bir bütün oluşturan şeyi parçalıyor Dubrovski, sonra da elde kalan öğelerin birbiriyle ortak hiçbir yanları olmadığını bildiriyor.

Marx şöyle yazar : «Tüm toplumsal yapının ve dolayısıyla egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin aldığı siyasal biçimin en derin gizemini, gizli temelini, kısacası, devletin belli bir dönemde büründüğü özgül biçimin temelini, her zaman üretim aracı sahibi ile doğrudan üretıcı arasındaki (çeşitli görünümleri ister istemez toplumsal üretici gücün belli bir aşamasına karşılık düşen) dolaysız ilişkide aramak gerekir.» *(Kapital,* cilt III.)

Üretim tarzını ve onunla büyük bir bağlılık içinde olan mülkiyet ilişkilerini, üretici güçlerin gelişmesinin belirlediği anlamına gelir bu. Prekapitalist toplumsal kuruluşlarda, egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini, mülkiyet ilişkileri belirliyordu.

Böylece, üretici güçler, mülkiyet ilişkileri, egemenlik ve bağımlılık ilişkileri, Marx'a göre bir üretim tarzı içinde diyalektik olarak birleşirler.

En basit biçimde açıklamaya çalışalım bunu. Normal bir düşünme düzeyine sahip her birey için açık olmalıdır ki :

Eğer toprak ve su, *devlet mülkü* olacak yerde, maddi mallar doğrudan üreticisinin malı olsaydı, Asyagil üretim tarzı varolamazdı.

Eğer, üretim araçlarından başka, maddi mallar üreticilerinin kendileri de *köle sahiplerinin mülkü* olmasaydı, eskil üretim tarzı varolamazdı.

Eğer toprak *feodalın mülkü* olmasaydı ve eğer maddi mallar dolaysız üreticileri feodallere bağımlı köylüler (serfler) olmasalardı, feodal üretim tarzı varolamazdı.

Eğer üretim araçları *kapitalistin mülkü* olmasaydı ve eğer işçiler üretim araçlarından yoksun olmasalardı, kapitalist üretim tarzı varolamazdı.

G. Dubrovski'nin, E. Yolk'un ve öbürlerinin yanılgısı, sosyalist üretim tarzının doğuşuna tanık oldukları için, büsbütün tuhaftır. Sosyalist üretim tarzının temellerini atmak için, burjuvazinin siyasal erkliğini yıkmanın yetmediğini, burjuva üretim araçları mülkiyetine el koymanın, onu artık özel değil ama toplumsal bir mülkiyet durumuna getirmenin de kaçınılmaz olduğunu görmüş olmaları gerekir. Mülkiyet biçiminin üretim tarzıyla ortak hiçbir yanı olmadığını olumlamak için, insanın tüm sağduyusunu tam anlamıyla yitirmesi gerekir.

«Üretim tarzı» kategorisiyle ilgili kimi temel veriler konusunda bir açıklık getirmek isterdik.

1) «Üretim tarzı» deyimi *bilimsel bir soyutlama,* toplumsal üretimin kesin görünümlerinin bir seçme ve toplamasıdır. Gerçeklikte kendilerini hiçbir zaman arı durumunda göstermez bu görünümler. «Biz ancak belirtici özellikleri ortaya çıkarıyoruz : jeolojik çağlar için olduğu gibi, tarihsel dönemler için de kesin sınır çizgisi yoktur.» *(Kapital,* cilt I.)

2) *Üretim tarzları değişmez değildirler. Tarihsel süreç sırasında, sürekli bir dönüşme durumu içinde bulunurlar.* Bunun temel nedeni, üretici güçlerin gelişmesidir. Bu gelişme, belli bir düzeyde, varolan üretim

tarzının temellerini aşındırır ve, derin katmanlarda, sonunda egemen duruma gelen bir sonraki üretim tarzının tomurcuklarını filizlendirir (5). Ekonominin Asyagil biçimlerinin, özellikle Hintli biçimlerinin —kuşkusuz mutlak olmayan— sürekliliğini, Marx işte bu ardı arası kesilmeyen değişmelerin karşısına koyuyordu.

Üretici güçlerin gelişmesi yanında, en başta zor *(violence)* olmak üzere, başka etkenler de belli bir rol oynarlar. Roma İmparatorluğu'nun Cermen kabileler tarafından istilâsı köleci rejimden feodal rejime geçişi hızlandırmış; Avrupalı sömürgeleştiriciler Amerika'da kölelerin çalışmasına dayanan yeni, kapitalist bir ekonomi kurmuşlardır. Hindistan'ın İngilizler tarafından fethi, Hindistan ekonomik rejiminin dağılma sürecini tamamlamış ya da hızlandırmıştır, vb.

Toplumun bir yanda para ve meta sahipleri ile, öte yanda emekçiler olarak, kapitalizme özgü bölünmesi konusunda Marx şöyle yazar : «Hiç kuşku yok tarihsel bir hazırlık gelişmesinin sonucu, büyük bir sayıdaki ekonomik devrimlerin, *tüm bir dizi eski toplumsal üretim biçimlerinin yıkılmasından doğmuş ürünüdür bu.*» (*Kapital,* cilt I.)

Ama bu ardı arası kesilmeyen tarihsel değişmeler, egemen duruma gelen her yeni üretim tarzının, başlangıçlarında, bir önceki üretim tarzı tarafından oluşturulmuş bulunan üretici güçlerden yararlanma zorunda olması sonucunu veren tarihsel birlik ve mantıksal süreklilikle diyalektik olarak bileşirler.

Eninde sonunda, egemen üretim tarzının, geçmişin kalıntıları ve sonradan egemen olacak olan üretim tarzının tohumlarıyla birlikte yaşadığı, yalnız dünya çapında değil, ama her ülkenin içerisinde de görülür.

«Burjuva toplum, bilinen en gelişmiş ve en çeşitli üretimin tarihsel örgütlenmesidir. Bundan dolayı, bu toplumun ilişkilerini dışavuran ve onun yapısını anlama olanağını veren kategoriler, aynı zamanda bu toplumun kalıntıları ve öğeleriyle kurulmuş bulunduğu, kısmen henüz aşılmamış kimi kalıntıları onda varolmalarını sürdüren, ve kimi basit belirtileri, gelişerek, bütün anlamlarını kazanan, vb. yitip gitmiş bütün toplum biçimlerinin yapı ve üretim ilişkilerini de anlama olanağını verirler.» (K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Giriş.)*

---

(5) Sosyalist üretim tarzı bunun dışında kalır; kapitalist rejimin bağrında yalnızca sosyalist üretim ilişkilerine geçiş koşulları olgunlaşır, ama gerçek anlamıyla sosyalist üretim tarzı kapitalizm çerçevesinde olanaksızdır.

Tekelci kapitalizm çağımız için de doğrudur bu. Kara Afrika halklarının çoğu sömürge bağımlılığından kurtulduktan sonra, birçok durumda, eskil kabile rejiminin hemen hiç değişmeden ayakta kaldığı görüldü. Güney Almanya, Avusturya ve İsviçre'de, çevre köylüleri tarafından ortaklaşa kullanılan komünal ormanlar ve otlaklar biçimi altında, toprağın eski Cermengil ortak mülkiyeti kalıntılarıyla, günümüzde hâlâ karşılaşılır. Rodezya madenleri, vb. için, hükümetin işçileri zorla «istihdam ettiği» Portekiz sömürgelerinde pek az maskelenmiş bir kölelik vardır. Suudi Arabistan'da, kölelik resmen ancak 6 Kasım 1962'de kaldırılmıştır. Gerçekte, bugün de vardır. Türkiye'nin doğusunda, kimi toprak ağalarının 500 köye sahip bulundukları hemen hemen klasik bir feodalizm görülür. İtalya geniş bir ülke olmamasına karşın, tekelci kapitalizm Kuzey'de tam gelişmesine erişmişken, Güney İtalya'da güçlü feodalizm kalıntıları varlıklarını sürdürürler.

«Arı» üretim tarzları yoktur ve hiçbir zaman da olmamıştır; hepsi de sürekli bir değişme süreci içinde bulunurlar. Egemen tarzın yanında, her zaman geçmiş tarzların kalıntıları ile, (sosyalizm hariç olmak üzere) gelecekteki üretim tarzının tohumları vardır.

3) *Uzlaşmaz sınıfların bulundukları bütün toplumlar*, üretim tarzları ne olursa olsun, *maddi mallar doğrudan üreticisinin sömürüsüne dayanırlar*. Toplumun bir bölümünün üretim araçları tekeline sahip bulunduğu her yerde, üretim araçları sahipleri için dirimsel zenginlikleri emekçinin ister istemez üretme zorunda olduğunu açıklar Marx.

Asyagil üretim tarzı için de böyledir bu, her ne denli devlet, bu durumda kesin üretim etkeninin : toprağın sahibiyse de, Asyagil üretim tarzı için de böyledir bu.

«... Bu pırıl pırıl köy topluluklarının, zararsız görünümlerine karşın, her zaman doğu despotizminin sağlam bir temeli olduklarını da unutmamalıyız, diye yazar Marx. ... Kastların ve köleliğin küçültücü izini taşıdıklarını unutmamalıyız bu küçük toplulukların...» *(Hindistan'da Britanya Egemenliği.)*

4) Uzlaşmaz sınıfların bulunduğu bütün toplumlarda sınıflar savaşımı vardır.

5) Bütün prekapitalist üretim tarzları, çoğu durumlarda, doğrudan üretici ile üretim araçları sahibi sömürücünün kişisel gereksinmelerine yönelik bir üretime dayanırlar; üretimin ancak çok küçük bir bölümü tecimsel bir biçim kazanır. Üretici güçlerin düşük genel gelişme düze-

yinden başka, büyük yükleri taşımaya yetenekli kara taşıma araçlarının yokluğu da büyük ölçüde sorumludur bu durumdan. Yük çekme hayvanı, tek taşıma aracıydı. Ağır yükler ancak su yoluyla taşınabilirdi, ama orada da bu iş teknelerin küçük boyutları ve motor yokluğuyla sınırlandırılmıştı. Akıntıya karşı gitmek için, tekneleri insanların ya da hayvanların çekmesi gerekiyordu.

Özetleyelim. Tarihsel olarak, üretim tarzları hiçbir zaman arı durumda varolmamışlardır. Sürekli bir değişme süreci içine girmişlerdir; geçmiş tarzın kalıntıları ve bir sonraki üretim tarzının tohumları, egemen üretim tarzıyla bir arada yaşarlar. Çeşitli üretim tarzlarının kimi ortak noktaları vardır : böylece, uzlaşmaz sınıflardan oluşan her sınıflı toplum sömürüye dayanır ve sürekli bir sınıflar savaşımı alanı olur; bütün prekapitalist üretim tarzları, kişisel gereksinmeleri karşılamaya yönelik üretim üzerine kurulmuşlardır; günümüzde, Asyagil üretim tarzı hiçbir yerde egemen tarz değildir. Bütün bunlar bir arada, Asyagil üretim tarzının feodalizmin bir türü olduğunu, destek kanıtlarla savunma olanağını vermiştir doğubilimcilere, ama kanımızca, Marx'ın görüşünün yanlış ve yararsız bir düzeltilmesidir bu.

Eğer Marx'ın betimlediği Asyagil (doğusal) üretim tarzı ile Batı Avrupa'da varolan klasik feodalizmi gözümüzde canlandırır, ve eğer onları arı bir biçim altında, bilimsel soyutlamalar olarak karşılaştırırsak, o zaman farklı üstyapılarla birlikte *iki ayrı üretim tarzının* söz konusu olduğu açıkça ortaya çıkar.

Asyagil üretim tarzında, toprak, en önemli üretim aracı, devlet mülküdür. Klasik feodalizmde ise, *toprağın efendilerinin —feodallerin— mülkü*. «Senyörsüz toprak olmaz» diye ilân eder feodalizm yasası. Toprak kalıt olarak yalnız büyük oğula kalır (toprağın tasarrufa verilen ve kalıtçısız kalma durumunda hakkı krallık ailesine düşen bir kral fiefi olarak düşünülmesinin pratik bir önemi pek olmamıştır).

Marx'ın açıkladığına göre, yağışların düzeyinin yetersiz olduğu çöllük bölgelerde varolan Asyagil üretim tarzında, nüfus pek geniş olmayan, ama harklarla sulanan topraklar üzerinde toplanıyordu. İşgücü yetersizliği yoktur burada. Harklarla sulanan toprak çok pahalıya oturur. Çin'de yüzölçümü birimi olan mu'nun 1/16 hektarı simgelemesi ilginçtir. Bu nedenle en eski zamanlardan beri işlenmiş toprak zilyetlerinin yazıldıkları bir kadastro yapılıyordu.

Klasik feodalizmde, toprak yeterli miktarda vardır, ama onu işlemek için işgücü eksiktir. Bu nedenle, köylüleri ve hayvanları ele geçir-

mek ve onları kendi öz topraklarına aktarma niyetiyle, feodaller komşu topraklarda soygunculuk seferleri yapıyorlardı.

Ortaçağ belgeleri, toprağın ve işgücünün farklı değerlendirme biçimlerini büyük bir açıklıkla gösterir. Feodal toprakların başka ellere geçişi sırasında, toprakların boyutları ancak yaklaşık olarak betimlenmiştir : ırmaktan falanca dağa, yoldan filânca ormana, vb. gibi. Buna karşılık, aktarılan işgücü, yalnız nicelik olarak değil, ama eğer varsa : örneğin iki demirci, iki araba ustası, üç fıçıcı, vb. gibi özel niteliğiyle de, olağanüstü bir titizlikle sayılmıştır. Rusya'da XIX. yüzyılın ilk yarısında bile, toprak sahibi söz konusu olunca, yalnız toprağın desyatin sayısının değil, ama sahip bulunduğu köle «canlar» sayısının da söylendiği çok iyi bilinir.

Asyagil üretim tarzında, üretici tarafından doğrudan doğruya yaratılan artık - ürünün, kendini vergi biçimi altında dışavuran toprak rantının, birincil olarak tek sahibidir devlet. Bütün sömürücü katmanlar emekten doğmayan gelirlerini devlet aracılığıyla elde ederler (6).

Feodalizmle birlikte, toprak sahibi, emek rantla ürün rantı temellük eden dolaysız bir sömürücüdür. Devlet bu işle hemen hemen hiç uğraşmaz.

Asyagil üretim tarzında, devlet halk için dirimsel önemde bir işlevi yerine getirir : sulama sistemleri kurar ve yönetir. Bu sistemleri kurmak ancak geniş alanlar üzerinde olanaklıdır ve, onlar olmadıkça da, bu kurak bölgelerde hiçbir tarımsal üretim olanaklı olamazdı (zararlı su baskınlarına karşı korumayı da ilgilendirir bu). Geri alınabilir memurların sınırlı bir zaman için atanmasıyla birlikte, siyasal erkliğin kendini çoğu kez «Asyagil despotizm» aracıyla dışavuran güçlü bir merkezileşmesi doğar bundan. Kötü ürün olasılığına karşı, devlet beslenme yedeklikleri kurmakla uğraşır. Yusuf'un Firavun'a yedi iyi ürün yılı boyunca beslenme yedeklikleri depolamayı öğütlediği yolundaki ünlü Tevrat söylencesi, Tevrat yazıldığı sırada Mısır'da Asyagil üretim tarzının varolduğunu su götürmez bir biçimde dile getirir.

Klasik feodalizmde, bu durumda hiçbir ekonomik rol oynamayan devletin hemen bütün işlevlerini feodal kendisi yerine getirir. Köylüleri karşısındaki çokbiçimli sömürüyü bir tek kişide simgeler o : silâhlı birlikle-

(6) Hint kırsal komününün, rahipler, müneccimler, vb. gibi maddi üretimle uğraşmayan kimi önemli kişileri bunun dışında kalır. Bununla birlikte, onların gelirleri de köylünün ya da zanaatkârın gelirinden yüksek değildir.

ri aracıyla onlar üzerinde egemenlik kurar, yargılar, cezalar verebilir, hapsedebilir, ölüme mahkûm edebilir ve idam edebilir onları. Her feodal kendi topraklarında efendidir. Kral, *primus inter pares*'den, eşitler arasında birinciden başka bir şey değildir. Almanya, Polonya, Macaristan gibi kimi ülkelerde, kral ya da imparator (değişik dönemlerde) feodaller tarafından seçilirdi. Erkliği kendi öz feodal topraklarını kaplardı ve öteye geçmezdi. Eğer en güçlü feodal kral olursa, bazen en güçsüz feodalleri kendi erkliğine bağımlı duruma getiriyordu. Ama bu da ancak ayrıksın durumlarda oluyordu (7).

Feodal devlet, ayrıca tek bir devletten söz edilebileceği ölçüde, hiçbir ekonomik, yönetsel ya da tüzel (adli) işlevi yerine getirmiyordu. Bu işlemler çeşitli feodallerin yetkileri içindeydiler. Hatta savaşın yönetimi bile genellikle feodallerin işiydi. Devletin askerleri, gerçekte, feodallerin kendi öz bayrakları altında savaşan askerlerinin toplamından başka bir şey değildiler. Kral savaş ilân edebilirdi, ama feodaller de kendi askerlerini göndermeyebilirdiler. Eğer bu askerler gelirse savaş başlardı; yoksa, savaş mavaş olmazdı.

Asyagil üretim tarzının niteliğinin, feodal üretim tarzının niteliğinden baştan aşağı ayrıldığını görüyoruz : Marx'ın sınıflamasını reddetmek ve Asyagil üretim tarzını feodalizmin bir türü olarak nitelemek için hiçbir neden yoktur.

Asyagil üretim tarzının gerçekten varolup olmadığını saptamak için, Tarih'te uzun uzmanlık dışı çalışmalara girişmeye gerek yok. Tartışılan şey, onun tarihsel gerçekliği değildi; bağımsız bir üretim tarzı olarak mı, yoksa feodalizmin Asyagil bir türü olarak mı düşünülmek gerektiğini söylemek söz konusuydu.

Her şeye karşın bu konuda kuşkuları olanlar için iki önemli olguyu dile getirmek isterdik.

a) Afrika ile Asya'nın birçok çöllük bölgesinde kum altında gömülmüş kentler bulunmuştur ve arkeologlar durmadan yeni bulgular yapmaktadırlar. Kentler, büyük tapınaklar, piramitler, vb., çağın üretici güçlerindeki gelişmenin düşük düzeyi göz önüne alınırsa, kalabalık bir nüfustan söz etmemize izin veren bu yapıtlar, sulama şebekeleri olmak-

(7) Avrupa «mutlak krallıklar»ı, ancak feodalizmin dağılma döneminde, burjuvaziye yol açan «Tiers Etat» belirip, piyadenin ateşli silâhları kavgada feodal süvariye karşı üstünlüğü ele geçirmeye başladığı zaman, bu güçlere dayanarak oluşabildiler.

sızın, yani su mühendisliğini oluşturacak ve örgütleyecek güçlü bir devlet erkliği olmaksızın, yani Asyagil üretim tarzı olmaksızın, çöl ortasında nasıl ortaya çıkıverirlerdi?

b) Daha önce de belirtmiş bulunduğumuz gibi, doğu dillerinde «toprak sahibi» terimi yoktur. Tarihin ürünüdür bir dil, bir halkın tüm tarihinin sonucudur. Eğer Doğu'da Asyagil üretim tarzı değil de, toprak sahipleriyle birlikte yalnızca feodalizm yaşanmışsa, orada bu sözcüğün yokluğu nasıl açıklanacak?

Asyagil üretim tarzının varoluşunu belgeler yardımıyla tanıtlamak çok daha güçtür. Bu çok eski çağla ilgili kaynakların yetersizliği, bilim adamlarında yüzseksen derecelik kanı değişikliklerine neden olur. Bunun kanıtı olarak, akademisyen V. Struve'nin şu bildirimlerini veriyoruz :

1928'de, V. Struve Asyagil üretim tarzının varoluşuna karşı çıkıyordu.

1931'de, Asyagil üretim tarzının eskil Mısır'da uzun süreden beri varolduğunu tanıtlıyordu.

Şöyle açıklıyordu : «... tüm gereçleri irdeledikten sonra ... Mısır'da feodal olarak niteleyemeyeceğimiz tikel bir kuruluşun gerçekten varolduğu ... sonucuna vardım. ... Sulama sistemi tarafından gerektirilen çalışma ... hatta sömürücü bir oligarşi ondan kopup uzaklaştıktan sonra bile ... bu ilkel komünü korumuştur. ... Sulamanın sürdürülmesi için gerekli bu ortaklaşa çalışmaları gerçekleştirme olanağını, yalnızca bu komünün direnme gücü sağlıyordu. ... Asyagil üretim tarzının özelliği şudur ki, sulama için bir bayındırlık hizmetleri kurumunun zorunluluğu sonucu, komün dağılmamış, ve yapay olarak sürmüştür; ve, tuhaf bir biçimde, durum en son döneme değin, Batlamyus dönemine değin de böyle kalır.»

Şu satırlar Mısır'da suyun kesin önemini gösterir : «Birçok durumda, diye yazar Struve, toprağının sahibi olan Mısır köylüsü, suyun sahibi değildi, yalnızca ondan yararlanıyordu. Mısır'da, herhangi birinin bağımlılığı altında bulunduğunuzu söylemek için : «ben falanca birinin 'su'yunda, filanca birinin 'kanal'ındayım dersiniz.»

V. Struve'nin son vargısı şu tümcede özetlenmiştir : «*Eğer bana Mısır'da Asyagil üretim tarzının varlığının hangi zamana değin saptanabildiğini tahmin ettiğim sorulursa : bana göre, Roma egemenliğinin o zamana kadar varolan kuruluştan farklı bir kuruluş getirdiği Roma dönemine değin, yanıtını vereceğim.*»

Sonradan, V. Struve yeniden Mısır'da varolan üretim tarzının Asyagil değil, ama köleci olduğunu açıkladı.

Çin konusunda da benzer bir durum görülür. Tartışmaya katılanlardan çoğunun niteliği gibi, bizim niteliğimiz de yetersiz olduğundan, o zaman öylesine ateşli tartışmalara yol açan : Çin'de Asyagil bir üretim tarzı varolmuş muydu? sorunu üzerine herhangi bir şey söylemiyoruz.

Büyük bir ülkedir Çin, ve bu ülkede yalnız Çinliler değil, ama gelişme düzeyleri daha düşük olan başka ulusal topluluklar da yaşamıştır. Tarihi binlerce yılı kaplar. Bu binlerce yıl sırasında sınıf çatışmaları, devrimler, başka halklar tarafından istilâlar, vb. olmuştur. Bu nedenle, bu belirli durumda, sürekli olarak değişen, dağılan ve birbirine karışan üretim tarzlarını irdelemek çok daha güçtür.

Yazılması bugünkünden daha karmaşık olan dörtbin yıllık hiyerogliflerin doğru yorumlanmasının gösterdiği özel güçlük de eklenir buna. Çinli bilginler çok eski hiyerogliflerin yorumlanmasında pek çok ayrılıyorlar.

Bir hiyeroglifin yorumlanmasında bir ayrılık, özsel bir olgu konusunda : Çin tarihinin belli bir döneminde, ülkenin belli bir bölümünde, feodal bir rejim mi vardı, yoksa hangisi olursa olsun bir başka toplumsal rejim mi? konusunda, düşünce ayrılıklarına yol açar.

Asyagil ve feodal üretim tarzlarının iki ayrı üretim tarzı oluşturduklarını, ve kendi tarihsel varoluşuna, birincinin de sahip bulunduğunu düşünüyoruz biz.

Bugün, otuz yıl sonra, Asyagil üretim tarzının feodalizmin bir türü olup olmadığını bilme sorunuyla ilgili tartışmayı anımsadığımız zaman, Asyagil üretim tarzının yadsınmasında ve bu konuda Marx tarafından takınılan tavrın yanlış biçimde yorumlanmasında gösterilen aşırı inadı anlamak çok güç geliyor. Hem de, üç yıl önce bütün komünist partiler tarafından kabul edilen Komintern programında Asyagil üretim tarzı kalıntılı ülkelerin söz konusu edilmesine karşın gösteriliyordu bu inat (8).

---

(8) Asyagil üretim tarzının varoluşunun en inatçı karşıtları, haklı çıkmak için, program metninde Asyagil üretim tarzının tırnak içinde söz konusu edildiği olgusuna başvururlar. Onlara göre, Asyagil üretim tarzının varlığını yadsıma anlamına gelir bu. Ama eğer program yazarları Asyagil üretim tarzının kalıntılarına hiçbir önem vermeselerdi, programda Asyagil üretim tarzının sözünü ederler miydi? Bu noktada kuşkucu olanlara verilmiş bir ödündü tırnaklar.

Bu sorunun Çin bakımından biilmsel ve siyasal - stratejik bir önemi vardı. Asyagil üretim tarzı karşıtları, yirmili yıllar Çin'inin toplumsal yapısını normal bir feodalizm olarak kabul etmeyenleri (ben de dahil) siyasal düşman sayıyorlardı. Böylece de, önemli sorunların aydınlatılmasına engel oldular.

Asyagil üretim tarzı karşıtlarının kanıtlamalarını ayrıntılı bir biçimde çözümlemek, zaman yitirmek olurdu. Ne Marx'ın diyalektik yöntemini anladıkları, ne de durmadan yinelediği uyarılarını kavradıkları için (her genellemenin, Marx'a göre, derin bir ön bilgiye ve somut olguların çözümlenmesine dayanması gerekir), kendi bağlamlarından koparılıp alınmış ve yanlış anlaşılmış alıntılara dayanarak, Marx'ın kötü bir Marksist olduğuna ve Marksizmi bilmediğine indirgenir kanıtlamaları.

Böylece, Marx'ın, bilindiği gibi, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne yazdığı Önsöz'ünde, Asyagil üretim tarzına, insanlığın gelişme dönemleri olarak eskil, feodal ve kapitalist tarzlarınkine benzer bir önem vermesine karşın, tartışmaya katılanlardan biri, E. Yolk, «Asyagil üretim tarzı teorisinin... Marksist - Leninist toplum öğretisinin temellerine karşı olduğu»nu olumluyordu.

Polemik bir saldırı değildi bu. E. Yolk aynı şeyi *Marksizmin Bayrağı Altında* dergisinde de yineledi. «Tikel bir «Asyagil» üretim tarzı kuramı, özünde antimarksist bir sistemdir...» Tartışmalar sırasındaki konuşmasında, şöyle dedi : «Asyagil üretim tarzı ... sınıf ve devlet üzerindeki Marksist - Leninist teorinin temellerine karşı olduğu için, teorik bakımdan dayanaktan yoksundur.»

Marx'ın kendi öz öğretisini anlamadığını olumlama anlamına gelir bu. Marx'a yapılan haksızlığı biraz hafifletmek için, Yolk ona Asyagil üretim tarzı derken, örtükçe başka bir şey demek isteme görüşünü maledivordu. Kaş yapayım derken göz çıkarmaktan başka bir şey değildir bu.

Asyagil üretim tarzı karşıtları yönünde başlıca raportör olan M. Godes, daha ölçülü görünüyordu. Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsözü konusunda, şöyle diyordu M. Godes : «... tüm önsözün anlamı gibi, parçanın tüm bağlamı da, hangi biçimde olursa olsun, rastlantısal bir açıklamayla karşı karşıya bulunduğumuzu kabul etme olasılığını uzaklaştırır. Bu açıklamada sayılmış bulunan üretim tarzlarının her biri özgül bir toplumsal kuruluş oluşturur ve ardışıklık düzeni içinde belirli bir yer, Marx'ın aralarından her birine verdiği belirli bir yer tutar...»

«Bir dizi çalışması içinde, Asyagil üretim tarzını Marx'ın özgül bir toplumsal kuruluş olarak kabul edip etmediğini bilme sorunu üzerindeki tüm tartışmaları kesmenin sırasıdır. Asyagil üretim tarzı benimsenmese bile, Marx'ın tartışılmaz açıklamaları görmezden gelinemez.»

Bu türlü olumlamalarla her Marksist aynı kanıda olabilirdi. Ama, bu doğru fikirden başlayarak, M. Godes nasıl her şeye karşın Asyagil üretim tarzını yadsıyacak kadar ileri gidebilmiştir? Doğu, ülkeleriyle ilgili birçok olgunun Marx zamanında henüz duyulmamış olduklarını ve, bu nedenle de, Morgan'ın araştırmalarını bilmeyen Marx'ın, Asyagil üretim tarzının varoluşunu bir çalışma varsayımı olarak ileri sürmüş bulunduğunu olumlayarak. «Marx'ın ... bir yandan ilkel toplum ilişkileri üzerine, öte yandan, kaba sınıfsal ayrımlaşmasıyla birlikte, eskil toplum rejimi üzerine bir fikri vardı; tarihsel süreç anlayışındaki boşluk, onu eksik halkayı araştırmaya zorluyordu.»

M. Godes'un sonraki tezleri, öteki Asyagil üretim tarzı karşıtlarının olumlamalarından çok az ayrılır. O da, «Asyagil üretim tarzının feodalizmden başka bir şey olmadığı» sonucuna varır. Temel kanıtı, G. Dubrovski'ninkinin tıpkısıdır : sömürülenler bakımından koşulların özdeşliği. Asyagil üretim tarzı ile feodalizm arasındaki karşılaştırma dolayısıyla, bu sorunu daha önce yanıtladık sanıyoruz.

Asyagil üretim tarzı karşıtları böylece bir nokta üzerinde birleşmiş bulunuyorlar : Marx yanılıyordu. M. Godes'a göre, Marx'ın olguları yeterince bilmemesi olgusundan ileri geliyordu bu; G. Dubrovski'ye göre, Marx'ın yalnızca kapitalizmi anlayıp feodalizmi anlamamasından; E. Yolk'a göre de, Marx'ın Marksizmi anlamamasından. Ve bütün bunlar Marx'ın yapıtlarından çıkarılmış alıntılar yardımıyla da tanıtlanmış bulunuyordu.

Asyagil üretim tarzının varoluşunun yadsınması, *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm* kitapçığında bu üretim tarzının adını anmayan Stalin tarafından kesin olarak onaylanmıştı.

Sorun gelip şuna dayanıyor : son araştırmalar Marx'ın «varsayım»ının yanlış olduğunu mu tanıtlamışlardır, doğru olduğunu mu? Asyagil üretim tarzı, nerede olursa olsun, tarihte varolmuş mudur? Bize gelince, biz bu sorunu kesin biçimde çözmeye yeterince yetkili değiliz.

Felsefeci, iktisatçı ve tarihçi, ciddi Marksist araştırıcıların bu sorunu yeniden tartışacakları ve Marx ile Engels'in üretim tarzları üzerindeki, kanımızca doğru öğretilerini yeniden saygınlığına kavuşturacakları zaman, sanıyoruz ki artık gelmiştir.

YURİ SEMENOV

ESKİ DOĞU'NUN SOSYO - EKONOMİK REJİMİ

Eski Doğu'nun tarihini konu alan çalışmaların hemen hepsi eski Doğu toplumunu köleci olarak niteler. Bununla birlikte, bu aynı çalışmalar, gelişmelerinin ilk aşamalarında, bu toplumlarda ancak nüfusun önemsiz bir azınlığını oluşturan çok küçük bir sayıda köle bulunduğunu ve, tarihleri boyunca, büyük maddi mallar üreticileri yığınının köle sayılamayacak kimselerden bileştiğini de öğretirler bize. «Bu çağın emekçi nüfusunun büyük bölümü, diye yazar V. Avdiev Eski Mısır İmparatorluğu konusunda, eski tarım topluluklarının üyeleri olan özgür çiftçiler tarafından oluşturuluyordu.» «Bize göre, diye yazar İ. Stuçevski, Mısır'ın başlangıcında pek o denli gelişmemiş bulunan kölelik öğeleri, Yeni İmparatorluk döneminde son derece gelişmiş bulunuyorlardı.» «Güney Mezopotamya nüfusunun çoğunluğu, İ.Ö. üçüncü binyılın başlarında ve çok daha sonra da, hiç kuşkusuz kırsal komün üyeleri tarafından oluşturulmuştur», diye belirtir V. Struve. «Eski Doğu'da, diye okuyoruz *Vestnik drevnei İstorii* (Eski Tarih Ulağı) dergisinin bir makalesinde, emekçi nüfusun büyük bölümünü köylülük oluşturuyordu. Binyıllar boyunca, kölelik, ilerletici itici yapı olmasına karşın, ekonominin temelini oluşturmamıştır orada». Bu tür alıntılar durmadan artırılabilir. Bununla birlikte, kölelerin sayısı her ne denli küçükse de, sakın kölelik Eski Doğu'da tek, ya da hiç değilse egemen sömürü biçimi olmasın? Gerçekten böyleyse, o zaman eski Doğu toplumlarını köleci toplumlar olarak nitelemek doğru olurdu. Oysa, yapılan bütün çalışmalar karşıt bir yanıta yol açıyor. Kuşkusuz, çeşitli bilginlerin köle olmayan doğrudan üreticilerin durumu üzerindeki kanıları her zaman aynı değil. Kimileri onlarda görece türdeş bir yığın görüyor. Kimileri de onların arasında işletmelerini özgürce yöneten komünler üyeleri ile, kralın, tapınakların, aristokrasinin toprakları üzerinde çalışan, bağımlılık durumları bir ya-

rı - özgürlük içeren kimseler görüyorlar. Ama temelde düşünceler birleşiyor: köle olmayan bütün doğrudan üreticiler, ister özgür ister bağımlı olsunlar, sömürülüyorlardı. Ve yalnızca doğrudan doğruya krala, tapınaklara ya da aristokrasiye bağımlı olan üreticilerin sayısının, kölelerin sayısını çok aştığı da kabul edilmiş bulunuyor. «Henüz kölelik durumuna düşmemiş, ama köleci bir aristokrasiye bağımlı kimselerin köleler üzerindeki sayısal üstünlüğü, özellikle İ.Ö. üçüncü binyılda ve hatta kısmen daha da sonra Mısır'da ve Mezopotamya'nın Güney'inde, köleci toplumun gelişmesinin ilk biçimlerinin başlıca ayırt edici özelliklerinden biridir», diye yazarlar İ. Diyakonov ile G. İlin. Ve eğer «komünlerin özgür üyeleri» de bağımlı üreticiler arasına eklenirse, köleci biçimin kat kat üstünde, köleci olmayan sömürü biçimlerinin kesin başatlığının açıkça ortaya çıktığı görülür. Hatta bu toplumların köleci niteliğine sıkı sıkıya inanan bilim adamları tarafından dile getirilen genel olumlamaların okunmasından bile bu görünüm ortaya çıkar. Ekonomisi köleci olmayan sömürü biçimlerine dayanan bir toplumu köleci olarak tanımlamadaki saçmalık açıkça göze batmaktadır. Bu da kimi açıklama girişimlerine yol açar. Örneğin İ. Diyakonov Sümer toplumu konusunda şöyle yazar : «Bir ilk köleci toplum olarak tanımladığımız bu toplumda, kölelerin sayısının görece düşük olması ve bu kölelerin de özellikle üretimin ikincil kesimlerinde çalıştırılmaları; tamamen köleci değil, ama yarı - ataerkil bir sömürü altında bulunan özgür insanlar sayısıyla korunukların *(clients)* sayısının, kölelerin sayısını aşması, ve korunukların ekonomik öneminin açıkça daha büyük olması gibi olgular bizi şaşırtmamalıdır.» Daha ilerde, yazar eski Sümer'de kölelerin neden az sayıda olduklarını, ve ekonominin kilit kesimlerinde neden çalıştırılmadıklarını da açıklar. Ne var ki asıl şaşırtıcı olan, aydınlatıcı bilgiler gerektiren şey, hiç de eski Sümergil toplumda kölelerin küçük sayısı değil, ama bu toplumun köleci olarak tanımlanması olgusudur. Kimi bilim adamları da, eski Doğu toplumlarının köleci niteliği tezini temellendirme girişimlerinde, bazen kralın, tapınakların ya da aristokrasinin hesabına şu ya da bu düzeyde çalıştırılan yerel nüfus temsilcilerini, ve hatta bazen «özgür insanlar»ın bir bölümünü bile, köleler arasında saymaya girişmişlerdir. Bununla birlikte, tarihçilerin ezici çoğunluğu, temelsiz ve tarihsel olgulara aykırı oldukları ortaya çıkan bu türlü girişimlere katılmamışlardır. Eski Doğu toplumunun niteliği üzerine genellikle kabul edilen görüşü desteklemeye yönelik en yaygın kanıt, nicel bakımdan egemen sömürü biçimi olmamasına karşın, köleliğin gene de bütün öbürlerini belirleyen temel biçim olmaktan geri kalmadığını söylemeye dayanır. Ama ne yazık ki hiçbir irdeleme bu görüşü doğrulamaz.

Eski Doğu'da varolan bütün sömürü biçimlerini ayrıntılı bir teorik çözümlemeden geçirmeden, onları birleştiren ilişkilerin tüm karmaşıklığını ortaya koymadan önce, köleliğin belirleyici rolünün tanıtlandığı ileri sürülemez. Ve burada gerçekten şaşırtıcı bir olgu karşısında bulunulur : Eski Doğu'da köleci olmayan sömürü biçimlerinin —yani, Sovyet bilim adamlarının ortak görüşüne göre, hiç değilse nicel bakımdan, o dönemde kesinlikle başat olan sömürü biçimlerinin— en küçük bir teorik çözümlemesine girişen hiçbir irdeleme yoktur.

Kimi bilim adamları, üreticilerin büyük bölümünü oluşturan komünler üyeleri özgür insanların da, tıpkı köleler gibi, acımasız bir sömürü altında bulunduklarını ayak üstü belirttikten sonra, artık bu sorunla genel olarak uğraşmaz ve bütün dikkatlerini kölelik üzerinde toplarlar. Bu sömürü biçimi neydi, onu nasıl belirginleştirmeli, bu konuda tek söz etmezler. Başka bilim adamlarının çalışmalarında, bu sömürü biçimleri az çok ayrıntılı biçimde betimlenmiş, ama hiçbir teorik çözümlemeden geçirilmemişlerdir. En iyi durumda, köleci olmayan çeşitli sömürü biçimlerini nitelemeye yönelik kimi terimlerin kullanıldıkları görülür. Bu sömürü biçimleri, «ataerkil», «yarı - ataerkil», «korunuksal» *(«clientèle»)*, «kolonluk», «bağımlılık» *(«asservissement)* olarak nitelenmişlerdir.

Ne yazık ki sorunun kavranmasına ancak çok güçsüz bir katkıda bulunur bu, çünkü bu terimlerin anlamı çok kapalı ve belirsiz kalır. Son yirmibeş yıl içinde yapılan çalışmaların hiçbiri, kendini açıkça dayatan : eski Doğu'nun köleci olmayan sömürü biçimlerini daha önce bilinen biçimler (kölelik, feodalizm, kapitalizm) arasına mı koymak gerekir, yoksa emekçi ile üretim araçlarını birleştirmenin tikel bir uzlaşmaz (antagonist) yolunu mu oluştururlar? sorusunu sormaya bile çalışmaz. Bununla birlikte, eski Doğu'nun sosyo - ekonomik yapısı sorunlarına bir çözüm getirmeye yetenekli sorunu tek koyma biçimi de, işte budur.

Eski Doğu biliminin elinde bulunan gereçlerin en büyük bölümü, eski Sümer'in devlet ve tapınaklar ekonomisindeki doğrudan üreticilerin sömürü biçimleriyle ilgilidir. V. Struve, A. Tiyumenev ve İ. Diyakonov gibi seçkin Sovyet bilim adamlarının çalışmaları bu sorunu konu almışlardır. Eski Sümer tapınakları yurtluklarının *(domaines)* ilk gelişme aşamaları üzerine elimizde bulunan veriler oldukça bölük pörçüktür. Bu tip işletmelerin az çok belirgin bir fikir edinilebilecek en eskisi, Surrupak kentinin en güçlü tanrısı tapınağınınkidir (İ.Ö. 26 - 27 yy.). Ekonominin ana dalı tarımdı. Belgelerde tapınak yönetiminin toprağı kendi öz araçlarıyle işlettiğini gösteren hiçbir şey yoktu. Ve böyle bir şey olursa

bile, ancak çok küçük bir ölçüde olmuştur. Tapınak topraklarının en büyük bölümü, her ad, meslek ve nitelikteki kimseler tarafından işlenen küçük bölgülere *(parcelles)* bölünmüştü. Doğrudan üreticiler tapınak yönetiminden çekim hayvanları ile tohumları da alıyorlardı. Ürünün bir bölümü işleyene, öbür bölümü tapınak ambarlarına gidiyordu. Toprakları işleyenler özel memurların, sorumlu *angar*'ların yetkesi altına konulmuş gruplar oluşturuyorlardı. Angarlar yetkeleri altındaki köylülerden ürünü topluyor ve tapınak ambarlarına iletiyorlardı.

Surrupak tapınağı yurtluğunun, içlerinde toprak bölgülerini işleyenlerin de bulundukları personelinin en büyük bölümü, *guruşlar* tarafından oluşturuluyordu. Bu guruş terimi, kentsel topluluğun tüm özgür üyeleri için de kullanılıyordu. Bu da onların hiç kuşku yok ki komünler üyeleri olduklarını, ama tapınak yurtluğuyla daha sıkı bağlarından ötürü, öbürlerinden farklı bir durumda bulunduklarını gösterir. Bu guruşların bir bölümü az çok düzenli biçimde aynî bir ücret alıyorlardı. Tapınak yurtluğu personeli, guruşlardan başka, durumu belki köleliğe yakın olan *dumu - dumular* ile, erkekleri *aru* ve kadınları da *gim* olarak adlandırılan kölelerden oluşuyordu. Kölelerin yurtluk yaşamında göze çarpan bir rolleri yoktu. *Dumu - dumular* da birinci planda bir rol oynamıyorlardı. Surrupak tapınak yurtluğunda maddi malların başta gelen üreticileri, bu yurtluk bölgülerinin işleyicileri olan *guruş*lardı.

Tapınak topraklarını işleyenler *(tenanciers)* tarafından uğranılan sömürü biçiminin çözümlenmesi kolay iş değildir. Bu sömürü biçimi her şeyden önce feodal biçimi andırır. İşleyen, kendisine verilmiş bulunan bölgüyü az çok özerk biçimde işliyor ve üretiminin bir bölümünü tapınağa veriyordu. *Guruş*ların hiç olmazsa bir bölümünün, belli bir noktaya değin kişisel olarak tapınağa bağımlı bulunduklarının, doğrusunu söylemek gerekirse çok belirsiz kanıtları var. Böylece, örneğin birçok belgede, tapınak *guruş*ları «kaçak» olarak nitelendirilmişlerdir. Bununla birlikte, işleyenin kendi payını az çok özerk biçimde işlemesine karşın, işletmesinin sahibi olduğunu ileri sürmek de yanlış olurdu. İlkin, işlediği toprak bölgüsü sık sık değişiyordu. İkinci olarak, işleyen, toprağı tapınak yönetimi tarafından sağlanan hayvanlar yardımıyla işliyor ve tapınak ambarları tarafından sağlanan tohumla ekiyordu. Tapınağın yaşaması, küçük üreticinin yaşamasının temellerini oluşturuyordu. Küçük üretici, kendi bölgüsünü işlerken, tapınak yurtluğunun değerlendirilmesine katılıyor, ve işleyici aynı zamanda hem kendi hesabına işleyen, hem de başkası hizmetinde emekçi olarak görünüyordu. İşleyenin belli başlı

üretim araçlarını tapınaktan alması olgusu, bu araçlara kendi başına sahip olmadığını gösterir.

Üretim araçlarından yoksun iki üretici tipi, başkası hizmetinde iki emekçi tipi —köle ile proleter— biliyoruz. Tapınak toprağı işleyicisi bu iki kategoriden hangisini andırır? Eğer bizden beşbinyılla ayrılan bir çağın söz konusu olduğu düşünülürse, tapınak toprağı işleyicisinin, onu köleye benzeten nitelikler göstermesi gerektiği yolunda yanıtlama eğilimi beslenir. Ve bu nitelikler de vardır, kişisel bağımlılıktır bu. Ama, tapınak toprağı işleyicisi, onu ücretli emekçiye, proletere benzeten özellikler tarafından çok daha açık bir biçimde belirginleştirilmiştir. Toprak işleyenlerin, çoğunlukla yoksullaşmış komünlerin, kendilerine özgü komün toprağı bölgüsü ile öbür üretim araçlarından yoksun üyeleri arasından toplanmış bulundukları olgusundan güç kuşkulanılabilir. Özgür bir insanın tapınak personeli içine girişi, bir emekçinin işe alınmasına çok benziyordu. Ve bir kez tapınak toprağı işleyeni durumuna geldikten sonra da, *guruş*, temelde topluluğun bütün haklara sahip üyesi olarak kalıyordu. Özellikle, askeri yükümlülüklerini yerine getirme zorundaydı. Bununla birlikte, durumu zamanla kaçınılmaz olarak değişecek : kişisel bağımlılık özellikleri gitgide daha açık ve daha güçlü bir biçimde belireceklerdi. Sümer tapınak sömürüsündeki gelişmenin bir sonraki aşaması, Lugalianda ve Urukagina çağı (İ.Ö. 25. ve 24. yy) Lagaş'ındaki tanrıca Bau tapınağının muhasebe belgeleri tarafından daha açık bir biçimde betimlenmiştir. Bu dönemde, tapınak yurtluğu toprağı birçok kategoriye bölünmüştü. En önemli parça, tapınağın tarımsal emekçi ekipleri tarafından, gözeticilerle çevrelenmiş *şublugallar* tarafından işlenen «kutsal toprak» idi. Bu toprak ürününün tamamı tapınağa gidiyordu. Emeklerine karşılık olarak, *şublugaller* «beslenme toprağı» üzerinden, genellikle dolaylı biçimde paylar alıyorlardı. Bölgüleri, genel kural olarak, tapınağın ekip gözeticilerine verdiği paylara bağlıydılar. «Beslenme toprağı» üzerinden, tapınak personelinin öbür kategorilerine de paylar verilmişti. Toprak bölgülerinden başka, *şublugaller* aynî ücretler de alıyorlardı. V. Struve'ye göre, beslenme toprağına bağlı olmayan bir toprak üzerinde payları olan ve aynî ücret almayan bir başka *şublugaller* kategorisi de vardı. Ensonu, tapınak topraklarının bir bölümü, A. Tiyumenev'in belirttiği gibi, ürünün bir bölümünün ödenmesi karşılığında işletmeye verilmişti ve kiralama bazen süredaş *(simultanée)* bir payın verilmesini de kapsıyordu. *Şublugaller* ile benzer durumdaki öbür üreticiler, özellikle de *ukuuşlar*, tapınak yurtluğu işgücünün özünü oluşturuyorlardı. Köleler *(Gim, dumu* ve belki *iginudu*'ların bir bölüntüsü ile yük

taşıyıcılar) ekonominin temel kollarında çalıştırılmıyorlardı. Kimileri İmparatoriçenin saray hizmetine ayrılmışlardı, kimileri de yardımcı bir işgücü oluşturuyorlardı.

*Şublugal*lerin durumu, feodal rejimdeki emekçilerin durumuna benzer. Kendilerine ayrılmış bulunan payları, *şublugaller,* bazen de tapınağın değil, ama kendi öz malları olan bir hayvandan yararlanarak, kendileri işlerler. Gene de, her şeyden önce tapınak yurtluğunun emekçileridirler. Surrupak'daki Tapınak toprağı işleyicisi *guruş*'ta daha önce belirtilmiş bulunan kölelik çizgileri, *şublugal*'de kuşkusuz daha açık biçimde ortaya çıkar. *Şublugal,* tapınağın malı olarak sayılıyordu; tapınak yönetimine, ve özellikle de payını kendisininki ile birlikte işleme zorunda olduğu kendi dolaysız başkanına kişisel olarak bağımlıydı. Tapınak yönetimi *şublugal*'in malı olan hayvan ile evi, karşılığını ödeyerek ya da ödemeyerek, ondan istediği zaman alabiliyordu. Buna karşın, kimi belirtiler de *şublugal*'i özgür emekçiye yaklaştırır. Bu belirtiler o denli açıktırlar ki V. Struve *şublugalleri* «komünlerin özgür üyeleri» olarak tanımlar. Başkaları da *Şublugal*leri, toplulukla her türlü bağı kopardığından, tamamen topluluk dışında yer almış insanlar olarak düşünürler. Gene de, herkes onları, V. Struve gibi, özgür insanlar olarak görürler. Tüm özgür nüfus gibi, onlar da silahlı hizmete çağrılıyorlardı.

İ.Ö. 25. ve 24. yüzyıllarda Lagaş'daki *şublugal*lerin, 27. ve 26. yüzyıllarda Surrupak'daki tapınak toprağı işleyicisi *guruş*larla karşılaştırılması, Sümer tapınakları yurtluklarının temel emekçiler kategorisinin durumundaki değişikliklerin, bu durumu köleliğe yaklaştırma eğiliminde olduklarını gösterir.

Eski Sümer'deki devletin ve tapınakların ekonomik etkinliği 3. Ura hanedanıyla (22. yüzyılın sonu ile 21. yüzyıl) yeni bir aşamaya ulaşır. Maddi malların başlıca üreticileri o zaman çoğunlukla yerel nüfus içinde yer alan *guruş*lardırlar. Lagaş'daki *şublugal*ler gibi, onlar da gözeticilerin yönetimi altında ekipler biçiminde çalışıyorlardı. Ama, *şublugal*lerden farklı olarak, toprak payları yoktu. *Guruş*lar bütün yıl durmamacasına krallık yurtluğunda çalışıyor ve yalnızca aynî olarak ödüllendiriliyorlardı. Durumları kölelikten çok az ayrılıyordu. Ellerine geçen aynî ödül bir ücret olarak güç düşünülebilir. *Guruş*ların durumu, 3. Ura hanedanı krallık yurtlukları yönetiminin geniş ölçüde başvurduğu ücretli emekçilerin durumuyla karşılaştırıldığında bu çok açık bir biçimde ortaya çıkar. Ücretli emekçiler *guruş*ların aynî ödüllendirilmesinden çok yüksek bir ücret alıyorlardı. Krallık işletmesi *guruş*larının, kişisel

bağımlılık rejimi altına konulmuş emekçiler olduklarını bu olgu iyi gösterir. Gene de, kanımızca, onlara terimin tam ve gerçek anlamında köle denilemez. Onlar belli bir ölçüde özgür kişiler olarak düşünülüyorlardı. Hiç kuşku yok ki onlar ne satın alınabilirler, ne de satılabilirlerdi. Bir aileleri olabilirdi ve vardı da. Krallık yurtluklarının *guruş*ları, köleliğin tam sınırında yer alan emekçilerdiler.

Eski Güney Mezopotamya devlet ekonomisindeki sömürü biçimlerinin evriminin bir sonraki aşamasının, mantıksal olarak, emekçilerin çok büyük bir bölümün, terimin tam ve gerçek anlamıyla, köle durumuna dönüşmesini görmesi beklenebilirdi. Eğer böyle bir varsayım doğrulanmış görünseydi, bu bölgede köleciliğin itici, belirleyici rolü tezinden yana ve, dolayısıyla, Sümer toplumunun köleci olarak tanımlanmasından yana ciddi bir kanıt olurdu bu. Üçüncü Ura hanedanı krallık yurtluklarında yaratılmış bulunan ekonomik yapının az çok değişmez bir biçim altında sürdürülmesi de bu tezden yana yeterince ciddi bir kanıt olurdu.

Ama gerçekte, 3. Ura hanedanının yıkılmasından sonra, yukarda betimlenen sömürü sistemi yavaş yavaş son bulur. Birinci Babil hanedanı çağında, kral toprağı, doğrudan bir krallık tarımsal işletme nesnesi olmaz. Bir bölümü, rahipler, savaşçılar, zanaatçılar, vb., krallık yönetimi temsilcilerine ayrılmış paylara bölünmüştür. Öbür bölümü de doğrudan küçük üreticilere, *işşakum*lara ayrılmıştır. Bu sonuncular, topraktan başka, tohum, çekim hayvanı, avadanlık alacak ve ürünün bir bölümünü teslim edeceklerdir. *İşşakum*lar yukarda sözü geçen tapınak toprağı bölgüleri işleyicilerini çok andırırlar. Durumları, feodal bir rejime bağımlı üreticilerin, ücretli emekçilerin ve kölelerin belirtici özelliklerinin çelişik bir birleşimini simgeler; *işşakkum*lar, özel başkanların yetkesi altına konulmuş ekipler biçimde oluşturulduklarından, kişisel bağımlılık özellikleri daha açık bir biçimde ortaya çıkarlar. Bu başkanlardan biri yer değiştirince, ona bağımlı *işşakum*ların da onu izlemeleri gerekiyordu. *İşşakum*ların çekirdeğinin, toprağa bağlanmış eski *guruş*larca oluşturulmuş bulunması olasıdır. Hamurabi döneminde, *işşakum*ların sayısı, yoksullaşmış komünlerin, toprak ve öbür üretim araçlarından yoksun üyeleriyle artmıştır.

Sümer aristokrasisinin toprağını kimin işlediğini söylemek güçtür. İ. Diyakonov, bunların, durumları tapınakların *şublugal*lerinin durumuna benzeyen «bağımlı, ama kişisel olarak özgür» emekçiler oldukları kanısında. Bu emekçileri *şublugal*lerden ayıran şey, bunların tapınağa değil, ama özel kişilere bağımlı bulunmaları, bu özel kişilerin «korunuk»ları olmalarıdır.

Eski Babil İmparatorluğu'nun özel işletmelerinde, özellikle küçük bölgüler için ve kısa sürelerle (bir iki yıllığına), toprağı kiralama uygulamasının yayıldığı görülmüştür. Toprağı kiralayanlar, genellikle yıkıma uğramış komünlerin üyeleriydiler. Kiracı tohum, yük hayvanı ve avadanlıkları çok kez mülk sahibinden alıyordu. Bu kiracının durumu ücretli emekçiye özgü özelliklerle tanımlanır. Başkasının toprağını, kendisine verilmiş bulunan üretim araçlarıyla, oldukça kısa, belli bir zaman içinde işlemek zorundadır. Gene de büsbütün özgür bir ücretli gibi tanımlanamaz. Kiralama zamanı süresince, gerçekte mülk sahibi karşısında kişisel bir bağımlılık rejimi altına konulmuş bulunuyordu. Eğer yükümlülüklerini özenle yerine getirmezse, sert biçimde cezalandırılabiliyor : parmakları kesilebiliyor, çalıştığı tarlada öküzlere bağlanarak parçalatılabiliyordu. Bu durum bu tür kiracıyı köleye benzetir. Ama onu feodal bir rejime bağımlı emekçiye benzeten belirtiler de var : kiracı başkasının toprağını işliyor ve üretiminin bir bölümünü mülk sahibine veriyordu. Kiralamaya koşut olarak, birinci Babil hanedanı özel işletmelerinde ücretli emeğe de başvuruluyordu. Köle emeği tarımda hemen hemen kullanılmıyordu.

Ürünün bir bölümünün teslimiyle ya da başka koşullar içinde tapınak, kral ya da özel kişilerin topraklarının işlenmesi (Lagaş'daki *şublugal*ler), özgür insanın yukarda betimlenen tiplerden birine giren bağımlı emekçi durumuna dönüşmesine doğru tek yol değildir. Ekonomik bakımdan güçlü bir kişinin koruyuculuğuna başvurma da vardı. Özgür bir insan, örneğin gereksinmelerini karşılama yolunda kendisine verilen söz karşılığında yabancı bir işletmede çalışma yükümlülüğü altına girebilirdi. Bu da kaçınılmaz olarak koruyucu karşısında kişisel bir bağımlılık durumuna yol açıyordu. Ama bu tipteki bir emekçi koruyucusundan ayrılabilirdi. Asur'da, İ.Ö. 16. yy. ile 11. yy. arasında, koruma çoğu kez bir «evlât edinme» biçimini alıyor, bu da kişisel bağımlılığı sağlam ve sürekli kılıyordu. Bize kadar erişmiş bulunan evlât edinme sözleşmeleri, genellikle evlât edinilenin evlât eden için çalışma yükümlülüğü olduğunu açıkça belirtirler. Yalnız üretim araçlarından yoksun kişiler evlât edinilmiyordu. Kimi durumlarda, bir adamın tarlası ve eviyle birlikte evlât edinilmesi de söz konusudur. Orta Asur çağı, özgür bir insanı bağımlı insan durumuna dönüştürmenin, «yoksulların diriltilmesi» denilen yolunu da görmüştür. Özgür insanın bağımlılaşma (*asservissement*) biçimi olarak bu «diriltme»nin varlığı ayrıca Hitit İmparatorluğunda da görülmüştür.

Özgür insanı bağımlı insan durumuna dönüştürme tarzları arasında, İ.Ö. ikinci ve birinci binyıllarda eski Doğu ülkelerinde en yaygın olan-

lardan biri de, biçimleri son derece çeşitli olan borç nedeniyle «bağımlılaştırma» idi. Bir borç, ya taşınır ve taşınmaz malların, ve özellikle de toprağın, ya da borçlunun veya ailesi üyelerinin rehine konması karşılığında veriliyordu. «Rehine», alacaklısının işletmesinde çalışma zorundaydı. Birçok ülkede, örneğin Babil'de, İ.Ö. ikinci binyılda, alacaklının bağımlı (*asservi*) borçlu üzerindeki yetkisi yasayla saptanmıştı. Böylece, Hamurabi yasalarına göre, alacaklısının işletmesinde üç yıl çalışmış bulunan «rehine», borcundan kurtulmuş, ve öyleyse özgür sayılıyordu. Alalah, Arrapkha ve başka ülkelerde, rehine borcun tamamen ödenmesine değin alacaklının işletmesinde çalışma zorundaydı. Ama bu koşullarda bile, borç nedeniyle bağımlılaşan insanlar, köle durumuna gelmiyorlardı. Kimi haklarını koruyorlardı. Alalah tarihi, borç nedeniyle yalnız kişilerin değil, ama koca koca köylerin de bağımlılık içine düştüklerini gösterir. Asur'da (İ.Ö. 2. binyılda) insan bir rehineden başka bir şey olmadığı sürece, alacaklının onun üzerindeki yetkisi sınırlıydı : özellikle, rehine bedensel cezalara uğratılamazdı. Eğer borç, süresi içinde ödenmezse, alacaklı, rehineyi Asur sınırları dışında satma hakkı dahil, bütün hakları kazanıyordu. Borcun ödenmemesi, rehine verilen malların, ve özellikle de toprağın, alacaklının mülkü durumuna gelmesine neden oluyordu. Arrapkha'da, bu geçiş, borçlunun alacaklı tarafından «evlât edinilmesi» yoluyla gerçekleşiyordu. Çoğu kez, eski bir mülk sahibi (ve bazen de akrabaları), ürünün bir bölümünü yeni mülk sahibine vererek, artık kendisinin olmayan bir toprağı işlemeyi sürdürüyordu. Kendi işletmesini yöneten insanın belirtici özellikleriyle, başkasının hizmetindeki emekçinin belirtici özelliklerinin birleştiğinin burada da görüldüğü saptanacaktır; koşullara göre, egemen özellikler ya kölelik özellikleri, ya da ücretli emekçi özellikleriydiler.

Bu nitelikteki sömürü ilişkilerinin betimlenmesi sonsuzluğa dek sürdürülebilir, çünkü, kimi Sovyet bilim adamlarının da kabul ettikleri gibi, bu ilişikler, «ilk köleci toplumlar» denebilecek bütün toplumlarda çok yaygın bulunuyorlardı, ve hatta bu toplumların belirtici nitelikleriydiler. Sözü edilen olguları yorumlamaya çalışalım. İlkin insanın insan tarafından sömürülmesinin, kölelik, feodalizm ve ücretli emek belirtilerini çelişik biçimde birleştiren biçimlerinin eski Doğu ülkelerindeki çok geniş yaygınlığını, sağlam bir biçimde saptanmış bir olgu olarak saymak gerekir.

Sözü edilen üç tipin uzlaşmaz ilişkilerinin yalıtık özelliklerinin mekanik bir birleşimi karşısında değil, ama onların aynı zamanda hem feodal biçimden, hem köleci biçimden, hem de kapitalist biçimden farklı,

tikel bir sömürü biçimini simgeleyen, organik, bölünmez birlikleri karşısında bulunduğumuzu belirtmek gerekir. Bilinen tüm uzlaşmaz üretim tarzlarını edimsel olarak kapsayan, ayrımlaşmamış, uzlaşmaz bir toplu sömürü tarzıdır bu. Bu üretim ilişkileri tipinin kesin olarak belirtilmesi gerektiği anlaşılır. Yukarda betimlenen tipteki uzlaşmaz ilişkiler, hem de yalnız eski Doğu'da olmamak üzere, çok geniş olarak yayılmış bulunurlar. Oluşmakta olan bütün sınıflı toplumlarla, bütün sınıflı toplumların ilk gelişme aşamalarında bu ilişkilerle karşılaşılır. Bunlar hiç kuşkusuz gözden kaçamazlardı. Etnograf ve tarihçilerin yalnız eski Doğu'yla ilgili olmayan çalışmalarında bunların betimlemesi görülür. Bu çalışmalarda bu ilişkileri betimlemek için kullanılan «Korunukluk», «Kolonluk» gibi çeşitli terimler de görülür. Ama en yaygın terim, eski Doğu tarihini konu alan çalışmalarda, ve özellikle de alacaklıları karşısında borçluların durumu ve bu kavrama bağlı olaylar söz konusu olduğu zaman sık sık kullanılan «bağımlılık» *(asservissement)* terimidir. Bu terimin eski Doğu tarihi üzerindeki çalışmalarda ortakçı - çiftçiler ile öbür benzer doğrudan üreticiler kategorilerinin durumunu nitelemek için kullanıldığı da görülür. Bütün bunlar, yukarda betimlenen ayrımlaşmamış sömürü biçimini adlandırmak için bize «bağımlılık» terimini önerme yetkisini veriyor. Sömürülen üreticilere «bağımlılar» ve sömürücülere de «bağımlılaştıranlar» adını vereceğiz. Bu sömürü biçimini adlandırmak için «bağımlılık» teriminin kullanılması kimi sakıncalar içerir, çünkü bu terimin önerdiğimiz anlam içinde topladığı olaylar bütünlüğü, ilerde göreceğimiz gibi, bu terimin genellikle uygulandığı olaylar bütünlüğünden çok daha büyüktür. Ama bu terimi önerdiğimiz anlam içinde kabul etmemiz gerekir (1).

«Bağımlılık» üretim ilişkilerinin aydınlığa kavuşturulması, toplumsal ve ekonomik tarihle ilgili tüm bir karmaşık ve yüklü sorunlar topluluğunu kavramak ve eski Doğu toplum yapısındaki doğrudan üreticilerin şu ya da bu kategorisinin gerçek durumunu anlamak olanağını verir.

---

(1) Eski Rusya'da, ya bir borcun güvencesi olarak, ya bir antlaşmanın yerine getirilmemesine karşı, hatta ya da götürü bir para tutarı karşılığında sözleşmeye bağlanmış, geçici ya da yaşam boyu bir kişisel bağımlılık durumunu adlandıran Rusça *kabala* sözcüğünü, genellikle yapıldığı gibi, «bağımlılık» *(«asservissement»)* sözcüğüyle çeviriyoruz. Duruma göre, sözcük çoğu kez «borç için ceza» ya da «tutuklama» fikrine yakın, ama özel ilişkilere uygulanmış bir fikir uyandırır. Y. Semenov «kabala» terimini öbür yazarların kullandıkları terimlerin karşısına koyduğu için, bu kullanışta «bağımlılık» sözcüğü ile türevlerini («bağımlılar», «bağımlılaştıranlar») tırnak içinde yazacağız *(Fransızcaya çevirenin notu).*

En çok tartışılan sorunlardan biri de, Eski İmaparatorluk Mısırı tapınaklar ve soyluluk yurtluklarındaki maddi mallar üreticilerinin, ve özellikle genel olarak *mere*ler terimiyle adlandırılan üreticilerin durumu sorunudur.

Bu sorunla ilgili yayımlanan son yapıtlardan birinin yazarı olan T. Saveliyeva, krallık ailesi üyelerinin, tapınakların ve aristokrasinin yurtluklarındaki başlıca üreticiler olarak gördüğü *mere*leri, köle olarak tanımlar. Bundan yola çıkarak, Eski İmparatorluk Mısır toplumunun kesinlikle köleci bir toplum olduğu sonucuna varır. Tapınaklar ve soyluluk yurtluklarındaki emekçilerin büyük bölümünün kölelerden oluştuğu yolundaki tez yararına yazar tarafından ileri sürülen kanıtlar kısaca şunlardır : İlkin, T. Saleviyeva bu üreticilerin üretim araçlarından yoksun olduklarını belirtir. Bu üreticiler efendilerinin toprağını onun malı olan hayvan ve tarımsal gereçle işliyor, efendinin tohumunu ekiyor ve mülk sahibinden aynî bir karşılık alıyorlardı. Ekipler biçiminde çalışıyorlardı. Kitap, efendinin emekçilerini kendi malı olan taşınmaz mülklerin bir bölümü gibi kullanma hakkına sahip bulunduğunu ansıtır. Onları armağan olarak, kalıt olarak verebiliyor, hatta toprakla birlikte ya da topraksız satabiliyordu. Ama, aynı kitap bize, tapınakların ve aristokrasinin yurtluklarındaki emekçilerin Mısırlı'lardan oluştuklarını, bu emekçilerin bir aileleri olduğunu ve köyler halinde yaşadıklarını, bu köylerin toprak sahibine («gereç» ve «bağış» biçimi altında) çeşitli ürünler, hayvan, vb. sağladıklarını, onun «kişisel evi»ne «vergi ve haraç» ödediklerini de öğretir. *Mere*lerin, efendilerinin ölüm ayini hizmetine katıldıklarını ve ona sungularda bulunduklarını da öğreniriz. Bu çelişkilerden kurtulmak için, T. Saveliyeva en sonunda ilkin bütün *mere*lerin köle olmadıkları ve ikinci olarak da, aristokrasi yurtluklarında çalışan emekçilerden hiç değilse bir bölümünün, kendi toprakları üzerinde yerleşmiş ve beyin malı olan üretim araçları yardımıyla az çok özerk bir işletmeye girişmiş bulundukları sonucuna varır. Kral, tapınaklar ve aristokrasi yurtluklarındaki emekçilerin durumu üzerine, ***Evrensel Tarih***'in birinci cildinin Eski İmparatorluk Mısırı üzerindeki bölümünde, Y. Perepiyolkin tarafından daha kesin bir betimleme verilmiştir. Bu üreticilerin gözeticiler tarafından yönetilen ekipler biçiminde çalıştıklarını, efendinin toprağını onun hayvan ve aletleriyle işlediklerini, zaman zaman ya da düzenli olarak aynî bir karşılık aldıklarını, ve tohumlarla tarlalarının ürününün tamamının efendinin malı olduklarını Y. Perepiyolkin de belirtir. Aynı zamanda, yazar, beyin işletmesi emekçilerinden hiç değilse bir bölümünün, kullanabildikleri mallara sahip bulunduklarını da saptar. Sonunda, Perepiyolkin onları «aristokrasi tarafından kö-

leci yöntemlere göre sömürülmelerine karşın, gerçek anlamda kölelerden ayrılan» Mısırlılar olarak betimler. Maddi mallar doğrudan üreticilerinin bu tipi, diye belirtir, gerçekte üretim araçlarından yoksun bulunsa bile, öngelen durumun kimi özelliklerini koruyor ve kimi mallara sahip olabiliyordu.

Bize göre, hatta yukarda söz konusu edilen olgular bile, haklı olarak eski Mısır toplumundaki tapınaklar ve beyler yurtlukları büyük emekçiler yığınının, durumları bakımından eski Sümer'in «bağımlı» üreticilerine yakın, ama çok daha belirgin kişisel bağımlılık belirtileriyle onlardan ayrılan «bağımlı» köylülerden oluştuğu sonucunu çıkarma olanağını verirler. *Mere*lerin durumunda kölelerle feodal bir rejime bağlı üreticilerin özelliklerinin birleşmiş bulunması, çeşitli yazarlara onlarda ya köle, ya serf, ya da özgür üreticiler görme yetkisini vermiştir. Sorunu bu tekelden çözme biçimi, büyük ölçüde onu koyma biçimine bağlıydı. Gerçekten de, bilim adamları eski Doğu toplumundaki maddi mallar üreticilerinin ancak ya köle ya da özgür üretici olabileceklerini önceden kabullenmişlerdir. Bu üreticiler için hatta feodal bir rejime bağlı olma olanağı bile dıştalanıyordu. Bu nedenle, kimi bilim adamları, *mere*lerin özgür üreticiler olarak tanımlanamayacaklarını inandırıcı bir biçimde tanıtladıktan sonra, bundan onların köle durumunda bulundukları sonucunu çıkarıyorlardı. Kimi başkalarıysa, *mere*lerin köle olmadıklarını daha az inandırıcı olmayan bir biçimde tanıtladıktan sonra, bundan onların özgür insanlar oldukları sonucuna varıyorlardı. Böylece, İ. Luri'ye göre, *mere*ler topluluktan kopmuş, tapınakların ve beylerin işletmelerinde çalışan ve karşılığında toprak payları alan özgür insanlardı. Ve o, *mere*lerin durumuyla Sümer emekçilerinin durumu arasında bir benzerlik kuruyordu. Otuzlu yıllarda, sorunun biraz daha geniş bir biçimde konulduğu sırada, J. Luri'nin *mere*leri feodal bir rejime bağlı üreticiler olarak, serfler olarak gördüğünü saptamak da ilginçtir. Ensonu, kimi bilim adamları da *mere*ler arasında özgür insanların da, kölelerin de bulunduğunu savunmuşlardır.

Eğer Eski İmparatorluk Mısır'ının «bağımlı» üreticileri özellikle eski Sümer'inkileri ansıtıyor idiyseler, Orta ve Yeni İmparatorluk çağında da Babil'de varolan sömürü biçimlerine yakın sömürü biçimleri, ve en başta ortakçılık ağır basıyorlardı.

«Bağımlılık» sömürü ilişkilerinin ayrımlaşmamışlığı, onların üretici güçlerin düşük gelişme düzeyiyle açıklanan güçsüz gelişme dereceleri ve olgunluk eksikliklerinin bir sonuç ve bir belirtisidir. Bakır ve tunç çağ-

larında, bilinen üç sömürü biçiminden hiçbiri —hatta köleci biçim bile— olgunluğa erişemezdi. «Bağımlılık» ilişkilerinin köleci ilişkilere doğru evrildikleri eski Sümer devlet ekonomisinde belirmiş bulunan eğilim, işte bu nedenle kesintiye uğradı.

Bakır ve tunç çağlarında «bağımlılık» ilişkilerinin köleci ilişkiler durumuna gelemeyecekleri yolundaki tez, ilkin en azından tuhaf görünür. Gerçekten de eski Doğu toplumlarında, «bağımlı» köylülerden başka, gerçek kölelerin de bulunduğu söz götürmez. Ama eski Doğu'da kölelik henüz olgunluğa erişmemişti ve bu nedenle sıkı biçimde «bağımlılık»la birleşiyordu. Köleler özellikle ev işlerinde çalıştırılıyorlardı. Bütün öbür etkinlik alanlarında, ancak yardımcı işgücü olarak kullanılıyorlardı. Köleler tarafından yerine getirilen görev, «bağımlı»lar tarafından yerine getirilebilirdi ve çoğu kez de getiriliyordu. Bu nedenle ikisi arasında kesin bir sınır çizmek çok güçtür. Burada bize yardımcı olabilecek tek olgu kölelerin genel kural olarak yabancı olmalarıdır. Ya tutsak edilmişler, ya da satın alınmışlardır. Bu da onlar için hangi nitelikle olursa olsun hiçbir hakkın varolmayışına yol açıyordu. «Bağımlılar»sa, çoğunluk olarak yerel nüfustandılar. Bu nedenle, hatta üretim araçlarından büsbütün yoksun olsalar bile, kimi haklarını koruyorlardı. Gene de, sürecin gelişmesiyle birlikte, ev işlerinde ya da yardımcı işlerde çalışan kölelerle «bağımlılar» arasındaki ayrım gitgide silindi. Çalışma koşullarındaki özdeşlik, toplumsal durumlarının eşitleşmesine yol açtı. Bir yandan, «bağımlılar»ın durumu kölelerin durumuna, öte yandan, kölelerin durumu «bağımlılar»ın durumuna yaklaşmaya yöneldi. «Bağımlılar» gitgide kişisel olarak daha çok bağımlılaşıyor ve haklarının bir bölümünü yitiriyorlardı. Buna karşılık, köleler de «bağımlılar»ın yararlandıkları haklara benzer kimi haklar kazanıyorlardı. Sonunda, her ikisi de, gerçek kölelikten özgür insanın durumuna yakın bir duruma değin, kişisel bağımlılığın bütün derecelerinin gözlemlenebileceği toplam bir bağımlı insanlar yığını biçiminde kaynaştılar. Bu bağımlı insanlar yığını da türdeş bir şey olarak sayılıyor, bu da kendini bu yığının üyelerini adlandırmak için tek bir terimin kullanılmasıyla açığa vuruyordu. Bu son olgu, başlangıçta bütün emekçilerin, evde çalıştırılanlar dahil, ya köleler kategorisinde, ya da özgür insanlar kategorisinde bulunduklarını kabul eden bilim adamlarını güç duruma düşürür. Bu yazarlar o zaman bu terimlerin ikili anlamından, bu terimlerdeki sosyo - ekonomik içerik yokluğundan söz edeceklerdir.

Kimi dönemlerde, savaşlar ev işlerinde ve yardımcı işlerde kullanılabilecekten çok daha fazla tutsak sağlıyorlardı. Ne geliyordu o zaman

bu tutsakların başına? Bu sorunun yanıtı, eski Doğu toplumunda egemen üretim ilişkilerinin ne olduğunu saptama olanağını verdiği ölçüde, büyük bir önem taşır.

Bize kalırsa, tutsakların kölelerle doğrudan ve ayırtısız bir tutulması bize yanlış görünüyor. Tutsaklar henüz köle değil, ama üyeleri bulundukları toplumda varolan ilişkiler sisteminden kopmuş ve böylece kendi üretim araçlarıyla bağları kesilmiş insanlardılar. Bu insanların ne olacakları, şimdi onların üretim araçlarıyla olası ilişkilerine ve bu ilişkinin kuruluş biçimine bağlıdır. Bu ilişki, genel kural olarak, söz konusu toplumdaki egemen tarza göre kurulacaktır.

İsa'dan önceki ikinci ve birinci binyılların eski Doğu toplumlarında, köleler ev işleri ve yardımcı işlerde kullanılacaklardan çok oldukları zaman, genellikle toprak işlerine ayrılıyorlardı. Onlara bir toprak bölgüsü, bir avadanlık veriliyor, ve onlar da, çoğu kez kral tarafından kişileştirilen devlet olan toprak sahibine ürünün bir bölümünü vererek toprağı işliyorlardı. Fethedilen ülkelerin nüfusu, devletin başka bölgelerinde zorunlu bir iskân için yerinden de oynatılabilirdi. Yalnızca tutsaklara değil, ama daha önce köle olan insanlara da toprak ve üretim araçları verilebileceği açıktır. Savaş tutsaklarının toprağa yerleştirilmesi, Yeni İmparatorluk Mısır'ında, Hitit İmparatorluğunda, Asur'da, Urartu'da geniş ölçüde uygulanıyordu.

Sovyet bilim adamlarının çalışmalarında, böyle toprak işlerine ayrılmış savaş tutsakları genellikle köle olarak nitelenmişlerdir. Ama köle teriminin böyle bir kullanılışı, onun sosyo - ekonomik anlamının belirginliğini biraz azaltır. Ancak ve ancak, birincisi, tamamen birinin mülkü olan, ikincisi de, başkasının işletmesinde, çoğu kez efendisinin işletmesinde çalışan maddi mallar üreticisi köle olarak nitelenebilir. Toprak işlerine ayrılan savaş tutsakları, işletmelerini kendi başlarına çekip çeviriyorlardı. Bununla da, kölelerden nitel olarak ayrılmış bulunuyorlardı. Bu ayrım o kadar açık bir biçimde görünür ki göze çarpmaması olanaksızdır. Bu nedenle kimi Sovyet bilim adamları, geleneğe uyarak tutsakları köleler kategorisine sokarken, onları sözcüğün tam ve gerçek anlamındaki kölelerden ayıran nitel ayrımı da belirtirler. Yapıtlarımızda bu bağımlılık biçiminin ilkel bir servaj olarak nitelendirildiği de görülür.

Toprağa yerleştirilen savaş tutsaklarının durumunun, kimi özellikleriyle kölelerin durumuna yaklaştığı yadsınamaz. Giriştikleri tarım, özellikle başlangıçta, büyük ölçüde başkasının toprağını bir değerlendir-

me aracıydı. Durumları aynı zamanda hem özel bir işleyicinin ve hem de bir mülk sahibinin hizmetindeki bir emekçinin durumuydu. Onları «bağımlılar» olarak tanımlama yetkisini de bu olgu verir. İlkin, toprağa yerleştirilmiş tutsaklarda, «bağımlılaşma» yüzünden bağımlı bir durumda insanlar görmek tuhaf görünebilir, çünkü «bağımlılaşma» kavramı genellikle bir ekonomik bağımlılık fikri içerir. Bununla birlikte, daha önce belirtmiş bulunduğumuz gibi, biz bu terimi daha geniş bir anlamda, ayrımlaşmamış, olgunluğa erişmemiş bir sömürü tarzının adı olarak kullanıyoruz. Bu durumda işte bu türlü bir sömürü tipiyle işimiz var. Ayrıca, üretim araçları sahibine göre bizim burada hem ekonomi - dışı, hem de ekonomik bir bağımlılık karşısında bulunduğumuzu belirtmek de uygun olur.

«Bağımlılar» olarak, toprak işlerine ayrılmış bulunan tutsaklar, ekonomik açıdan yerel «bağımlı» nüfustan hiçbir bakımdan ayrılmazlar. Ekonomik durumdaki özdeşliğin, genel olarak toplumsal durumların bir eşitleşmesine yol açması kaçınılmazdı. Toprak işlerine ayrılmış bulunan tutsaklar, belli bir ekonomik bağımlılık kazanırken, yurttaşlara özgü kimi hak ve yükümlülükler de kazanıyorlardı. Öyleki onları yerel «bağımlı» nüfustan ayıran sınır silinme eğilimi gösteriyor ve tek bir yığın oluşturuyordu. Asur örneği alınırsa, bu çok açık bir biçimde görünür. «Köylülüğün «bağımlılığı», diye yazar İ. Diyakonov, İ.Ö. ikinci ve birinci binyıllar arasında, derin bir iç bunalıma yol açar. Bu bunalımın sonunda, İ.Ö. 8. yüzyıl dolaylarında, toprağa bağlı ama genel kural olarak üretim araçlarından yoksun tek bir çiftçiler sınıfının oluştuğu görülür. Bu sınıf kölelerden, ama daha önce görülmemiş kimi haklardan yararlanan kölelerden oluşmuş olarak kabul edilir. Bu sınıf ilkin «bağımlı» köylülerden, ikinci olarak fethedilen ülkelerin yeni topraklar üzerine yerleştirilmiş halklarından, üçüncü olarak da toprağa bağlanmış kölelerden oluşmuştur. Devlet nüfusunun büyük bölümünü bu sınıf oluşturur ... ve bütün yurttaşlık yükümlülüklerini, özellikle zorunlu silahlı hizmeti bu sınıf yüklenir». Bu üreticiler bir yandan kralın, tapınakların ve özel kişilerin mülkü olarak görülüyor ve satılabiliyorlardı; öte yandan, kişisel mallara sahip ve yurttaşlara özgü belirli haklarla donatılmış bulunuyorlardı. Böylece, kölelerle feodal rejimdeki üreticilere özgü kimi özelliklere koşut olarak, kimi özgür emekçi özelliklerini de taşıyorlardı. İ. Diyakonov tarafından verilen tanımın anlam belirsizliğinin kaynağında, bu üreticilerin durumlarının belirsizliği bulunur. Bir yandan, I. Diyakonov onları köle olarak adlandırır, öte yandan onlarla gerçek köleler arasında varolan açık farkı belirtir. Sonunda, onları «kolon» olarak tanımlar ve sonradan bu tanımdan da vazgeçer. Gerçekte, «ba-

ğımlı» insanlar söz konusudur. İ. Diyakonov, eski Asur döneminde olduğu gibi yeni Asur döneminde de, sömürülen nüfusun büyük bölümünü «bağımlı» insanların oluşturduklarını inandırıcı bir biçimde göstermiştir. Bu da, hiç değilse bu çağda, Asur'un köleci bir devlet olmadığı anlamına gelir.

Savaş tutsakları - köleler ile yerel nüfusun tek bir yığın içinde bu çok güçlü kaynaşma eğiliminin varlığını başka bilim adamlarının da gösterdiklerini belirtmek gerekir. Ve kölelerle özgür insanlar arasında iyice belirli bir sınırın yokluğunda, eski Doğu toplumunun en belirtici özelliklerinden birini görmeyen Doğu tarihi uzmanı da pek gösterilemez.

Bilim adamlarının köle adını verdikleri insanların genel kural olarak bir aileleri ve malları vardır, ve kimi haklardan yararlanırlar. Mısır'da, Yeni İmparatorluk döneminde, toprağı kiralayan ya da hatta özgür insanlarla aynı haklarla ve aynı koşullar içinde onun sahibi olan, kalıt yoluyla onu çocuklarına bırakan, bu toprağı kimi zaman kendi öz efendilerine satan, kendilerine bağlı adamları bulunan, çeşitli tecimsel işlemler yapan, mahkemede haklarını arayan, vb., köleler görülür. Kanımızca, bu türlü kölelerin çoğunlukla «bağımlılar» olarak tanımlanmaları gerekir.

Eski Doğu'daki köleci ilişkiler, kanımızca, özerk bir toplumsal üretim yapısı oluşturmuyor, ama varlıklarını egemen sosyo - ekonomik yapının, «bağımlılık» yapısının bir parçası olarak sürdürüyorlardı. Bu durum gereği, «bağımlılık» ilişkilerine sürekli bir dönüşme, egemen yapı içinde sürekli bir erime eğilimi içeriyorlardı. Eski Doğu'daki kölelik, «bağımlılık»ın aşırı biçimi, en katı «bağımlılık» biçimiydi.

Eski Doğu'da gene egemen yapının bir parçası olarak görünen ve gene egemen yapı içinde bir erime eğilimi içeren ücretlilik ilişkileri de vardı. Ücretli emek büsbütün özgür değildi, her zaman «bağımlı» bir görünümü vardı ve özsel olarak görece hafif bir «bağımlılık» biçimi gibi görünüyordu.

«Büyük «bağımlı» üreticiler yığını, savaş tutsakları ile onların çocukları tarafından değil, ama yerel nüfus tarafından oluşturulmuştu. Bu nedenle, «bağımlı» üreticilerin özellikle toplanıp oluştukları toplumsal katmanın durumunu incelemeden, eski Doğu'nun toplumsal yapısını anlamak olanaksızdır. Bu toplumsal katmanın temsilcileri, genellikle «komünler üyeleri köylüler», «komünlerin özgür üyeleri» ya da yalnızca «ko-

münler üyeleri» olarak adlandırılırlar. Özellikle doğal nitelik taşıyan bir işletmeyi özerk biçimde çekip çeviren, üretim araçları sahipleri, küçük üreticilerdir bunlar. Doğal küçük işletme iki temel biçim altında varolabilir. Birincisi tikel ekonomik yapı olarak (doğal küçük işletme ya da topluluksal aile işletmesi), ikincisi feodal bir sosyo - ekonomik yapının en önemli ve en gerekli parçası olarak. Eski Doğu toplumunda bu iki biçimden hangisi görülür?

Küçük bağımsız üreticiler, eski Doğu'da, toprağın en üstün sahibi olan devlet tarafından sert bir biçimde sömürülüyorlardı. Vergiler ödüyorlar ve çeşitli yükümlülüklere bağlı bulunuyorlardı. Ödedikleri vergiler gerçekte feodal toprak rantının tikel bir biçimiydiler. Bu sömürü biçiminin ancak feodal olarak tanımlanabilmesinin nedeni budur. Öyleyse, eski Doğu toplumlarındaki özerk küçük işletmeyi feodal bir sosyo - ekonomik yapının oluşturucu parçası olarak, ve bağımsız küçük üreticileri de feodal bir rejime bağımlı olarak sayma nedenleri vardır. Aynı zamanda, bu doğal küçük işletme kimi ilişkiler altında tikel bir toplumsal üretim yapısı olarak, ve söz konusu küçük üreticiler de özgür insanlar olarak görünür. Bunlar, toprak dahil, üretim araçlarını istedikleri gibi kullanabiliyor, devredebiliyor, ipotek edebiliyor, toprak dahil, taşınır ve taşınmaz mallarını, kendi ve aileleri üyelerinin bedenlerini rehine bırakarak, borç alabiliyorlardı. Aralarında sürekli bir toplumsal ayrımlaşma ve servet ayrımlaşması süreci, bir sınıfsal oluşma süreci gelişiyordu. Aralarından küçük bir bölüm zenginleşti ve «bağımlılaştırıcı» durumuna geldi. Çoğunluk yoksullaştı, yıkıma uğradı, üretim araçlarından yoksunlaştı ve sonunda «bağımlılar» saflarına katıldı. Böylece, özerk doğal küçük işletme, özerk toplumsal üretim yapı özellikleriyle feodal sosyo - ekonomik yapı öğelerini birleştiriyordu. Öyleyse, bu küçük işleyicilerin durumu da, özgür üreticilerle feodal bir rejime bağımlı üreticilerin özelliklerini o denli çelişik biçimde bağdaştırıyordu. Bütün bunlar eski Doğu'da varolan ilişkilerin aşırı olgunluk eksikliğinden başka bir şeyi göstermez. Ve bu olgunluk eksikliği onları ortaçağın feodal ilişkilerinden pek çok ayırdığı için, biz onları *ilkel feodal* ya da *önfeodal* ilişkiler, ve onlara karşılık düşen toplumsal yapı tipini de *ilkel feodal* ya da *önfeodal* yapı olarak adlandıracağız.

Eski Doğu'da ilkel«feodal senyör» olan, genellikle devlettir. Şu ya da bu nüfus topluluğu üzerinden vergi alma hakkının sık sık şu ya da bu kişiye —çok zaman rejimin bir büyüğüne— devredilmesi olgusu genel durumda hiçbir şeyi değiştirmez. Üretici güçlerin eski Doğu toplumlarındaki gelişme düzeyinde, özerk küçük üreticilerden yeterli bir ar-

tık - ürün yığını, ancak yeterince güçlü bir doğrudan zorlama aygıtına, yani devlete başvurarak elde edilebilirdi. Eski Doğu'da, devlet yalnız varolan üretim ilişkilerinin koruyucusu değil, ama emekçilerin doğrudan bir sömürü aletiydi de. Bu aygıt aynı zamanda hem çalışan yığınların direncini bastırma, ve hem de, ister özerk üreticilerden, ister «bağımlı» üreticilerden olsun, önemli bir artık - ürün payı alma olanağını sağlıyordu. Devlet tarafından oynanan rol, uzlaşmaz ilişkilerin, üretici güçlerin düşük gelişme düzeyi tarafından yol açılan olgunluk eksikliğiyle koşullandırılmıştı.

Böylece, eski Doğu'da iki toplumsal üretim tarzı, «bağımlılık» ile «önfeodal» tarz vardı. «Bağımlı» emekçiler sınıfı ile önfeodal bir rejime bağlı özerk küçük mülk sahipleri sınıfı arasında belirgin bir sınır olmadığı gibi, bu iki tarz arasında da belirgin bir sınır yoktu.

«Bağımlılık» ilişkileri, ayrımlaşmamış, olgunluğa erişmemiş uzlaşmaz üretim ilişkileri olarak görünürler. Onları belirginleştiren şey, olağanüstü bir biçim çeşitliliğidir. «Bağımlılar»ın durumu, köleliğin, feodal bir rejime bağlı üreticinin, ücretli emekçinin özellikleri ile, çoğu kez hatta özgür özerk üreticinin özelliklerini bile çelişik bir biçimde birleştiriyordu. «Bağımlılar»ın hiç değilse bir bölümünün istedikleri gibi kullanabilecekleri kimi malları vardı ve işletmelerini büyük ölçüde özerk bir biçimde çekip çeviriyorlardı. Bütün bu özelliklerin her zaman açık bir biçimde belirdiklerini de sanmamak gerekir. Kimileri belirgin olabiliyor, kimileri de gölgede kalıyor ve hatta ancak edimsel olarak varolabiliyorlardı. Kimi kez varlıkları ancak «bağımlılık» ilişkilerinin gelişmesi incelenerek bulunabilir. Ve onlar çözümlenirken, tam ve koşullu bağımlılıktan az çok bağımlılık yokluğuna değin, olası bütün kişisel bağımlılık dereceleri görülür. «Bağımlılık» ilişkileri, kimi kez köleliğe, kimi kez kapitalizme eğilim gösterirler. Ve burada, emekçilerle üretim araçları arasındaki ilişkinin, iş süresince efendi tarafından sağlanan aletlerin kullanılmasından, üretim araçlarının, ve özellikle toprağın emekçi tarafından hemen hemen tam mülkiyetine değin, bütün ayırtıları görülür. «Bağımlılık» ilişkileri, yavaş yavaş *önfeodal* ilişkiler durumuna gelirler.

Biçim çeşitliliklerine ek olarak, «bağımlılık» ilişkileri sürekli bir değişiklik içinde bulunurlar. Bu değişiklikler, eski Sümer devlet işletmesinde gözlemlenebildiği gibi, «bağımlılar»ın durumunu kölenin durumuna yaklaştırma eğilimi gösterebilirler. Tecimsel ve parasal ilişkilerin gelişmesi çerçevesinde, «bağımlılık» ilişkileri kapitalizm yönünde dönü-

şebilirler. Bu koşullarda, yoksullaşmış küçük üreticilerin bir bölümü hemen kesin bir «bağımlı» bağımlılık durumuna düşmez. Belli bir zaman boyunca, bunlar ücretli emekçiler olarak, yani gerçekte bir süre için «bağımlı» olarak görünürler. Babil'de görülmüştür bu. Gene de, bütün bu evrim dereceleri sonlarına götürülememiştir. Gelişme düzeyi, öbür ilişki biçimleri şöyle dursun, köleci ilişkilerin bile olgunlaşmasına izin vermiyordu.

Ama, «bağımlılık» ilişkileri her ne denli gerçek feodal ilişkiler durumuna dönüşemiyorlardılarsa da, önfeodal ilişkiler durumuna dönüşmeleri olanaklıydı. Bu dönüşüm eğilimi doğrudan doğruya emekçinin ekonomik bağımsızlığının büyümesi ve durumunun özerk küçük üretici durumuna doğru gelişmesiyle koşullandırılmıştı. Ama, üretici güçlerin eski Doğu toplumu tarafından erişilmiş bulunan gelişme düzeyi yüzünden, zorunlu olarak özgür, yani üretim araçlarını ve bedenini istediği gibi kullanabilen üreticinin belirme ve güçlenmesi anlamına geliyordu bu. Dolayısıyla, «bağımlılar»ın bir bölümü, önfeodal bir bağımlılık rejimine bağlı özerk küçük üreticilerin durumundan özünde hiçbir bakımdan ayrılmayan bir duruma varabildiler. Bu durum genellikle devlete ve tapınaklara bağlı bulunanlar için de böyledir.

«Bağımlılar» özerk küçük üreticilerin durumuna yaklaştıkları ölçüde, büyük çoğunluk «bağımlılık» içine düşerken, bir azınlığa egemen sınıfa katılma olanağı sağlayan toplumsal ve maddi bir ayrımlaşma sürecinin kendini gösterdiği görülüyordu onlarda. Örneğin Orta İmparatorluk döneminde beliren Mısır *nemku* teriminin evrimini anlama olanağını verir bu. Kökensel olarak, sözcük bir «yoksul», bir «öksüz» anlamına geliyordu. Yeni İmparatorluğun başlangıcında, «halk adamı» anlamını kazanır. *Nemku*lar *ser*lerin (soyluların) karşıtıdırlar. Ve sonunda *nemku*lar arasında hem pek büyük zenginliklere sahip kişilerin, hem de borç yüzünden «bağımlılık» içine düşmüş kimselerin yer aldıkları olur.

«Bağımlılık» ilişkilerinin önfeodal ilişkilere doğru en önemli yönelme etkenlerinden biri de sınıflar savaşımı olmuştur. «Bağımlılar»ın özerk küçük üreticiler durumuna en yüksek dönüşüm dönemleri, örneğin Mısır'ın birinci ve ikinci çöküş çağları gibi, eski Doğu tarihinin karışık dönemleriyle örtüşürler. Toplumsal gelişmenin daha düşük bir düzeyinde yer alan halkların istilâlarıyla, bu süreç pek çok hızlandırılmıştır. Böylece, örneğin Babil'in Kassitler çağındaki toplumsal yapısı, Eski Babil İmparatorluğunun yapısından daha eskiydi *(archa'ique)*.

Eski Doğu toplumlarında önfeodal yapılarla «bağımlılık» yapıları arasında böylece çok sıkı bir bağ vardı. Bu yapılar, «bağımlılar»ın sayısıyla özerk küçük üreticilerin sayısı arasındaki oran ne olursa olsun, egemen rolün «bağımlılık» yapısının elinde bulunduğu çözülmez bir bütün oluşturuyorlardı. Bu toplumlarda çeşitli yönlerde zorlamalar olabilirdi ve vardı da, ama sonunda egemen eğilim, bütün doğrudan üreticiler kategorilerinin «bağımlılar»a dönüşme eğilimiydi. Ekonominin dayandığı «bağımlılık» rejimi, eski Doğu toplumunun tüm sosyo - ekonomik yapısını ve dolayısıyla genel yaşam tarzını belirliyordu. Sömürücüler sınıfının ekonomik ve politik gücünün, ve özerk küçük üreticiler yığını üzerindeki egemenliğinin temelinde yatan şey, «bağımlılık» rejimiydi. Bu nedenle, eski Doğu toplumunu bir «bağımlılık» toplumu olarak tanımlamak gerekir. Öyleyse eski Doğu'da köleci, feodal ve kapitalist kuruluşlardan farklı, tikel bir uzlaşmaz sosyo - ekonomik kuruluş, «bağımlılık» kuruluşu vardı. Sınıflı bir toplumun, ilk sınıflı sosyo - ekonomik kuruluşun ilk tarihsel belirişidir bu. Bu kuruluş uzlaşmaz ilişkilerin olgunluk eksikliğiyle belirginleşir. «Bağımlılık» kuruluşu, olgunlaşma eksikliği sonucu, içinde tüm tarihi boyunca bir sınıflar oluşması, sınıflar kurulması sürecinin gerçekleştiği görülen sınıflı bir toplumdur. Bakır ya da tunç çağında doğan hiçbir sınıflı toplum olgunlaşmış olamazdı. Bu nedenle «bağımlılık» kuruluşu yalnızca eski Doğu'da görülmez. Mykenai (Mikines) toplumu örneği, işte bunu gösterir.

Sovyet bilim adamlarının çalışmaları Mykenai toplumunu köleci toplum olarak tanımlarlar. Bununla birlikte, bu çalışmalar Mykenai toplumunun, eski Doğu toplumları gibi, kölelerle özgür insanlar arasında belirgin bir sınır görmediğini ve durumu kölelerle özgür insanların durumu arasında bulunan çok büyük bir sayıda doğrudan üretici içerdiğini de öğretirler bize.

Bu bağımlı insanlar, genel kural olarak, toprağa bağlıydılar ve bir işletme yönetiyorlardı. Daha ilerde, genellikle «köle» olarak çevrilen terimle adlandırılan doğrudan üreticiler çoğunluğunun, kölelerin durumundan önemli derecede ayrılan bir durumda bulundukları açıklanır bize. Böylece, örneğin «tanrı köleleri» olarak adlandırılan insanlar, devletin ya da özel kişilerin malı olan toprağı ekip biçen görece özerk küçük çiftçilerdiler. Y. Lentsman'ın belirttiği gibi, terimin kendisi olmasaydı, onları köle gibi düşünmek için hiçbir nedenimiz olmazdı. Ve sonunda, yazarlar devletin ve özel kişilerin topraklarını ekip biçen bu çiftçilerin ya özgür insanlar, ya da özel kişilerin köleleri olduklarını öğretirler bize. Yazarların dedikleri gibi, «terimin tam anlamında, gerçek»

kölelere gelince, onlar saray hizmetinde çalıştırılıyor ve belki kimi üretim kollarında yardımcı işgücü olarak da kullanılıyorlardı. Bütün bunlar Mykenai toplumunu bir «bağımlılık» toplumu olarak niteleme yetkisini verir bize. Mykenai ve Girit toplumları ile eski Doğu toplumlarının yapı benzerliğini birçok tarihçinin belirttiklerini saptamak da uygun olur.

Köleci topluma öngelen ilk sınıflı toplum biçimi olarak düşünülen «bağımlılık» sosyo - ekonomik kuruluşu üzerine ileriye sürmüş bulunduğumuz varsayım birçok itiraza yol açabilir ve kuşkusuz açacaktır da. Özellikle vardığımız sonucun Marksist tarihsel gelişme teorisine ters düşmekle eleştirilmesi hiç de olasılık dışı değildir. Ama, birincisi doğrudan doğruya ilkel komünist, klanal kuruluşun arkasından gelen üç uzlaşmaz sosyo - ekonomik kuruluşun —köleci, feodal ve kapitalist— varoluşundan başka bir şey kabul etmeyen tez, bazen sanıldığı gibi, materyalist tarih görüşünün tamamlayıcı ve özsel bir parçası değildir. Materyalist tarih görüşünün özü, insan toplumunun evrimini, ekonomik toplumsal kuruluşların doğal bir tarihsel gelişme ve ardışıklık süreci olarak düşünmeye dayanır. Bu kuruluşların sayı ve ardışıklık düzenini saptamaya gelince, tarihsel materyalizm, somut tarihsel gereç yokluğunda, bu işi tek başına yapamaz. Bu sorun, genel tarihsel araştırma metodolojisinden çok, tarihsel araştırmanın kendisiyle ilgilidir. Bir olgular sorunudur bu.

Tarihsel materyalizm, tarihsel olguların içerisine yerleştirilmesinin yeteceği hazırlop bir şema değil, ama tarihsel olguları bir yorumlama yolu, toplumsal olayları bir anlama aracı, tarihsel sürecin özünü bir kavrama yöntemidir. Marx, Engels ve Lenin tarafından sık sık belirtilmiştir bu.

Böylece, hatta Marksizm - Leninizm'in klasikleri çalışmalarında yalnızca üç uzlaşmaz toplumsal kuruluşun sözünü etselerdi bile, bizim teorimizi materyalist tarih görüşüne aykırı olarak göstermek için yeterli bir neden olmazdı bu. Ama, durum böyle de değildir. Ayrıntılara girmeksizin, yalnızca Asyagil, eskil, feodal ve burjuva üretim tarzları ile onlara karşılık düşen ekonomik toplumsal kuruluşlar konusunda, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsöz'de Marx tarafından yapılan ünlü açıklamayı belirtelim. Metnin gösterdiği gibi, Marx «Asyagil kuruluş» terimiyle, genel olarak insan toplumunun ilk biçimini değil, ama sınıflı toplumun ilk biçimini adlandırıyordu. Bu sorun üzerine Marx tarafından söylenen öbür sözler, Asyagil kuruluştan söz ederken, onun eski Doğu

toplumuna göndermede bulunduğunu ileri sürme olanağını verirler. Böylece, Marx'a göre, eski Doğu'da varolan ekonomik toplumsal kuruluş, eskil *(antique)* dünyada varolan ekonomik toplumsal kuruluş değildi. Onun eskil toplumu köleci olarak saydığını biliyoruz. Eski Doğu toplumunu köleci olarak saymadığı sonucu çıkar bundan. Ona göre, eski Doğu'da köleci (eskil) kuruluştan nitel olarak farklı ve tarihsel olarak ondan önce yer alan tikel bir uzlaşmaz kuruluş vardı. Marx'ın yapıtlarında bu kuruluş üzerine hiçbir somut irdeleme yoktur. Çağın tarih biliminin elinde, eski Doğu toplumunun üzerlerine kurulduğu üretim ilişkileri tipini aydınlığa kavuşturmaya yetenekli veriler bulunmuyordu. Eski Doğu üretim tarzını, Marx işte bu nedenle yalnızca «Asyagil» olarak adlandırıyordu.

Bugün bilimin elinde bulunan gereçler, bize göre, bu üretim tarzını «bağımlılık» üzerine kurulu olarak tanımlama olanağını veriyorlar. Ve bağıntılı olarak, yöndeş *(correspondante)* Asyagil toplumsal kuruluş da bir «bağımlılık» kuruluşu olarak tanımlanabilir.

Sınıflı toplumlar ilk kez yalnızca bakır ve bronz çağlarında (İ.Ö. dördüncü binyıldan ikinci binyıla değin) değil, ama demir çağının birinci dönemi (İ.Ö. birinci binyıl) ile orta döneminde (İ.S. birinci binyıl), ve insanlık tarihinin daha yeni dönemlerinde de ortaya çıkmışlardır. Hiç kuşku yok ki, tarihin üretici güçlerin değişik gelişme düzeyleri tarafından belirginleştirilen değişik uğraklarında, bir sınıflı toplumun kuruluş süreci her zaman aynı biçimde olamamış ve özellikle, eski Doğuda olduğu gibi, her yerde bir «bağımlılık» ekonomik toplumsal kuruluşunun ortaya çıkmasına yol açmamıştır. Gene de, bir «bağımlılık» üretim tarzının varoluşunun kabul edilmesi, ayrıklamasız bütün ilk sınıflı toplumların toplumsal ve ekonomik yapısını daha iyi anlama olanağını sağlamaktan, ve bu toplumların, özellikle eski Yunan, Roma (İ.Ö. 1. binyıl), eski Rus (İ.S. 1. binyıl) toplumları ile başka toplumların gelişme başlangıçları konusunda ileriye sürülmüş birçok düşünceyi yeniden ele almaya zorlamaktan geri kalmaz.

Sonuç şu ki, bilimin güncel durumu, genel olarak ilk sınıflı toplumlar, özel olarak eski Doğu toplumları ve köleci toplumlar üzerine geçerlikte bulunan fikirlerin bir gözden geçirilip düzeltilmesini ısrarla gerektirmektedir. Tarihin dönemleştirilmesi ve Asyagil üretim tarzı üzerine son yılların Marksist basınında izlenebilen ve yabancı bilim adamları denli Sovyet bilim adamlarının da katıldıkları tartışmalar tarafından yeterince tanıtlanmıştır bu.

NİKOLA KOLESNİTSKİ

İLK SINIFLI TOPLUMLARIN KİMİ TİPİK VE ÖZGÜL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Tarih bilimi sorunlarının incelenmesi biz tarihçi ve toplumbilimcilerin önüne çok önemli bir dizi görev koyuyor : teorideki dogmatizm kalıntılarının elenmesi, tarihsel sürecin daha geniş ve daha eksiksiz bir irdelenmesi (toplumun toplumsal yapısının, siyasal rejiminin, ideoloji ve psikolojisinin açıklanması, kültür, yaşama tarzı, vb. sorunlarının aydınlatılması), daha derinleştirilmiş teorik çözümleme ve tarihsel sürecin yasalarını ortaya koyan ve halkların tarihlerindeki ortak ve özgün yanlarını gün ışığına çıkaran geniş teorik genellemeler.

Tarihin materyalist yorumu, somut tarihsel olguların bütün çeşitlilikleri içindeki bir irdelenmesini gerektirir. Tarihsel bilgideki gelişmeler, yeni verilerin birikimi ve geçmişin daha önce bilinmeyen yönlerinin yeniden gün ışığına çıkarılması sayesinde yetkinleşir bu yorum. Doğa ve toplumun bilimsel bilinme süreci, olguların irdelenmesi, genelleştirilmesi ve sistemleştirilmesinden, genel kavramların hazırlanmasına doğru gider ve gelişme yasalarının açıklanmasıyla sonuçlanır. Tarih biliminde (başka birçok bilimde de olduğu gibi) olguların açıklanması özel bir önem taşır. Doğa bilimciden, fizikçi ya da matematikçiden farklı olarak, tarihçi kendi teorik vargılarını ne deneysel olarak temellendirebilir, ne de doğruluğunu tanıtlayabilir. Eğer, örneğin aerodinamikte, yanlış bir teori kurulur ve uçan bir aygıtın yapımına uygulanırsa, ilk uçuş denemesinde teorik hesap çürütülecek : aygıtın başı derde girecektir. İnsan bilimlerinde yanlış bir görüş deneyle çürütülemez. Belli bir dünya görüşünün dışavurumudur bu görüş, ve kendi besleyici çevresi varoldukça da yaşar.

Tikel ile genelin karşılıklı bağımlılığının doğru anlaşılması, toplumsal yaşam olaylarının bilimsel yorumlanmasının en önemli teorik ön-

cüllerinden birini oluşturur. Tikel ya da genel, yalıtık bir sorun yöresindeki kanılar savaşımı, tüm felsefel düşünce tarihini doldurur ve gerçekte, felsefedeki iki temel yönelimin : materyalizm ile idealizmin savaşımı olarak görünür. Görüşlerinin bütün çeşitliliğine karşın, idealistler geneli bireysel olayların karşılaştırılıp bir tutulabilecekleri (mantıksal olarak kurulmuş ya da önsel olarak varolan) belli bir ideal tip olarak tasarlarlar. Öznel idealiste göre, genel, düşünürün özel bir mantıksal kurgusu; nesnel idealiste göre, önsel olarak varolan ve ancak gerçeklikte cisimleştiği zaman somut bir biçim kazanan mutlak bir fikirdir. İdealist felsefe ve toplumbilim, tikel - genel ilişkisinde, düşünen özne tarafından kurulan bağdan başka bir şey görmezler. Hatta burjuva deneycilik *(empirisme)* kimi toplumsal yapı tiplerinin nesnel varoluşunu kabul ettiği zaman bile, onları tarihsel kategorilere değil, ama toplumbilimsel kategorilere bağlar : tarihsel sürecin gerçek özelliklerini değil, ama şu ya da bu kural ya da ilkeyi simgeleyen toplumbilimsel kategorilere. Toplumbilimdeki yeni - Kantçı eğilim, Windelband ile Rickert'den Weber'e değin, geneli herhangi bir somut gerçekliğe genel olarak uygulanabilen arı bir kavram olarak görüyordu. Bu görüşü paylaşan D. Petruşevski, tarih biliminin ereğinin, «her verili somut durumu, onlar sayesinde bilimsel olarak anlamak ve yorumlamak için, somut gerçekliği sistematik mantıksal kategoriler içine, bireyselleştirilmiş ve tipik arı kavramlar içine sokmak»tan ibaret olduğunu yazıyordu zamanında. Böyle bir görüş tarihsel gelişme yasalarının varoluşunun bir yadsınmasıdır ve tarihsel bilgi yasalarını «olaylar arasındaki zaman ve mekân dışı öncesiz sonrasız bağlantılar» olarak ele alır. Ancak kavramların bireyselleştirme yoluyla oluşması, tarih bilimi olarak kabul edilir.

Yeni - olguculuk *(néo - positivisme)*, tarihsel olaylarla tarihsel gelişmenin iç yasaları arasında nesnel olarak varolan gerçek genel bağlılaşımları *(corrélations)* da aynı biçimde yadsır; toplumsal gelişme içinde şu ya da bu biçimde kendini gösteren doğa yasalarından («global yasalar») başka bir şey kabul etmez. Yeni - Kantçılar gibi, yeni - pozitivistler de, tarih felsefesine yaşama hakkı tanımayarak, yalnızca tarihsel araştırma mantığıyla uğraşmanın olanaklı olduğunu düşünürler. «Her tarihçiler kuşağı kendi tarih yorumunu kendi yaratır», diye olumlar K. Popper. Gene de, birçok burjuva tarihçi böyle bir tipik anlayışını bile kabul etmez ve tarih biliminin ancak tikel durumları, biricik durumları betimleyen bireyselleştirici bir yöntemle çalışabileceğini düşünür (idiografik eğilim). Genel kurgular *(construnctions)* onlar tarafından tarihsel gerçekliğin çarpıtılması, onun öznel, keyfe bağlı yorumlanması olarak nitelendirilirler.

Diyalektik materyalizm, geneli tikel olayların en özsel özelliklerinin dışavurumu olarak, onların özü olarak görür. Genelin özerk yaşamı yoktur, bireysel olaylar içindedir o ve ancak bireysel olaylar gözlemlenerek bilinebilir. Lenin şöyle yazıyordu : «Her tikel (şu ya da bu biçimde) geneldir... Her genel, ancak yaklaşık biçimde, tüm tikel nesneleri kapsar.» Bir başka deyişle, tıpkı tikel nesnelerin genelin somut biçimini simgelemeleri gibi, genel de onların soyut biçimini oluşturur. Böylece, genel aynı zamanda hem kavram olarak, ve hem de somut olaylar içinde vardır. Aynı bir nitelikteki olaylar arasındaki bağ, düşünür tarafından kurulan mantıksal kurguda yansıyan bağ, işte budur; onu somut olgu ve olaylardan yalıtarak genele erişmek olanaksızdır, genel ancak somut olgu ve olaylardan başlayarak ve soyutlamadan sonra betimlenebilir, tasarlanabilir. Genel en yüksek «yetkinlik» derecesine yapay nesneler dünyasında, örneğin birbiriyle değiştirilebilir birörnek (*standardisée*) parçalarla insan tarafından yapılan makineler ve aygıtlar içinde erişir. Ama hatta orada bile, insan onları kullanmaya başlar başlamaz, nesnelerin «bireyselliği» kendini gösterir. İnsan bilinci geneli anlamakta birçok somut şeyin gözlemlenmesiyle başarı sağlar. «Genel» kavramını hazırlama yolundaki mantıksal zorunluluk, benzer ve benzemez nesne ve sistemler arasındaki ilişkileri düşünme eğilimiyle açıklanır. Bu yeti, çeşitli hayvan ve bitki türlerini vb. ayırt etme yeteneğine sahip ilkel düşüncede de, daha o zamandan, vardır. Türlerin ve sistemlerin karşılaştırılması her birinin ayırt edici özelliklerini bulup çıkarma olanağını verir, oysa aynı bir nitelikteki nesne ve olayların karşılaştırılması, genel kategorisi içerisinde, onların benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyar.

Bir karşılaştırmada, genel, onu deyim yerindeyse «bireysel»e yaklaştıran belirli, somut özelliklere bürünür. Böylece, sosyalizmi kapitalizmin karşıtı olarak gösterdiğimiz zaman, soyut bir kavramı değil, ama insanların yaşamındaki tamamen gerçek bir düzeni gösteririz. Bunu yaparken, şu ya da bu ülkeye özgü sosyalist ya da kapitalist sistemin bireysel özelliklerini bir yana bırakır ve sosyalizm ile kapitalizmin evrensel bir biçim altında, sanki genel olarak varolduklarını tasarlarız. Ama kendisine gerçek özellikler atfedilen genelin anlıksal (entelektüel) bir somutlaştırılmasından başka bir şey değildir bu. Gerçekte, sosyalizm, her toplumsal ilişkiler sistemi gibi, belirli bir bağlam içinde, geleneklerin, özgül tarihsel ve ekonomik koşulların, vb. etkilerini gösterdikleri gerçek bir insan çevresi içinde vardır. Hiç kuşku yok ki bu özgül özellikler sosyalizmin temel ölçütünü : insanlar arasındaki, üretim araçla-

rının toplumsal mülkiyetine dayanan elbirliği *(coopération)* ilişkilerini bozmazlar.

Felsefe ve politikada genel kavram (fikir) her ne denli genellikle gerçek olaylara öngelirse de, tarih biliminde genel kavram yalnız ve yalnız somut olayların bir irdelenmesi üzerinde oluşur. Geçmiş olgular görünmez duruma geldikleri, onları bırakılan izlere göre ortaya koymak ve irdelemek gerektiği için, iş daha da karmaşıktır. Tarihte genelin bilimsel bilgisi ne denli büyük bir somut olgular sayısına bağlı bulunursa o denli tam ve nesnel olur. Gene de, genel, bireysel olayların toplamı değil, onların bağları ve ortak özellikleri bütünlüğüdür, ve genel üzerine edinilen fikir, tikel özelliklerin bilimsel bir metodoloji üzerine oturan bireşimiyle oluşur. Doğal olarak, gerçeğin saptanması her tarihçinin gerçeğe götüren tüm yolu kendi öz olanaklarıyla almasını gerektirmez. Başka bilim adamlarının somut araştırma sonuçlarından yararlandıktan başka, tarihçi uzun zamandan beri bilinen ve belit *(axiome)* durumuna gelmiş bulunan bilimsel kavram ve gerçeklere de dayanır. Bizim tarih bilimimizde, bu tür belitsel gerçekler örneğin şunlardır: insanların üretken etkinliğinin önceliği, bilincin türevsel niteliği, toplumsal kuruluş kavramı ve toplumun sosyo - ekonomik kuruluşların bir ardışıklığı olarak gitgide ilerleyen gelişmesi görüşü. Tarihsel bilgi, olguların irdelenmesiyle metodolojinin yetkinleşmesinin, içinde eşit önem taşıdıkları karmaşık bir çözümleme ve bireşim sürecidir. Genel kavramlarla genel fikirleri yeni bilimsel veriler temelinde belirginleştirme ve yenileştirmeyi kabul etmeme, genel kategorileri doğma durumuna dönüştürebilir.

«Toplumsal kuruluş» kavramı son derece önemli genel bir tarihsel kategori oluşturur. Değişik ve özgün birleşimler *(combinaisons)* arasından, toplumsal gelişmenin belli bir aşamasındaki halkların yaşamında ortak olan ne varsa, bu kavram içinde toplanmış bulunur. Burada ilkin düşünülen şey, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile, bu temel üzerine kurulan ve üretimdeki insanlar (sınıflar) arasındaki ilişkilerin kendisinden başlayarak kuruldukları maddi malların üretim tarzıdır (yani emekçi ile üretim araçları arasındaki birliğin gerçekleşme biçimidir); ayrıca, toplumsal bağların, toplumsal psikoloji ve ideolojinin, devletsel ve hukuksal üstyapıların, aile ilişkilerinin, yaşama tarzının, vb. nitelikleriyle birlikte, belli bir ekonomik sistemin tüm tipik toplumsal yapısı da bu aradadır.

Çeşitli halkların benzer yaşam özelliklerinden çoğunun toplumsal yapının «alt katlarında» : ekonomi ve ekonomik ilişkiler alanında bu-

lunmuş olmaları doğaldır. Aynı bir üretim tarzı karşısında, çeşitli ülkelerin tarihsel gelişmesinde toplumsal üstyapı basamaklarında yükseldikçe daha belirgin bir duruma gelen önemli farklılıklarla karşılaşılabilir. Siyasal ve toplumsal gelişmenin kimi tikel özellikleri tam bir ülkeler topluluğunun belirtici nitelikleridirler, başka özellikleri ise kimi halkların özgüllüğünü oluştururlar. Her toplumda, hiç kuşkusuz genelin tersini göstermeyen, ama yalnızca genel üzerindeki fikrimizi somutlaştırıp zenginleştiren birçok biricik, tikel özellikler vardır. Öyleyse, şu ya da bu somut kuruluşu ancak, genel özelliklerden başka, az çok tipik tikel özelliklerini de gözden yitirmezsek doğru olarak anlayabiliriz; hatta bu tarzda davranırken bile, geneli dıştalamak şöyle dursun, onda açıklamalarını bulan bu benzersiz özgül özelliklerin çoğu da incelememizin elinden kaçacaktır. Hiç kuşku yok ki böyle bir çözümleme için biçimsel mantık kategorilerinin uygulanması yetmez, diyalektik mantık gerekir burada. İkincil ve ilineksel etkenleri değil, ama onlar olmadıkça söz konusu toplumsal kuruluşun kavranamayacağı temel etkenleri göz önünde bulundurmak gerekir.

Tarihsel olayların sınıflandırılmasının da bir özgüllüğü vardır. Tarihçiler şu ya da bu toplumsal olayı belli bir tipe bağlamakta bazen güçlük çekerler: kimi dış belirtiler bakımından, bu olay çok özgün ve birçok bakımdan kendisiyle aynı dizideki birçok başka olaya benzemez görünür. Bu gibi durumlarda, yeni bir tipten (ya da bir alt tipten) söz etme, ya da, kimi ayırt edici belirtileri çıkararak ve daha önce dikkate alınmayan yeni belirtileri ekleyerek, belli bir tip tanımını değiştirme yolu tutulmuştur.

İlk sınıflı toplumların sınıflandırılmasının gösterdiği ciddi güçlükler daha önce belirtilmişti. Bu alanda birikmiş bulunan somut verilerle kökleşmiş genel kanılar arasında açık farklılıklar gözlemlenir. Bu kanılardan kimileri üzerinde tartışmanın zamanı açıkça gelmiştir. İlk sınıflı toplumların tarihsel verileri, halklarm çoğunda köleciliğin egemen üretim tarzı olmadığını ve, yönetici grup komün halinde toplanmış bulunan köylülerin sömürülmesinden artık - ürün sağladığı ölçüde, açıkça belli ilk sınıflı toplumu köleciliğin değil, ama feodalizmin oluşturduğunu gösteriyor. Köleciliği görmüş, ama köleci rejimden geçmemiş bulunan Asya ve Avrupa ülkelerinin çoğunun belirgin niteliğiydi bu durum. Kölecilik ancak (özsel olarak Akdeniz Havzasındaki) kimi halklarda ekonomik ilişkilerin egemen bir biçimi durumuna geldi. Öbürleri için, egemen bir üretim tarzı durumuna gelmeksizin, toplumsal yaşamın bütün görünümleri üzerinde önemli bir etkisi bulunan ekonomik yapılardan birinden

başka bir şey olmadı. Eğer köleci rejimin her somut tarihsel toplum için kaçınılmaz bir aşama olduğu kanısından yola çıkarsak, kendimizi halkların çoğunluğunun bu kaçınılmaz aşamadan nasıl «atladığını» açıklamakta başa çıkılmaz bir güçlük karşısında buluruz. Ama yapay bir güçlüktür bu, çünkü gerçekte bir ayrıklamadan başka bir şey olmayan bir durumu kural olarak almamızdan doğmuştur. Bir başka soru gerçekten yerindedir: Kölecilik, kimi halklarda ekonomik yapılardan yalnızca biri olarak kalmasına karşın, kimi başka halklarda nasıl egemen ekonomik biçim durumuna gelmiştir?

Bu soruya verilen yanıtlar arasında en az inandırıcı olanlardan biri de, köleciliği tanımayan halklar köleci uluslara yaklaştıkları zaman, köleci üretim tarzının tarihsel bakımdan çoktan aşılmış bir aşama olduğu, öyleki bu halkların doğrudan doğruya feodalizme geçtikleri yolundaki yanıttır. Eğer bu halkların çoğunlukta oldukları ve aralarından çoğunun «köleci uluslar»la az buçuk önemli hiçbir ilişkide bulunmadığı göz önünde tutulursa, böyle bir açıklamanın temelden yoksun olduğunu kabul etme zorunda kalınır. «Köleci olmayan bu çevre ülkeler» alanının varlığının, kimi daha gelişmiş ülkelerde köleliğin tam gelişmesi için sözde zorunlu olduğu yolundaki açıklama da kabul edilemez. Bu teoriye göre, köleci ülkeler için bir köleler yedekliği oluşturan «çevre» ülkeler, kendilerinden köleciliği geliştiremez ve ekonomik ilişkilerin egemen biçimi durumuna getiremezlerdi. Eğer Avrupa alınırsa, Kuzey ülkelerin neden köleci dünyanın çevresinden başka bir şey oluşturmadıkları açıklanamaz. Bu olayın nedenlerini Kuzey halklarının somut doğal ekonomik ve coğrafi yaşam koşullarında aramak gerekmez mi?

Köleci Roma İmparatorluğunun Avrupa çevre ülkelerinde, sistemin Roma İmparatorluğu'nda bütünüyle gelişmiş bulunduğu çağda, köleliğin ortaya çıktığını biliyoruz. Ama köleci ekonomi çevre ülkelerde bambaşka bir yol tuttu. Baştan beri, Cermenler'de kölelerin sömürülmesinin, Romalı kolonların sömürülmesine benzer bir biçimi vardı: onlara toprak verilmişti ve onlar da bu toprakları kullanma karşılığı bir vergi *(redevance)* ödeme zorundaydılar. Gerçekte, doğrudan üreticilerin feodal sömürü tarzıydı bu. Bu türlü iklim koşullarına sahip ülkelerde bir artık - ürünün yaratıldığı uğraktan başlayarak, bu sömürü tarzı daha ussaldı. Kölelerinin giyim kuşamı ve barındırılmasını üzerine almakta mülk sahibinin hiçbir yararı yoktu: emek gücünün yeniden üretilmesinin tüm yükünü kölelere bırakmak ve onlardan hatta düşük önemde de olsa net bir artık - ürün almakla yetinmek daha kolaydı. Feodal toplumdan olduğu gibi köleci toplumdan da ayrılmaz olan bireysel üre-

tim biçimi böyle bir aktarmaya çok uygundu. Köleye toprak verilmesi, ona ailesini geçindirme olanağını sağlıyor, bu da kölelerin yeniden üretim sorununu çözüyordu. Bu sorunun klasik kölelik ülkelerinde çözülmez olduğu ortaya çıkmıştı.

Böylece, eğer tersinden değil de, olgulardan formüle gidilirse, köleci üretim biçiminin ancak dünyanın birkaç ülkesinde, *primo*, özsel olarak başka ülkelerden sağlanan kölelerin sayısının çok olduğu, *secundo*, iklimsel ve başka koşullar nedeniyle doğrudan üreticiye, köleye gerekli ürünün son derece düşük kaldığı ülkelerde egemen olduğu kabul edilecektir. Köleliğin ekonomi yapılarından biri olmaktan başka bir şey olmadığı ve hiçbir zaman egemen bir yer tutmadığı ilk sınıflı toplumları köleci toplumlar arasında göstermek, gerçeği saptırmak ve dogmaya boyun eğmek demektir. Hatta, sömürünün özgül olarak feodal biçimi oralarda henüz ancak hafifçe belirmiş bir durumda olduğuna göre, bu ilk sınıflı topluınlardan kimilerini (eskil Çin, eskil Hindistan, eski Doğu) feodalizmle ilişkilendirmek de yeterince usa yatkın değildir. Bunların ekonomileri üç yapıdan bileşiyordu: dağılmakta olan (ataerkil) ilkel topluluk, köleci yapı ve ilkel feodal yapı. Uzun bir evrimin sonunda, köleciliğin karşısına çıkar görünen gelişme olanaklarına karşın, feodal yapı kendini kabul ettirir. Doğrudan üreticilerin ezici yığınının daha önce devlet tarafından sistematik bir sömürüye bağlanmış bulunduğunu bellekte tutarak, yalnızca ilk sınıflı toplumların ya da prefeodal toplumların söz konusu olduğunu düşünmekle, gerçeğe aykırı davranılmış olmayacaktır.

İlk sınıflı toplumlardaki ataerkil yaşam tarzı kavramını belirginleştirmek gerekir. Bu yaşam tarzı, henüz toprak sahibi (bazen devletin yüksek tasarruf hakkıyla sınırlı mülkiyet), ama artık ürünlerini vergiler ile aynî hizmet ve yükümlülükler biçimi altında devlete veren özgür bir köylüler yığınının varlığına dayanır. Böylece, bütün toplumsal üstyapı alanını da, artık ilkel topluluğun işbirliği ve yardımlaşma ilişkileri değil (işbirliği ve yardımlaşma ancak topluluğun iç ilişkilerinde belli bir önem taşımayı sürdürdü), ama uzlaşmaz sınıfsal egemenlik ve bağımlılık ilişkileri belirliyorlardı. İlk aşamasında kölelik ile feodalizm arasında ayrım yapma güçlüğü, büyük ölçüde sık sık yer değiştiren bu iki sömürü biçiminin benzerliğiyle açıklanır. Köleliğin hafif biçimi, kölenin bir toprak üzerine yerleştirilmesiyle, gerçekte servaj durumuna dönüşüyor; servajın aşırı biçimi, serften toprak payının geri alınması ve sürekli bir hizmete bağlanmasıyla, gerçekte yeniden köleliğe dönüyordu. Feodalizmin en eski zamanlarında, kölelik ekonominin yapılarından biri

olarak korunmuştu ve köleler (serfler) de nüfusun sömürülen yığını içinde önemli bir grup oluşturuyorlardı. Köle ticareti Avrupa'da 12.-13. yüzyıllara değin ve Doğu'da daha da uzun zaman gelişmesini sürdürdü.

Bizde [Konuyla ilgili Sovyet bilim adamları arasında ç.] yaygın bulunan kanıya göre köleci üretim tarzının egemen bulunduğu kimi ülkeler için kölecilikten feodalizme geçişin hangi çağda gerçekleştiğinin kesinlikle söylenememesi olgusu, açıkça serflik ile köleliğin benzerliğiyle açıklanmalıdır. Tarihi oldukça iyi irdelenmiş bulunan Bizans örneğini alacağız. Batı Roma İmparauorluğunda kölelikten feodalizme geçiş her ne denli köleci devletin yıkılması ve toprakları üzerinde barbar Cermen Krallıklarının kurulmasıyla belirginleşmişse de, kendi eski devlet yapısını korumuş bulunan Bizans'ta bu geçiş hiçbir şey belli olmadan gerçekleşmiştir. Köleci İmparatorluk yavaş yavaş feodal bir siyasal kuruluş durumuna dönüşmüştür. Böylece, kölelikten feodalizme geçişin simgelediği toplumsal devrim, birçok durumda, eski rejimin yıkılması ve erkliğin yeni sınıflar tarafından alınmasıyla birlikte olmamış; kendini derin ekonomik ve toplumsal değişikliklerle, eski sınıfların yeniden canlanması ve dağılmakta olan eski rejim temelinde yeni bir toplumsal rejimin oluşmasıyla göstermiştir. Aynı zamanda, egemen sınıfın ilerlemeci ögeleri siyasal erkliğin denetimini ellerine almış ve onu kendi ekonomik çıkarları için de kullanmışlardır. Sonuç olarak, siyasal erklik ekonomik ve toplumsal değişikliklerle uyum sağlamış ve bir kuruluş yerini kesin olarak bir başkasına bırakmıştır.

Feodalizm, özellikle başlangıç döneminde irdelendiği zaman, tarihsel olgularla kökleşmiş kanılar arasında kimi farklılıklar gözlemlenir. Ortaçağ Batı Avrupa'sının sınırlı gereci üzerinde oluşmuşlardır bu kanılar, ama yeni ülkeler ve anakaraların bilimsel araştırma alanına sokulmasıyla, feodal rejim üzerindeki bilgilerimizin genişlemesiyle, bu kanıların elbette aydınlığa kavuşturulmaları gerekmektedir. Burjuva tarihçilerin feodalizmden Batı Avrupa tarihinin özgün bir olayı olarak söz ettikleri zaman o kadar eski değildir. Ayrıca, feodalizmden de özgül bir siyasal rejim biçimi anlaşılıyordu: siyasal hükümranlığın dağılması ve siyasal erkliğin toprak mülkiyetiyle bağı, bağımlılık *(vassalité)*, senyörlük. P. Roth yüz yılı aşkın bir süre önce bu görüşü sergilemiş ve çağdaş batılı burjuva ortaçağcıları da temelde bu görüşten çok az uzaklaşmışlardır. Yalnız feodalizmin coğrafi sınırlandırılması genişlemiştir. Şimdi, Batılı tarihçiler de feodalizmden, onu hep siyasal parçalanma olarak anlamalarına karşın, evrensel bir tarihsel olay olarak söz etmektedirler.

Feodalizmin irdelenmesine açık coğrafi alanın genişlemesi, bu kuruluş üzerindeki kimi genel kavramların geçerliğini elbette tartışma konusu durumuna getirecekti. Asya ülkelerinin (Çin, Hindistan) sosyoekonomik ve hele politik rejiminin Avrupa'nınkine hiçbir bakımdan benzemediği ortaya çıktı. Kimi Sovyet tarihçi ve iktisatçıları, Batı Avrupa'da hüküm süren köleci ve feodal tarzlardan ayrı, tikel bir «Asyagil üretim tarzı»nın varolduğu yolundaki olumlamalarını büyük bir olasılıkla işte bu temele dayandırıyorlar. Bugün feodalizm ile onun özgül yerel biçimleri üzerine elimizde bulunan bilgiler yüzünden, sorunu böyle koymak bize doğru gibi görünmüyor. Ne genel tarih, ne de yerel tarih açısından, ilkel komün üretim tarzından, köleci ya da feodal üretim tarzından ayrı bir Asyagil üretim tarzı hiçbir zaman olmamıştır. Ama, somut doğal, coğrafi ve tarihsel koşullara göre, üretim tarzları ile bu tarzları temel alan toplumsal kuruluşların her biri derin bir özgünlük taşıyordu. Örneğin feodalizmden söz etmek gerekirse, bu kuruluşun Asyagil ülkelerde sergilediği kimi özellikler bizim feodal rejim konusundaki alışılmış tasarımızla uyuşmaz. Doğu'da, yukarı feodalizm ve klasik feodalizm çağında, devletsel bir toprak mülkiyeti ile kullanılan toprağın eşitçi bir bölüşüm sistemi ve despotik bir erklik ile bürokratik bir yönetim sistemi vardı. Batı'da, aynı dönemde, toprağın mülkler *(patrimoines)* ve fiefler biçimi altında mülkleştirilmesi, senyoral (beysel) erklik, siyasal merkezcilik olmaksızın, bağımlı ve bağlanılan (tabi ve metbu, *vassal* ve *suzerain)* ilişkileri, en yaygın sistemdi. Belli bir dönemde feodal ilişkilerin nerdeyse özsel özelliği olarak görülen toprağa bağlı köylü, yaygınlaşmış bir olay olmaktan uzaktı. Rusya'da, feodal hukuk XV. ve XVII. yüzyıllar arasında düzenlendi; Avrupada, daha XIII. ve XV. yüzyıllar arasında, feodal hukukun geçerliği kalmamıştı. Kimi ülkeler (Norveç) feodal hukuku hiç görmedi. Kapitalizme oranla, feodalizm doğrudan üreticinin kişisel özgürlük yokluğuyla belirginleşir, ama bu kişisel özgürlük yokluğu da mutlak değildi. Köylünün bağımlılığı, para olarak bir verginin ödenmesiyle, ve toprak ve vergi sorunları konusunda senyoral mahkemelere bağlılıkla sınırlanabiliyordu.

Feodalizme geçiş ve feodal ilişkilerin ilk biçimleri sorunu, ilk sınıflı toplumların niteliği üzerindeki modern görüşlerimizin ışığında farklı biçimde konur. Eskiden feodalizmin ataerkil ilişkilerin dağılma temeli üzerinde oluşmasının bir tür ayrıklama, oysa kölelikten feodalizme geçişin kural olduğu düşünülüyordu. Gerçeklikte, bunun tersi doğrudur. Artık-ürünün belirmesiyle birlikte, doğrudan üreticilerin ancak çok küçük bir bölümü (çoğunlukla yabancılar) köleliğe düşüyor, ama bü-

yük yığın, özgürlüğünü korumakla birlikte, devlet tarafından sömürülüyordu. Ancak zamanladır ki köylü yığın toprağa kişisel olarak sımsıkı bağlandı ve, köylünün artık-ürünü feodal bir rant biçimini aldığından, büyük bir toprak sahibinin bağımlılığı altına düştü. Bundan da, köylülerin feodal toprak sahiplerine bağımlılıkları ile onlar üzerinde uygulanan özel erkliğin, feodalizmin başlangıç belirtileri değil, ama feodal ilişkilerin gelişmesinde daha sonraki bir aşama oldukları sonucu çıkar; ilk feodal sömürü biçimi, halkın devlet tarafından mali ve ayni vergilerle vergilendirilmesi olmuştur. Kimi ülkelerde, bu sömürü biçimi tüm ortaçağ boyunca varlığını durmaksızın sürdürmüştür.

Köleci rejimden farklı olarak, feodalizm, kendisine karşılık düşen gelişme düzeyine erişmiş bulunan bütün ülkelerde ayrımsız egemen olmuştur. Köleci toplumda, kölelerle köle sahiplerinin yanında, her ne denli köleci ilişkiler dışında bulunan birçok insan vardıysa da, gelişmiş feodal toplumda tüm nüfus çeşitli feodal ilişki biçimleri içinde bulunuyordu : bir yanda bağımlı köylülerle sömürülen kentsel nüfus ve öte yanda feodal toprak sahipleriyle fief sahipleri vardı. Bu durum kendi hukuksal dışavurumunu soylu senyörlerle sömürülen sıradan halk arasında kesin bir ayrım yapan feodal toplum yapısında buldu (zümreler). Feodal ilişkilerin bu tümel niteliği, onun somut biçimlerinin çeşitliliğini gizliyordu : bireyleri özgür olan bir nüfusun devlet karşısındaki bağımlılığı, devlet erkliği yararına vergi *(impôt)* ya da yani ürünler biçimi altında zorunlu vergiler *(redevances)* ; köylü toprağa bağlı ve hemen hemen bir köle gibi angarya yüklenebilir durumda bulunduğundan, feodal toprak sahipleri karşısındaki kişisel ve topraksal bağımlılığı ; para olarak kesinlikle saptanmış bir çiftlik kirası ödeyecek olan özgür toprak kiracısının bağımlılığı ; ensonu, düzenli vergiler ödemeye ve çeşitli başka yükümlülükleri yerine getirmeye zorunlu nüfusun devlete bağımlılığı gibi somut biçimlerinin çeşitliliğini. Feodal rejimin başlıca temel direkleri, yani toprağın ve doğrudan üreticilerin emeğinin sömürücü sınıfların malı olması, değşmeden kalıyorlar, yalnız mülk sahipleri değişiyorlardı ; kimi durumlarda mülk sahipleri devlet erkliği ile onun arkasında duran yönetici sömürücüler sınıfıydı, kimi başka durumlarda ise kendi aralarmda bağımlılık ve bağlanılanlık (tabilik ve matbuluk) ilişkileriyle bağlı bulunan özel kişiler. Siyasal ilişkilerle devletin örgütlenme biçimleri de buna göre değişiyorlardı ; halk feodal toprak sahibine tamamen bağımlı olduğu zaman siyasal parçalanma gerçekleşiyor, devlet tarafından sömürüldüğü zaman merkezi siyasal erklik sağlamlaşıyordu.

Feodalizmin değişik ülke ve anakaralardaki gelişmesi büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Bu çeşitlilik, doğal coğrafi koşullarla, halkların ön-

ceki tarihsel gelişmesine sıkı sıkıya bağlı bulunan ekonomik yaşamda ortaya çıkıyordu. Ama, toplumsal üstyapı alanında özel bir belirginlik kazanmıştı bu. Siyasal egemenliğin çeşitli ülkelerdeki örgütlenmesi öylesine özgün biçimler almıştı ki, benzer bir ekonomik temel üzerindeki bir tek ve aynı kuruluş için, yapıları görünüşte çok farklı olan devletlerin kuruldukları görüldü. Böylece, Avrupa'da feodal siyasal parçalanma hüküm sürdüğü sırada, merkezi feodal dospotizm Doğu'da durumunu koruyordu; tersine, parçalanma Avrupa'da yerini merkezi ulusal devletlere bıraktığı zaman, kabilesel yalıtıklık ve siyasal kapanma Doğu'da henüz varlıklarını sürdürüyorlardı. Fransa, Almanya ve İtalya gibi komşu ülkelerin siyasal gelişmelerinde de büyük farklılıklar gözlemlenir. Karolenj İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan az sonra, Fransa, aralarında ancak çok gevşek bağlar bulunan birkaç büyük ve birçok küçük senyörlüklere bölünmüştü. Almanya, IX. yüzyıldan XI. yüzyıla değin siyasal bir birlik olarak kaldı ve böylece birçok Slav bölgesiyle İtalya'ya boyun eğdirebildi. Sonraki dönemde, Fransa kesin olarak birlik ve siyasal merkezcilik yoluna girdi, Almanya ise, siyasal yapısı bakımından her biri merkezi bir krallığı andıran yalıtık prenslikler biçiminde dağıldı. Ekonomik ve kültürel alanda öbür Batı Avrupa ülkelerini aşmış bulunan İtalya, özgün bir tablo sunuyordu. Tüm ortaçağ boyunca ve XIX. yüzyılın son üçte birine değin, bu ülke siyasal bakımdan parçalanmış olarak kaldı ve kimi kent ve cumhuriyetlerinin ekonomik başarıları da genel siyasal parçalanmayı daha da yoğunlaştırmaktan başka bir sonuç vermiyorlardı. Ekonomik gelişmenin, burjuva toplumbilimci ve tarih yazarlarının içlerinde çeşitli toplumsal yapı tipleri görme eğiliminde bulundukları bu özellikleri, kimi ülkelerin ekonomik koşullarının özgünlüğüyle, iç ekonomik ilişkilerin gelişme niteliği ve dış siyasal durumun özellikleriyle açıklanırlar. Tarih biliminin görevi bu özgünlük altında saklanan ortak temeli göstermek ve her somut olayın özgüllüğünü açıklamaktır.

Tikel ve özgün kavramları, tipik kavramını hiçbir durumda ortadan kaldırmazlar. Doğada olsun, toplumsal yaşamda olsun, tamamiyle özdeş olaylar yoktur, ama aynı bir tipte, aynı bir nitelikte olaylarla karşılaşılır. Her somut olay kendinde hem tipik hem de özgün özellikler taşır. En tipik olayın hangisi, en özgün olayın hangisi olduğu, ancak incelenen olaylar bir dizi içinde sıralanarak ve karşılıklı bir çözümlemeden geçirilerek saptanabilir. Birçok olgu henüz incelenmemiş olduğu ve gözlem alanına girmediği ve, üstelik, karşılaştırma ölçütleri de henüz yeterince hazırlanmış olmadıkları için, tarih konusunda güç bir iştir bu. Böylesi kimi durumlarda sınırlı belgelere dayanarak genel modeller kurulur;

başka durumlarda görece iyi irdelenmiş ve kafamızın alışmış bulunduğu şey tipik ya da klasik sayılır; iyi irdelenmemiş bulunan şey tipik olmayan olarak, kural dışı olarak görülür. Böylece, örneğin, feodal düzen irdelenmesinin, doğrusunu söylemek gerekirse, kendisiyle başladığı Batı Avrupa, özellikle Fransa feodalizmi uzun zaman tipik ve klasik olarak görülürken, Doğu feodalizmi tipik olmayan, tikel sayılıyordu. Ama daha eksiksiz bir irdeleme, evrensel tarihsel süreç içinde Batı feodalizmiyle olduğu kadar Doğu feodalizmiyle de karşılaşıldığını ve, özelliklerinin çoğuyla, Doğu feodalizminin «klasiklik» bakımından hiçbir yönden Batı feodalizminden aşağı kalmadığını ortaya koyar. Böylece, bir olayın hangi olaylar grubu için tipik olarak kabul edilebileceğini her zaman belirtmek gerekir. Tipoloji, eğer ancak bu çeşitliliği göz önünde bulundurur ve soyut ya da ikincil etkenlere değil, ama somut, temel ve belli bir olaylar grubu için belirtici ölçütlere dayanırsa, olaylar çeşitliliğinin iç yüzünü anlamamıza yardımcı olur. Toplumsal bilimlerde ve özellikle de tarihte, böyle bir tipolojinin kurulması doğa bilimlerinde olduğundan çok daha güçtür, çünkü çoğu zaman kesin ve ölçülebilir veriler üzerinde değil, ama soyut mantıksal kategoriler üzerinde etkinlik gösterilecektir.

Genel kategoriler sistemi, somut araştırmalar geliştikçe yetkinleşen bilimin teorik temelini oluşturur. Tarih bilimi için de aynı ölçüde geçerlidir bu. Onun birçok kavramı ve verileri, özsel olarak Avrupa anakarasından çıkarılıp alınmış, görece sınırlı bir belgelemeye dayanırlar. Öyleyse, tarihsel araştırmaların derinleştirilip genişletilmesinden sonra kimi genel kategorilerin gözden geçirilip belirginleştirilmesi sorununun konması son derece doğaldır. Öte yandan, olgular birikimi de, çeşitliliği içindeki somut gerçekliği yorumlamaya yardımcı olan doğru bir bilimsel tipolojinin sistemleştirilip geliştirilmesini gerektirir.

VASİLİ STRUVE

ASYAGİL ÜRETİM TARZI KAVRAMI : DOĞRULUK VE SINIRLAR

«Asyagil üretim tarzı» terimi ve kavramı Sovyet tarihçileri tarafından onyıllar boyunca reddedilmişlerdi ve «azyaçik» lâkabında küçültücü bir şey vardı. Bununla birlikte, tarih bilimine bu kuramı Marx'ın kendisi değilse, kim sokmuştu? Bu yüzden, Asyagil üretim tarzının Marx tarafından savunulan dünya tarihi görüşünün bir parçası olduğunu ansıtan iki Fransız Marksist tarihçi, M. Godelier ile J. Suret - Canale tarafından sunulan bildiriler ancak selâmlanabilirler.

Gene de, Marx'a karşı polemik yaparken, «Asyagil üretim tarzı yapısının sınıflı topluma doğru belirli geçiş aşamalarına karşılık düştüğünü ve Marx'ın sandığından çok daha önemli bir tarihsel ve coğrafi evrensellik niteliği gösterdiğini» olumlayan M. Godelier ile aynı fikirde olduğumu söyleyemem. Gerçekten de, M. Godelier ile J. Suret - Canale, Asyagil üretim tarzında «ilkel komünizmden sınıflı topluma (toprak üzerindeki özel mülkiyet yokluğunu da koruyan) bir geçiş aşaması» (Suret - Canale) görüyorlar. Ama ilkel komünizmden sınıflı topluma bu geçiş evresinin hiçbir zaman ilkel komünist toplumun yıkılmasının doğrudan ve kaçınılmaz bir sonucu olmadığını da belirtmek gerekir; bu evre, Marx'ın belirttiği gibi, ilerde söz konusu edilecek kimi belirli koşullar bir araya geldiği ölçüde kendini gösterir.

İlkel komünist toplumun yıkılması, gerçekte ilerletici bir olay olmakla birlikte, aynı zamanda toplumun sonraki gelişmesi bakımından büyük bir tehlike de içeriyordu. Gerçekten, ilkel komünist toplumdaki üretici güçlerin düzeyi ne denli düşük olursa olsun, bu toplumun tartışılmaz büyük bir üstünlüğü vardı : doğanın güçlüklerine tek bir savaşım cephesiyle karşı koyma olanağını sağlıyordu, ve tüm ilkel sürü *(horde)* bu kahramanca savaşa tek bir insan gibi katılıyordu. Böylesine bir birliğin devsel bir güç içerdiği açıktır.

Oysa, üretici güçlerin gelişmesi ve ilkel komünün dağılmasıyla, bu birlik de yitip gitmeye başlar. İlkel sürüler ayrı ayrı yaşayan klan ya da büyük ailelere bölünürler. Çünkü, alışık bulundukları koşullar içinde, hiçbir şey onları daha geniş bir temel üzerinde bir araya gelmeye özendirmiyordu. Güçlerinin dağılması sonucu, parçalanmış topluluklar çok uzun zaman ilkel komünist düzenin böylece bir durgunluk çağına karşılık düşen bu dağılma aşamasında kalabildiler.

Bana öyle geliyor ki, iki Fransız Marksist tarihçi, ilkel komünist toplumun dağılması sonucu insanlığın gelecekteki gelişmesini tehdit eden ciddi tehlikeyi göz önünde bulundurmuyor. Ve bu nedenle de, M. Godelier, «Asyagil üretim tarzında, Marx, açıkça bilincinde olmaksızın, sınıfsız toplumdan sınıflı bir topluma *geçişe* özgü (altı Godelier tarafından çizilmiş) toplumsal ürgütlenme biçimini betimliyordu» dediğine göre, Marx'ın kendi kanıtlamasının taşıdığı değerin kesin bilincinde olmadığını sanıyor. Oysa, Marx, betimlediği Asyagil üretim tarzının, iki Fransız Marksist tarihçinin ona yükledikleri o «büyük tarihsel ve coğrafi evrensellik»e sahip bulunmadığının tam bilincine elbette sahipti. Eğer Güney Mezopotamya'da, en eski sınıflı toplumun kaynağında, (İ.Ö. IV. binyılın ikinci yarısı), böyle bir üretim tarzı oluşabildiyse, bunun nedeni ilkel komünist düzenin dağılma aşamasında bulunan toplumların çevrelerinde kimi elverişli tikel koşullar bulmuş olmalarıdır. Ve M Godelier henüz özsel olarak bu aşamada bulunan bir toplumda sömürücü bir sınıfın erken belirişini ancak belirli uygun koşulların varoluşunun açıklayacağını ayrıca kendi de kabul ediyor.

Gerçekten de, büyük bir önem taşıyan şu olumlamayı Godelier'nin kaleminden okuyoruz : «Eğer doğal koşullar, maddi malların üretimi bakımından, (kamu yararına) büyük çalışmaların gerçekleşmesi için ayrı toplulukların büyük çapta elbirliğini gerektirebilirse, sömürücü sınıfın doğuşuna yol açan süreç hızlanır.» Fransız tarihçinin bu yargısı, Mezopotamya'nın Güney bölgesinde insanlık tarihinin ilk sınıflı toplumunun ortaya çıkması konusunda *Eski Doğu'nun Tarihi*'nde 1941 yılında söylediklerimle tamamen uyuşura benziyor. «Dicle ve Fırat tarafından sulanan vadinin Güney bölümünde sınıfsız toplumun sınıflı bir toplum durumuna görece hızlı dönüşüm süreci, nehirlerin ve onların kabarmalarının oluşturdukları o doğal gücün varlığı tarafından kolaylaştırılmıştı. Bu doğal güç, tekniklerin güçsüz gelişmesine karşın, güçlü bir üretici güç durumuna dönüşebiliyordu.

«Dicle ve Fırat'ın kabarmalarını bir düzene bağlamak yalnız başına yaşayan bir ailenin, hatta büyük bir klanın, ya da küçük klanlar toplu-

luğunun bile güçlerinin üzerindeydi : bu ancak birçok bölgesel toplulukların bir araya gelmesiyle olanaklıydı. İki nehir arasında kurulmuş eski kentlerde, ayrı topluluklara dayanan bu birliklerin kuruluş izleri varlıklarını sürdürmektedirler. Bu birlikler büyük ölçüde sulamaya bağlı bir tarımın gelişme gereksinmeleri tarafından, yani bir elbirliği etkeni tarafından gerektirilmişlerdi.» Gerçekte, Godelier de ben de, sınıfsız toplumdan sınıflı bir topluma geçişi hızlandırmaya özgü koşullar konusunda aynı sonuca varıyoruz gibi görünüyor; ne var ki, somut bir toplum, eski Sümer sınıflı toplumu örneğiyle açıkladığıma göre, ben bu sürecin betimlenmesi üzerinde Godeliler'den daha uzunca durmuş bulunuyorum.

Ama, aynı zamanda, Mezopotamya'nın güneyinde, tarihin ilk sınıflı toplumunun içlerinde kurulmuş bulunduğu koşullar yüzünden, Marksist tarihçinin, yukarda söylediğim gibi, hiçbir zaman «Asyagil üretim tarzı yapısının sınıflı bir topluma geçişin belirli aşamalarına karşılık düştüğünü ve Marx'ın sandığından çok daha önemli bir tarihsel ve coğrafi evrensellik niteliğine sahip bulunduğunu» olumlayamayacağımı da belirtmek gerekir.

Asyagil üretim tarzının ilkel komünist toplumun yıkılma sürecinin kaçınılmaz sonucu olmadığını, ama, Marx'ın belirttiği gibi, belirli koşullar karşısında ortaya çıktığını yukarda yazdım. Tarihin ilk sınıflı toplumunun kurulmuş bulunduğu Güney Mezopotamya'da, bu koşullar, güçlü nehirleri ancak büyük bir sayıdaki klan ve aile toplulukları tarafından gerçekleştirilebilecek denetim altına alma çalışmalarıydı; bundan da yeni bir ilerleme koşullarını yaratan bir birleşme doğdu. Onu bir doğa gücü olmaktan çıkarıp toplumun bir üretici gücü durumuna dönüştürmek için nehirle girişilen bu güç savaşımda, kabile başkanının durumu yeniden güç kazanır, ve sonradan erkliği bir despot erkliğine dönüşür. Ve bu nedenle de Engels, «Doğu despot ve satrapı»nı, «Yunan *gens* başkanı» ve «Kelt klan başkanı» ile karşılaştırır. İmparatorun Sümer ve eski Mısır'daki despotik erkliği, sulamaya dayanan bu eski toplumlarda, kabile başkanının bozulmadan kalmış erkliğinin, despotluğun belirgin niteliği olan o her şeye gücü yeterliğe erişmek üzere, gelip toplum üzerinde uygulanan sınıf erkliğine eklenmesi olgusuna bağlıydı. Sümer ve Mısır hükümdarlarının erkliği, uyrukları karşısında despotik bir nitelik taşıyordu, ve o denli düşük bir teknik düzeyle çağına göre görkemli bir sulama sistemini gerçekleştirmek için, eskiden bölünmüş bir durumda bulunan toplulukların güçlerini birleştirmeye de ancak böyle bir erklik yetenekliydi. Sulama çalışmalarıyla birlikte, en ilkel biçimi içindeki köle emeğinden oldukça geniş ölçüde yararlanma olanağı da be-

lirdi. Sulama sisteminin kurulması, uzmanlaşmış bir işgücü istemeyen pek büyük teraslama çalışmaları gerektiriyor, ve toplulukların silahlı üyelerince gözünün yaşına bakmadan uygulanan basit zorlama, bağımlı insanlar, köleler tarafından kanallar kazdırılmasına, bentler yükseltilmesine yetebiliyordu. Bu köleler, Sümer'de, toprakları üzerinde büyük bir sulamalı tarım yaratmış bulunan devletlerin, kentlerin, komünlerin kutsal yerlerinin, tapınakların kolektif mülküydüler.

Marx'ın zamanında saptadığı ve kanımca birçok muhasebe belgesinin ışığında sosyo - ekonomik yapısı bize oldukça açık bir biçimde görünen o Asyagil üretim tarzı, işte buydu. Godelier : «1) büyük (kamusal) çalışmalı; 2) büyük (kamusal) çalışmasız, iki Asyagil üretim tarzı tipini ayırt etmenin zorunlu olduğu»nu düşünüyor. Fransız tarihçi bu iki Asyagil üretim tarzı tipinin özsel öğelerinden birinin, «devlet erkliğini elinde tutan, ve emeklerinin bir bölümüne el koyarak toplumun öbür üyelerini sömüren bir kabile aristokrasisinin varoluşu» olduğunu sanıyor. Eğer bu özellik her iki Asyagil üretim tarzı tipine de uyuyorsa, o zaman ilkel komünist düzenin yitip gitmekte olduğu bir toplumda, büyük kamusal çalışmalar bir birleştirme etkeni rolü oynamadıkça, kabile aristokrasisinin devlet erkliği ile toplumun öbür üyelerini sömürme olanağını nasıl fethettiği anlaşılamaz. Güçlerinin dağılması sonucu, ilkel komünist topluluklar, bundan dolayı durgun bir nitelik kazanan bu dağılma aşamasında çok uzun zaman kalabilirlerdi.

Çökmekte olan bu ilkel topluluksal *(communautaire)* toplum, ancak üretici güçlerin gelişmesi biraz daha yüksek bir dereceye eriştiği ve emtia üretimi ortaya çıktığı zaman sınıflı bir toplum durumuna dönüşebildi. Şu günlerde Cemdet Nasr muhasebe belgelerinin verimli bir irdelemesine girişen en büyük eski Doğu matematik tarihçimiz A. Vayman'ın saptadığı gibi, *tamkarın*, «tüccar»ın, Sümer toplumunda son derece erken, ve daha Cemdet Nasr muhasebe belgeleri döneminde, IV. ve III. binyılların sınırında, çok önemli bir rol oynadığını söylemek gerekir. Cemdet Nasr belgelerinin tanıklık ettikleri «tüccar»ın rolü, Sümer'de ticaretin daha o dönemde çok büyük bir önem taşıdığını gösterir bize. Bu nedenle, M. Godelier ile birlikte Asyagil üretim tarzının belirmesinin durgunluk anlamına gelmediğini, ama üretici güçlerin *topluluksal* üretim tarzı temelinde eriştikleri bir gelişmenin belirtisi olduğunu kabul etmek gerekir.

Kuşkusuz, Asyagil üretim tarzı, ilkel komünist rejimin yıkımından sonra insanlığı tehdit eden o durgun durum bir kez aşılınca, insanlığın

gitgide ilerleyen gelişmesinin ilk aşamasıdır. İnsanlığın gitgide ilerleyen gelişmesinin bu ilk aşamasında, daha Sümer toplumunda, yani bir «büyük kamusal çalışmalar» toplumunda, pek çok sayıda, ama, doğrusunu söylemek gerekirse, genellikle özel mülkiyette olmayan köleler görürüz. Devlet çapında sulamalı bir tarım yaratmak için onların çabalarını bir araya getiren tüm toplumun mülküydü, bu köleler. Sümer toplumunun kalıtçısı olan ülkenin, Babil'in kralı Hamurabi'nin yasalarında köleliğin önemli bir kanıtını buluyoruz. Tarih biliminin XX. yüzyılın hemen başlarında bilgi edindiği Hamurabi yasaları, insanlık tarihinin en eski yasalar dergisini oluşturur. İnsanlık tarihini derinliğine bilen Lenin de kuşkusuz bu yasalardan habersiz değildi. Ve bu nedenle de, 1919'daki «Devlet Üzerine Konferans»ında, köleci dönemin insanlığın sınıfsal tarihindeki ilk aşama olduğunu bildirir; kölelik, Asyagil üretim tarzının sulamaya dayanan bir ekonomi bıraktığı Babil'de de büyük bir rol oynadığı için, Lenin Asyagil üretim tarzı ile köleci dönemi besbelli aynı bir dönem içinde bir araya getiriyordu. Marksist tarihçilerin, dünyanın ilk sosyalist toplumunun kurucusu Lenin tarafından Marx'ın öğretisine yeni olarak getirilmiş bulunan her şeyi kesinlikle göz önünde bulundurmalarının zorunlu olduğunu düşünüyorum ben.

Marx'ın öğretisinde, Asyagil, köleci ve feodal üretim tarzları, insan tarihinin zaman içinde birbirlerinin yerini alan dönemleri olarak sergilenirler; doğuşları insanlığın üretici güçlerinin gelişmesinin ardışık aşamalarında, çeşitli tarihlerde yer alan dönemleri olarak. Asyagil üretim tarzı, henüz ilkel komünist rejimin içlerinde dağıldığı, ama bir sulama ağının kurulması için zorunlu büyük kamusal çalışmalar tarafından birleştirilmiş olan toplulukların sahip bulundukları üretici güçler temeli üzerinde ortaya çıkabilmişti. Klasik Yunan ve İtalyan köleci toplumlar uygarlıkları, insanlık tarafından, sosyo - ekonomik nitelikleri Asyagil üretim tarzına dayanan Sümer ve Mısır toplumlarının evrimi sayesinde erişilmiş bulunan üretici güçlerin, şimdi bu daha yüksek düzeyi üzerinde kurulmuşlardır. Sümer ve Mısır toplumları, büyük kamusal çalışmaları ile birlikte, İ.Ö. III. binyıl ortalarından başlayarak, emtia üretimi ve ticaret aracıyla, komşu eski Asya ve Yunanistan toplumları üzerinde çok erken bir etkide bulunmuşlardır.

Böylece, Küçük Asya ile Akdeniz'in doğu bölümünün, ilkin büyük kamusal çalışmaları ile birlikte Sümer ve Mısır tarafından, sonra sıraları gelince dünyanın ilk uygarlığının kuruluşuna sürüklenen komşu toplumlar tarafından oluşturulan eski uygarlığı, sınıflı toplumun ilk aşamasını gerçekleştirdi. Bu toplum aynı zamanda hem Sümer ve Mısır hükümdar-

larının despotik erkliği tarafından topluluk üyelerinin sömürüsünün, hem de sulama sisteminin gerçekleşmesinin gerektirdiği teraslama çalışmaları için emeği zorunlu olan kölelerin sömürüsünün ne olduğunu iyi biliyordu. Köleler toplulukların kolektif mülküydüler ve, büyük bir sulamalı tarım ekonomisinin gelecekteki gelişmesiyle birlikte, kölelerin sayısı artarak gidiyordu. İ.Ö. XXIV. yüzyıldan başlayarak Sümer muhasebe belgelerinin gösterdikleri gibi, köle emeğinin özgül ağırlığı gitgide arttı. XXII. yüzyılın sonlarında, Sümer toplumu, daha o zamandan kolektif ya da devlet ve tapınakların malı olan kölelerin emeğinin, komünler (topluluklar) üyelerinin emeğini ikinci plana attığı köleci bir toplum olarak görünür.

Aşağı dönem Sümer toplumunda, özel kölelik belirgin bir yaygınlık kazanmaya başlar ve Sümer toplumunun yerine geçen Babil toplumunda önemi daha da büyür. Sümer ve eski Mısır ile, bu iki imparatorluğun aynı tarihsel ve ekonomik süreç içine sürükledikleri komşu ülkeler tarafından erişilen üretici güçler düzeyi üzerinde doğmuş ve gelişmiş toplumlar olan klasik dönem Yunan ve Roma toplumlarında özel köleliğin rolü çok daha önemliydi.

Marx ile Engels'e göre, onların dünya tarihi görüş açılarında, klasik dönem Yunan ve Roma köleci toplumu, son prekapitalist kuruluşa, feodalizme, servaja öngeliyordu. Marx ile Engels'in dünya tarihi anlayışını Godelier'de görmüyoruz, çünkü o köleci dönemle feodalizmi aynı bir tarihsel sürecin ardışık dönemleri olarak değil, ama «Asyagil üretim tarzının olası iki gelişme ve çökme biçiminin var olması» olarak düşünüyor. Birincisi köleci üretim tarzına götürecek (Yunan - Roma yolu). İkincisi ise «köleci aşamanın gelişmesi olmaksızın, tecimsel üretimin gelişmesi olmaksızın, özel mülkiyetin gelişmesiyle belirginleşmiş belli bir feodalizm biçimine (Çin yolu).» Çinbilimci olmadığımdan, elbette eski Çin toplumunun «köleci aşamanın bir gelişmesi»nin ne olduğunu bildiğini kesin olarak olumlayamam, ama, her şeye karşın, birçok Çinli tarihçinin Çin toplum tarihinde köleci üretim biçiminin var olduğunu kabul ettiğini ansıtmak da görevimdir. Ve eğer M. Godelier köleci üretim tarzının «Yunan - Roma yolu», feodalizmin ise «Çin yolu» olduğunu öylesine güvenle açıklıyorsa, bunun nedeni farkına varmaksızın ünlü çevrimselcilik *(cyclisme)* teorisini benimsemesidir. Bu teori, dünyanın tek bir tarihi olmadığını, çünkü dünya tarihinin her biri kendi eski, orta ve modern tarihine sahip özerk, bağımsız çevrimlere *(cycles)* bölündüğünü olumluyordu. Bu görüş bir zamanlar bizde de çok büyük bir rağbet kazanmıştı. Engels'in Yunanlılar'la Cermenlerin sınıflı bir topluma geçiş-

leri üzerindeki yargısını yorumlamaya girişince, bu görüşün M. Godelier üzerindeki etkisi kendini gösteriyor. Ona göre, Engels'in *Ailenin Kökeni* yapıtından, «Yunanlı ve Romalıların tarihinin, bize sınıfsız bir toplumdan köleci üretim tarzına bir geçiş örneği verdiği» sonucu çıkar. «Cermenlerin tarihi, tersine, prefeodal bir sınıflı topluma geçişi gösterir.» Engels'in metninin böyle bir yorumundan hareket eden Fransız araştırıcı, «Engels sınıflı topluma geçiş biçimlerinin çeşitliliğini gösterir» sonucunu çıkarır. Gerçekte, M. Godelier'nin inanma eğilimi gösterdiği gibi, Engels hiç de sınıfsız bir toplumdan sınıflı bir topluma geçiş biçimlerinin çeşitliliğini olumlamıyordu. Engels'in irdeleme konusu olan Attika toplumu, ona göre, ilkel topluluksal rejimin dağılma aşamasından ancak köleci bir topluma geçebilirdi, çünkü bu Attika toplumu çökmekte olan ilkel komün rejiminin ancak köleci bir düzene dönüşebileceği bir üretici güçler düzeyinde bulunuyordu. Fransız tarihçinin belirttiği gibi, «prefeodal bir sınıflı toplum»a geçmiş bulunan Cermen kabilelerine gelince, bu durum onların sınıflı bir topluma geçişinin feodalleşen Roma İmparatorluğunun kimi bölgelerinin yakın komşuluğunda, ve hatta bazen çevresinde gerçekleşmiş olmasıyla koşullandırıldı; ve bu nedenle de, bu belirli tarihsel koşullar içinde, Cermen kabileleri ancak feodalleşme yolunda bulunan toplumlara dönüşebildiler.

İki Fransız Marksist tarihçi M. Godelier ile J. Suret - Canale'in ilginç tezlerini konu alan bu kısa bildiride, ancak araştırıcı olarak üzerlerinde çalıştığım sorunlara değindim. Benim kısa açıklamam ancak bu durumda herhangi bir yarar sağlayabilir.

ION BANU

«VERGİSEL» TOPLUMSAL KURULUŞ

Marksizmin klasik yapıtlarında sorunumuzun —Asyagil («vergisel») toplumsal kuruluş— ne ölçüde çözülmüş bulunduğu sorunu, yeni tarihsel olguları bilmenin, bu çözüm bakımından, bugün bize sunduğu olanaklar sorunuyla karıştırılmaması gereken bir sorundur.

Birinci sorun üzerine, çok açık bir sonuca varılabilir : Tartışmaya katılanlardan birçoğunun tersine, biz Marx ile Engels'in sorunu bilinçli olarak açık bıraktıkları kanısındayız. Çünkü onlar, «Asyagil» üretim tarzı üzerine, onda özel bir üretim tarzı görüp görmemenin doğruluğu üzerine, kavramın ayırt edici özellikleri ve uygulanma alanı üzerine *kesin* bir görüş bildirmenin olanaklı olduğunu hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Kimi durumlarda, örneğin çeşitli tarihsel uzlaşmazlık ve sınıflar savaşımı tiplerinin sıralandıkları *Komünist Bildirge* sayfalarında, ya da Engels'in *Ailenin Kökeni*'nde bu kavrama başvurmamaları, bize göre, böyle açıklanır.

Eğer biz irdelememizde «vergisel» *(«tributaire»)* toplumsal kuruluşun belirtici niteliklerini klasik yapıtların Asyagil üretim tarzından söz eden parçalarından yararlanarak belirtmeye çalıştıysak, bu öbürlerini unutturmak niyetiyle değil, ama *böylece bu kavrama ortaya çıkma ve okur gözünde belirginlik kazanma olanağını sağlamak* içindi.

Biz Marksizmin kurucularının düşüncesinde bu konunun sürekli varoluşu fikrine karşı çıkan kimselerle olduğu denli, onların bu konudaki düşüncelerini eksiksiz bir biçimde söylemiş bulunduklarını düşünen kimselerle de uyuşmazlık içindeyiz.

Marksizmin klasiklerinin bu konuda *gerçekten takınmış bulundukları* tavır sorununu, ölümlerinden sonra bulunan ve onlara saptadıkları boşlukları doldurma, kuşkulu görünen kimi yönleri daha açık görme olanağını verecek olan tarihsel gereci bilselerdi *takınacakları* tavır sorunuyla karıştırmaktan sakınalım.

Marksistlerimizin, bilimin yeni verilerini Marx'm, Engels'in ve Lenin'in genel anlayışı içinde anlama yönündeki övgüye değer istekleri, ustalarımıza demediklerini dedirtme hakkını veremez onlara —hatta, yeni bulguların ışığında, Marksizmin klasiklerinin, kendi çağlarında o denli kesin bir görüşü olanaksız gördükleri yerde, bugün kesin bir görüş benimsemenin olanaklı olduğuna sıkı sıkıya inansalar bile.

İkinci soruna gelince, Marx ile Engels'in kesin sonuçlar çıkarmakta duraksadıkları yerde, yeni tarihsel verilerin kesin sonuçları doğrulama görevini üzerlerine aldıkları kesin gibi görünüyor. Bir tek örnek vermek gerekirse, ilk çağ Doğu felsefesi üzerine, özellikle Avrupa'da, bir yüzyıldan az bir zamandan beri öğrenilmiş bulunan şey, Marx ile Engels tarafından hazırlanan özgül «vergisel» üretim tarzı kavramını desteklemek için çok büyük bir değer taşıyan kanıtlar getiriyor.

Tartışmaya dönelim. Kavramın yandaşlarının, kimi kez olgularla karşılaştırılmaya güç dayanan ve dolayısıyla tartışmayı içinden çıkılmaz bir duruma getiren biraz katı betimlemeler verdiklerini gözlemliyoruz kavram üzerine. Örneğin, durgun niteliğin, Marx'a göre «vergisel» (Asyagil) tipteki toplumların sözde mutlak bir yasası olduğu savunuluyor. O zaman Marksizmin kurucularının, kimi halklar konusunda, «Asyagil» üretim tarzından öbür üretim tarzlarına *geçiş* konusunu ele almalarını nasıl açıklamalı? Çin toplumunun binlerce yıllık tarihsel evrimi gözlerinin önünde bulunan Çin tarihçileri, eğer bu kavram, öbür ölçütler arasında, «evrimlenmeyen» bir aşama olarak tanımlansaydı, böyle bir kavramı ülkelerinin ilkçağ tarihine çok güç uygulayabilirlerdi.

Her betimlemede belli bir «katılık» kaçınılmaz bir şeydir, ama bir kategorinin geneli «arı» bir biçim altında dışavurduğu, toplumsal yaşamda genelin tikelle karşılaştırılmasının, bir sürü nesnel değişkeyi (varyantı), çeşitli evrim derecelerini göz önünde bulunduran aşırı bir diyalektik esneklik gerektirdiği de unutulmamalıdır. «Asyagil» üretim tarzı konusunda, Marx, aynı ekonomik temelin, çeşitli yerlerde, «sayısız değişiklik ve derecelenmeler» gösterdiğini belirtir.

Öte yandan, yeni bir toplumsal kuruluşun belirmesinin, eski kuruluşun bütün öğelerinin apansız ortadan kalkmasına yol açmadığını da biliyoruz. Aralarından kimileri varlıklarını hatta uzun zaman sürdürebilirler. Biz onları savsamıyor, ama gene de her ekonomik kuruluşu, salt *(exclusif)* olmasa da, egemen olan niteliklerine göre tanımlamaktan geri kalmıyoruz.

Öbür önemli olgu : Marx ile Engels gibi, köy komünlerinin varlığı saptanan bütün toplumları, biz de aynı biçimde değerlendirmenin uy-

gun olmadığını düşünüyoruz. Bu komünlerin ilkel topluluğun en yüksek aşaması olarak, öyleyse *bu topluluk çerçevesinde,* başka bir sosyo - ekonomik kuruluşun temeli durumuna gelmeksizin ortaya çıktıkları durumlar da vardır.

Özel mülkiyetin —Marx tarafından *Vera Zasuliç'e Yanıt Karalamaları*'nda belirtilen biçim altındaki— belirişi, tarımsal topluluğu «vergisel» tipte bir topluma doğru değil, ama köleciliğe doğru götüren bir evrime bağlıdır.

Öbür toplumlarda, «vergisel» bir toplumsal kuruluşun kabulünü zorunlu kılan, tarımsal topluluğa bağlı, nitel olarak yeni özellikler (örneğin toplumsal uyuşmazlık ve devlet) belirir. Kimi zaman, «vergisel» kuruluştan köleci kuruluşa geçiş görülür. Ama kimi zaman da köleci dönem hiç görülmez. Kimi durumlarda, ilkel komünizm kuruluşunun köleciliğe dönüşmesine karşın, ilkel komünün son aşamasında ortaya çıkan «vergisel» nitelikteki öğeler varlıklarını yeni köleci toplumda, ve hatta onu izleyen feodal toplumda da, kalıntılar biçiminde sürdürürler. Çözüm tamamen bir halktan öbürüne değişen somut tarihsel koşullara bağlıdır. Oysa, tartışmaya katılanların çoğu için, vergisel tipteki öğeler, BÜTÜN DURUMLARDA, *ya* bir ilkel kuruluş türü, *ya* özel bir kuruluş, *ya da* bir kölecilik türü, vb. oluştururlar. Bir yanılgıdır bu.

MAURO OLMEDA

AZTEK VE MAYA TOPLUMLARI ÜZERİNE

Meksika ve Orta Amerika imparatorluk kuruluşlarının ... Asyagil üretim biçiminin temel özelliklerini tahmin etme olanağı sağladıkları yolundaki varsayım, özellikle Chesneaux'nun çalışmasından çıkıyor : «Marx'ın *Formen*'de şöyle bir sözünü edip geçtiği Kolomb - öncesi Amerika toplumları da Asyagil üretim tarzı kavramının ayrıcalıklı bir uygulama örneğini oluşturacaklardır. Köy toplulukları (İnka'larda *ayllu*, Aztekler'de *calpulli*) hem geniş ölçüde kendine yeterli, hem de üyeleri gerçek bir yönetici sınıf oluşturan geniş bir siyasal - ekonomik aygıtla bütünleşmiş durumdaydılar bu toplumlarda.»

Gerçekten, Asyagil üretim tarzı Aztek ve Maya kuruluşları genel çerçevesine yansıtılınca, Chesneaux tarafından dile getirilen sorular kesin bir gerçeklik taşıyan kanıtlara dayanan basit bir yanıt alırlar.

Başlangıçta, Maya ve Aztek toplumlarında İmparator üretime karışmaz ama askeri fetih yoluyla egemenlik altına alınmış bulunan halkların aynî olarak ödedikleri vergiyi almakla yetinir. Fetihten önce egemenlik altına alınan kabilelerin malı olan toprak, fetih sonucu sahip değiştirmez. Aztek ya da Maya imparatoru kendi imparatorluk topraklarının sahibi değildi, hiç değilse modern bir devletin kendi sömürge ve ülke topraklarının sahibi olduğu anlamda değildi. Bu toplumlarda, modern bir devlette de olduğu gibi, devlet bu topraklar üzerinde egemenliğini uygulamakla birlikte onun sahibi değildi ve bu egemenliği bağımlı kabilelere bir vergi yükleyerek gösteriyordu; bu kabileler, söz konusu vergiyi ödemek için, sahip bulundukları toprağın, ürünlerini utkun savaş başkanının kararlarına uygun olarak imparatorluk erklik merkezine, tapınaklara ya da şu veya bu soyluya teslim edecekleri bir bölümünü ortaklaşa ekip biçme zorundaydılar.

Aynı biçimde, Chesneaux'nun köy topluluklarının despotik sistem tarafından simgelenen «yüksek birlik» içine katılma süreci üzerindeki

sorusu da, eski Maya ve Aztek toplumlarında bir yanıt bulur. Süreç basittir, başka herhangi bir imparatorluk kuruluşunda olduğu kadar basit : eskil Tenoktitlan'ın Aztek kabilesi ile Maya İmparatorluğu'nda ardışık olarak hegemonya uygulayan kabileler bu işi askeri fetih yoluyla başarmışlardır. Savaşta yenilen kabilelerden başka bir şey olmayan —Asyagil üretim tarzına bağlı terminolojiyle söylemek gerekirse— köy toplulukları, yenilgilerinin sonucu olarak, sözü edilen biçim altında vergi ödeme yükümlülüklerini yerine getirecekleri zaman, birleştirici imparatorluk kuruluşuna katılma zorunda bulunduklarını gördüler.

Bütün bu söylenenlerden, eskil Tenoktitlan ile Orta Amerikanın Kolomb - öncesi imparatorluklarında, köy toplulukları ya da kabileler ile imparatorluk devleti arasındaki ilişkilerin belirleyici etkeninin ekonomik tipte ve bir işletme niteliğinde değil, ama kendini imparator hükümdar ile yukarda söz konusu edilen bağımlılar arasındaki ilişkilerde dışavuran tam deyimiyle siyasal tipte olduğu sonucu çıkar.

Aztek ve Maya toplumlarını toplumsal sınıflar açısından belirginleştirebilmemiz olanağını sağlayan anahtarı bu öncüller verir. Asyagil üretim biçimine sarılan araştırıcılar, eski Afrika ve Asya kabile imparatorluklarında, Doğu despotunun işletme şefi niteliğinin, temsil ettiği sosyo - politik birliğe sınıfsal bir iç yapı kazandırdığını düşünürler. Gerçekten, bu çalışmanın birinci bölümünde belirttiğimiz gibi, Marksist yazarlar ilkel toplumun dağılması ile toplumsal sınıfların belirmesini, Asyagil üretim biçiminin egemen olduğu sanılan Asya ve Afrika imparatorluklarından başlatırlar.

Bu tezin yandaşlarına göre, bu eski imparatorluk kuruluşlarının varsayılan sınıfsal niteliği, köy toplulukları tarafından üretilen ve despotun toprak rantı olarak ve üretimin örgütleyicisi niteliğiyle temellük ettiği, gene varsayılan, artığa dayanır : Chesneaux bu düşünceyi şu sözlerle dile getirir : «Devlet tarafından yerine getirilen bu ekonomik işlevlerin karşılığı, devlet ve görevlileri tarafından kendilerine ödenmesi istenen «artık»tır. Bu artık tamamen aynî olarak (özellikle tahıl biçimi altında) ödenir, ama köylerdeki insanlar tarafından kamu işyerlerinde sağlanan bedava emek de kuşkusuz bu artık içinde yer alır. İkili bir niteliği vardır bu artığın : aynı zamanda hem bir zorlamanın (bilinçli olarak zorla alınır) hem de bir serbestliğin *(disponibilité)* dışavurumudur (köy topluluğunun üretici yetenekleri, iyi kötü, ona kendi öz üretiminin bu artığını dışa ödeme olanağını verirler); öyleyse bu artık, Marx tarafından çözümlenmesine ancak girişilmiş bulunan özgün bir ilişki oluşturur.»

Verginin zorlayıcı niteliği, Maya ve Aztek toplumları üzerine elimizde bulunan belgelerden apaçık ortaya çıkar. Bu vergi onu ödeyen kimselerin üretim artığı olarak nitelendirilemez, ama yalnızca onların kendi öz toprak parçalarını ekip biçmek için harcadıkları normal çabanın bir artışı, ve savaş galibi tarafından onlara zorla kabul ettirilen vergi ödenmesinin zorla yüklediği bir artışı sonucudur.

Sonuç olarak, eski Meksika toplumları, Asyagil üretim biçimi yandaşlarının teorilerini uyguladıkları ekonomik toplumsal kuruluşların sınıfsal niteliği konusundaki tahminlerini üzerlerine dayandırdıkları varsayımların bir doğrulamasını sunmazlar bize. Aztek ve Maya imparatorlukları yöneticileri ile onların egemenliği altındaki halklar arasındaki ilişkiler, söz konusu araştırıcıların sandıkları gibi, feodal senyör ile serf, ya da kapitalist patron ile ücretli emekçi arasında varolabilen sınıfsal ilişkiler değildirler. Yalnız devlet ile sömürgeleri arasındaki ilişkiler söz konusudur; Aztek ve Maya yöneticileri tarafından egemenlik altına alınan kabileler, kendilerini fetheden kabilelerle kaynaşmaz, ama kendi organik birliklerini eksiksiz olarak korurlar; çünkü fatihler, vergi ödenmesini isteme olanağını, onların eski kabile yapılarının sürekliliğine dayandırıyorlardı. Ve, bağımsız kabilelerden organik birlikler olarak söz ederken, yenik kabilelerin egemenliğinin sınırlı olmasına karşın, tıpkı çağımızın sömürgeci bir ulusuyla sömürgeleri arasında sınıfsal ilişkilerin varolduğu söylenemeyeceği gibi, bu kabileler arasında sınıfsal ilişkiler bulunduğu da söylenemez. Uzlaşmaz toplumsal sınıfların varoluşu, egemen kabile içinde ya da yenik kabilelerden her biri içinde saptanabilirdi. Ve Aztek toplumunun iç yapısı sorunu, özellikle antropologlarla tarihçiler arasında, sınıflar savaşımı açısından, işte bu terimlerle konmuştur.

Uzun süre boyunca, bu konuda temel olarak, yapıtlarında sınıflı toplumdan önceki toplumlar olarak düşünülen Aztek ve Maya toplumlarının ailesel niteliğini ortaya koyan Lewis H. Morgan ile A. Bandelier'nin görüşü benimsendi. Günümüzde, Manuel M. Moreno, Alphonse Caso, Kroeber, White, Toscano ve başkaları bu ölçütün benimsenmesine itirazlarda bulundular. Morgan ile Bandelier'ye aykırı düşüncede olanlar, Asyagil üretim tarzı yandaşları gibi, ama eski anakara imparatorluklarını irdelemeleri sırasında onlar tarafından ileri sürülen nedenlerden farklı nedenlerle, Aztek toplumunun bu yapısının, Amerika'nın keşfi ve fethi sırasında görüldüğü biçimiyle, aile ya da kabile niteliğini yitirmiş bulunduğunu düşünüyor; Morgan ile Bandelier'nin *calpulli*'lere (köy toplulukları) yükledikleri klan niteliğini yadsıyor ve kendi görüşlerince bir-

çok toplumsal sınıfı simgeleyen çeşitli *calpulli*'lerle örtüşen ya da örtüşmeyen çeşitli katmanları belirtiyorlar.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, Marksist yazının genel çerçevesi içinde verilebilecek tanımlarla uzlaşma içinde kendi toplumsal sınıf kavramımızı saptamıştık. Stevenhagen tarafından sıralanan ve Lenin'in hiç kuşkusuz reddetmeyeceği bir açıklama ekleyelim : her toplumsal sınıf bir başka toplumsal sınıftan bu iki sınıfın ekonomik uzlaşmazlığını yansıtan kendi özgül ideolojik uzlaşmazlığıyla ayrılır. Şimdi şu varsayımı katalım : gene bir toplumsal sınıfa özgü olan siyasal erkliğin fethinin ereği, kendinde örtük olarak, erkliği fetheden sınıfın ekonomik çıkarları ve söz konusu sınıfın tikel ideolojisiyle uyum içinde, bu erkliği toplumun ekonomik temeli ve üstyapısını bir yeniden yapılaştırma aleti durumuna getirme niyetini taşır.

Ama Aztek toplumu içerisinde beliren : savaşçılar, rahipler, tüccarlar, basit emekçiler gibi katmanlarda, uzlaşmaz çıkar ve ideolojilere bağlı olarak, bu türlü uzlaşmazlıklar kendini göstermez. Tersine, hepsi de askeri utkunun sömürüsü ve aynı tanrılara tapma tarafından simgelenen aynı girişim içinde birleşmiş bulunuyorlardı. Sözü geçen katmanların hiçbiri, toplumun temel ve üstyapısını yeniden yapılaştırmak için erkliğin fethine can atmıyordu.

Toplumsal sınıfların belirmesi üzerine, Morgan tarafından kendi temel yapıtında sunulan ölçütle uyum içinde, Engels'in *Ailenin Kökeni*'nde geniş biçimde sergilenmiş bulunan kanı, kabile topluluğu içerisinde, kabileye yabancı, ve bu nitelikle de, kapitalist sistemin doğuşuna değin tek üretim kaynağı olan toprak, ve o zamana değin kabile üyelerinin tekelinde bulunan ekonomik hukukun uygulanmasını güvence altına alan siyasal erkliğin kullanılması üzerinde hakları bulunmayan önemli insan topluluklarının varoluşuna dayanır. Bu olay dünya tarihinde ilk kez olarak İ.Ö. 1. binyılın ilk yüzyıllarına doğru Yunan ve İtalyan kentleri çerçevesinde gerçekleşti. Toprağı ve siyasal erkliği böylece tekellerine almış bulunan Atina ve Roma'nın kurucu kabilelerine karşı Yunanlı meteklerle Romalı pleblerin savaşımı, sınıflı toplumlar evrensel tarihindeki sınıflar savaşımının ilk evresinin en yetkin örneğini simgeler. Ama ne eski dünyanın tarihöncesi boyunca Asyagil üretim biçiminin yer aldığı toplumsal kuruluşlarda, ne de yeni dünyanın keşfinden önceki Amerikan imparatorluklarında, Yunan ve İtalyan kentlerinin kurucu kabilelerinin toprakları üzerinde Yunanlı meteklerle Romalı pleblerin varoluşunun oluşturduğuna benzer bir olay saptanır. Sözünü etmiş bulunduğumuz toplumsal kuruluşlarda, bunlar ister eski anakaradan ister yeni

dünyadan olsunlar, kabile yapısı, şu ya da bu evrim aşamasında, bir kabilenin toprakları üzerinde o kabileye yabancı insan topluluklarının varoluşuyla bozulduğunu görmez. Tüm tarihöncesi boyunca kabile üyeleri yalnız ve yalnız kabilenin kendi toprağı üzerinde yerleşirler. İnsan tarihinin bütün bu evresi boyunca her erkek ya da her kadın zorunlu olarak kendi kabilesinin malıdır. Bir kabile üyesi ancak evlât edinilmeyle bir başka kabilenin üyesi olabilir ve dolayısıyla o kabilenin toprakları üzerine yerleşebilir. Eskil Asya, Afrika ve Amerika imparatorluklarında bu hep böyle olmuştur. Marx ile Engels, Marksist yazının bu temel varsayımını yadsıyan hiçbir şey söylememişlerdir.

ROGER BARTRA

TEOTİHUACAN'IN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Eski Meksika kültürlerinin gelişmesinin koyduğu sınırlar, ilkel toplumun evrimi üzerindeki bütün teoriler için son derece nazik bir deney alanıdır. Özellikle Teotihuacan (1) kültürü, araştırmacılar tarafından henüz çözülmemiş bir bilmeceler dizisi sergiler.

Toplumun evrimi genel ve zorunlu bir aşamalar dizisinden geçer; gene de özel olarak her toplum, kendi evriminde, kendine özgü ve somut nitelikler gösterir. Toplumbilimciler tarafından en çok tartışılan sorunlardan birini : ilkel komünal ilişkiler temeli üzerinde örgütlenmiş toplumdan, toplumsal sınıfların ve devletin belirmesine dayanan bir topluma geçiş sorununu aydınlatmak için, Teotihuacan kültüründen kimi varsayımlar çıkaracağız.

Bir toplumun sınıflara bölünmesi, bir halkın gelişmesindeki en göze çarpan olaylardan biridir. Bu uğraktan başlayarak, toplumsal güçler coşkuyla zincirlerinden boşanırlar, ve insan kendisini kuşatan toplumsal dünya tarafından bağımlılaştırılır. Lefebre'in dediği gibi, insan «doğa yasalarını edilgence izleyecek yerde, doğa üzerinde etkide bulunma

(1) «*Teotihuacan*, Meksika'da (Mexico eyaleti) şehir, Mexico'nun kuzeydoğusunda, Orta Yayla'da; 1350 nüf. Adını Toltekalardan önceki bir medeniyete vermiş büyük bir dini başkent olan şehirde dört döneme ayrılan orijinal bir sanat gelişmişti: M.Ö. 300'den Milâda kadar *Teotihuacan I;* Milâttan M.S. 300'e kadar *Teotihuacan II;* M.S. 300'den 650'ye kadar *Teotihuacan III* ve M.S. 650'den 1000'e kadar *Teotihuacan IV*. Geniş bir ana caddeyle ikiye bölünen sitede birçok anıt, bu arada Güneş ve Ay için yapılmış tepesi düz piramitler vardır. Güneş piramidi (yüksekl. 60 m.) birbirine eğik düzlemlerle bağlanmış dört taraçadan meydana gelir. Savunma binası olan hisarın cephelerinden birinde, tüylü yılan Tanrı Quetzalcoatl'ı ve yağmur Tanrısı Tlaloc'u temsil eden ilgi çekici kabartmalar ve iyi muhafaza edilmiş freskler bulunmuştu. Bu sanatın özelliği, çok sade, anıtsal heykellerdir (Su tanrıçası Chalchiùhtlicue). Yarı değerli taşlardan (su mermeri, porfir, diyorit) yapılmış ve bazıları türkuvaz mozaiklerle kaplanmış hem üslûplaştırılmış, hem gerçekçi maskeler de bulunmuştur.» *(Meydan - Larousse,* XII, 62).

büyük ve korkunç ayrıcalığıyla donatılmıştır»; bununla birlikte, insanal evrim boyunca, kültürün kimi bölümleri kendilerine özgü bir yaşam kazanırlar ve insan onların bağımsız bir varoluşa sahip bulunduklarına inanmaya başlar. Doğa'nın insan tarafından dönüştürülen bölümü toplumun eline çok büyük bir zorlayıcı erklik verir, ve bu erklik bir grup tarafından çoğunluğu sömürmek için kullanılmaya başlanır. İnsan tarafından yaratılan toplumsal güçler onun etkisinden kaçıp kurtulurlar, toplum sınıflara bölünür, yabancılaşma çeşitli biçimleri altında kendini gösterir. İnsan, kendi üretici güçlerini geliştirirken, doğanın erkliklerinden çok daha güçlü erkliklerin : kendine özgü ve bağımsız bir yaşam ve bir gerçeklikle devinen toplumsal erkliklerin, dinsel üstyapılar kadar devletin de oluşturdukları, insanın insan tarafından sömürüsünün tamamlayıcısı ve aleti olan o tapıncakların (fetişlerin) oluşma gösterisine tanık olur.

Mısır'da, Çin'de, Yunanistan'da, vb. büyük uygarlıkların doğuş belirtisi, işte bu tarihsel rastlaşmanın (konjonktürün) ta kendisidir. Avrupa'da, ilkel topluluğun dağılması, özel mülkiyetin ortaya çıkması ve, başlangıçta ataerkil, sonradan büyük çapta emtia üretimine yönelik köleliğin belirmesi anlamına gelir. Ama, Avrupalı olmayan halkların, özellikle de büyük Doğu kültürlerinin tarihinde sınıflı topluma geçişi incelerken, toplumbilimciler köleciliğin de, özel mülkiyetin de Yunanistan ve Roma'da oynadıkları rolü buralarda oynamadıklarının farkına vardılar. Bu nedenle Marx, örneğin, belli bir ölçüde kölecilik aşamasının yerine geçen *Asyagil bir üretim tarzından* söz edecektir.

Eskil Meksika toplumları, ve özellikle Teotihuacan, bize ilkel topluluktan sınıflı topluma geçişin irdelenmemiş ayrıntılarla dolu bulunduğunu göstererek, sorunun yeni görünümlerini sergilerler.

İspanyollar Meksika'ya geldiklerinde, Teotihuacan tamamen ot bürümüş, yıkıntı durumunda bir kentti. XVI. yüzyıl Nahua dili metinleri, çok eski zamanlarda, bugün yeryüzünü aydınlatan güneş olan «beşinci güneş»in Teotihuacan'da yaratıldığını olumlarlar. Yeni bir çağ, yeni bir güneş yaratmakta kararlı tanrıların Teotihuacan'da bir araya geldiklerini anlatır bu metinler; kendini yakmalık üzerine atıp güneşe dönüşmek için iki tanrı çıkmış ortaya; biri büyüklük taslayan «salyangozlar şahı» zengin ve kurumlu Tecuciztecatl'mış bu tanrıların; öbürü de, adı «irinli ya da sıracalı» anlamına gelen, alçakgönüllü ve yoksul Nanahuatjin'miş. Sungu sırası gelince, Tecuciztecatl kendini ateşin içine atmaktan korkmuş, ve alçakgönüllü sıracalı tanrı —gözlerini yumarak— yiğitçe yakmalık üzerine atlamış ve beşinci çağ güneşine dönüşmüş; kıskanç-

lıktan umutsuzluğa düşen Tecuciztecatl da kendini yakmalığa atmış, ama küllerin içine düşerek aya dönüşmüş.

Tanrılar güneşle ayın hareketsiz olduklarını görünce, güneşin devinmesi ve böylece insanlara yaşam vermesi için kendilerini feda etmeyi kararlaştırmışlar. Olayı aktaran Sahagun yerlileri şöyle anlatırlar :

«Hemen harekete geçtiler.
Hepsi harekete geçti :
küçücük oğlanlar, yaşlı erkekler,
kadınlar, yaşlı kadınlar.
Yavaş yavaş, usul usul harekete geçtiler
ve gelip Teotihuacan'ın orada toplandılar.
Büyüklükler orda ölçüştürüldü,
Beylik orda kuruldu.
Bilgeler, gizli şeyleri bilenler,
gelenek sahipleri
başa geçtiler.

Bakalım Teotihuacan'ın kökeni üzerine arkeoloji bize ne anlatıyor. İ.Ö. birinci yüzyıl boyunca, Mexico vadisindeki toplumsal gruplar gitgide çoğalmış, tarımı ilerletmiş ve köyler halinde yerleşmişler. Bu dönemde, Mexico vadisi halkı komünler halinde örgütlenir ve vadinin elverişli koşullarının kendilerine sundukları doğal kaynakları ortaklaşa işletirler. Xitli'nin volkanik etkinliğinin, aralarında Teotihuacan'ın da bulunduğu önemli yerleşme merkezlerinin oluştukları vadinin doğu yamacına değin göçlere yol açarak, nüfusu azaltmasına karşın, nüfus hızla artmıştır.

Teotihuacan halkının kökeni ve etnik nitelikleri üzerine birçok spekülasyonlara girişilmiştir. Teotihuacan'la ilgilenen ilk antropologlar, bu İspanyol - öncesi kentin Toltek kültürünün merkezi olduğu sonucuna vardılar; Teotihuacan büyüklük ve parlaklığının, eskil kaynakların Toltek'lere malettikleri bilgelik ve sanat ustalığına denk düşmesi olgusuna dayandırıyorlardı bu olumlamayı. İlk tarihsel olaylar yazarlarının (vakanüvislerin) sözünü ettikleri Tula'nın, piramitler ve saraylar kenti olduğu ileri sürülür. Ama arkeologlar Hidalgo devletindeki Tula'yı derinliğine inceledikleri ve orada Teotihuacan kültüründen büsbütün farklı bir kültür buldukları zaman, o güne değin geçerlikte olan ölçüt değişti ve bu arkeolojik kalıntıları gerçek Toltek kültürüne bağlama yolu tutuldu. Teotihuacan kültürü ile Toltek kültürü arasındaki ayrımlar açıkça saptanınca da, sorun sonradan daha da aydınlandı.

Teotihuacan başlangıçta Oaxaca'nın kuzeyi ile Puebla'nın güneyindeki, Nahua dil ve kültüründen bir halkla karışık, Mazatlan - Popolocos grupları tarafından şeneltilmişe benzer. Öte yandan Teotihuacan'ın, eski bir söylencenin piramitlerin yapılmasını kendilerine malettiği Totonaklı gruplar tarafından şeneltildiği de sanılır. Bununla birlikte, kesinlikle saptanmış bulunan tek olgu, bu kentin eski halkının başlangıçta orta yaylanın Nahua gruplarıyla bir ilgisi olmadığıdır.

İlk kolonların yerleşmesinden hemen sonraki dönem, Teotihuacan I denilen dönem (İ.Ö. 200 - İ.S. 100) sırasında, insanlar nemli ve tarıma açılmış bölgelerin ekilip biçilmesine dayanan ilkel bir tarımsal topluluk kurarlar; —şimdi güneş piramidiyle örtülmüş— küçük bir tapınak yapar, ve belki su yılanına bağlı bir verimlilik tapıncısı *(culte)* da geliştirirler.

İsa'dan sonraki çağın başlarından başlayarak, Teotihuacan II dönemi (İ.S. 100 - 250) sırasında, gelişme yolunda bulunan bir kentle karşılaşırız; tanrılar tapıncına vakfedilmiş piramitler, başlıca yapı ve tapınaklar, ölüler yolu bu dönemde yapılır. Kent planının çizildiği ve kentin bu plana göre yapıldığı dönemdir bu. Ticaret, zanaatçılık ve özellikle de kutsal görevliler gelişme gösterir; rahipler yalnızca dinsel işlevleri yerine getirmekle kalmazlar, ama doğmakta olan devletin başında da bulunur, yönetici sınıfı da oluştururlar. Teotihuacan kültürü, Veracruz'un (El Tajin) kuzeyinden, Puebla, Morelos ve Guerrero'ya değin yayılır.

Bu dönem sırasında, su, yıldırım, yağmur ve toprak gibi doğal güçlerin simgesi, ana tanrısallık olan bir tüylü yılan tapıncı gelişir. Tarım Tapınağı'nda suyun yeniden üretici gücünün betimlemelerini görürüz. Her yerde : salyangozlar, böcek kabukları, mısır başakları gibi simgeler bulunur. Teotihuacan yaşamının temeli, toprak ve su, —E. Florescano'nun dediği gibi— her ne denli bu öğelerin özetiyse de, aynı zamanda başka bir şey : bir simge (tüylü yılan) de olan bir kendilik *(entité)* içinde olağanüstü bir biçimde birleşme ve kavuşmayı başarırlar.

Kültürün en büyük görkem dönemi olarak tanınan üçüncü dönem (İ.S. 250 - 700), etkisini Durango, Chiametla, Tamuin ve Panuco'ya değin yayar; Doğuya doğru, Olmekler (Cerro de las Mesas) bölgesiyle sınırdaştır; Güneye doğru, Oaxaca (Monte Albon III A), Guatemala yükseklikleri (Kaminaljuyu) ve San Jose'ye (Britanya Hondurası) değin varır.

Bu dönem sırasında, rahipler erkliği mutlak biçimde ellerine geçirirler; resimli betimlemelerde rahiplerle tanrıları birbirleriyle birleşmiş görürüz. Rahipler birçok tanrısal öznitelikler gösterir, öyleki, kimi durumlarda onları tanrılardan ayırmak güçtür. Bu durum, elde etmeyi başardıkları büyük erkliği açıkça gösterir. Bütün tanrılar arasında, çalışmadan yaşama ve kendi halkı üzerinde egemenlik sürme olanağını kazanmış bulunan bir sınıfın ürünü, soyut ve içrek bir tanrı olan Tlaloc ağır basar.

Erişmiş bulunduğu yüksek düzeye karşın, Teotihuacan İ.S. VII. yüzyıla doğru tamamen yıkılır ve talan edilir; eski Meksika'nın büyük kenti alevler içinde kalır ve yitip gider.

Arkeoloji yabancı bir halk istilasının olduğunu göstermez ve bize Teotihuacan'ın çöküş nedenlerinin kendi toplumu içinde aranması gerektiğini düşündürür.

Teotihuacan halkı tarafından erişilen yüksek gelişme nasıl olanaklı oldu? O denli yüksek bir kültürel düzeye yükseldikten sonra tamamen yitip gitmesi ve yıkım ile şiddetin kurbanı olması nasıl açıklanır?

Bile bile varsayımların sakıncalı alanında yer aldığımıza göre, Teotihuacan kültürünün büyük gelişmesinin, Orta Amerika'daki ilk kentsel devrimin nedenleri olan temellerini açıklamaya çalışacağız.

Teotihuacan'ın birinci dönemi sırasında, toprağın ortaklaşa işlenmesine dayanan komünal üretim ilişkileri büyük ekonomik gelişmenin en önemli etkenini oluştururlar. Ortaklaşa geçim araçlarının grupsal kullanımı son derece üretkendir. El işleriyle kafa işleri arasında önemli bir işbölümünü gerektirir bu. El emeğini denetleyip planlayan, aynı zamanda kendi erkliğini doğrulayan dinsel bir üstyapı da hazırlayan yönetici bir katmanın —rahiplerin— ortaya çıktığı çok eski zamanlardan beri, Teotihuacan'da bu iş bölümü vardır. İnsan, çalışması içinde, bir yandan deneyini artırırken, bir yandan da bir yeni teknikler ve yeni üretim yöntemleri bütünlüğü yarattığı zaman, sınıflı topluma geçiş alışıldığı üzere gerçekleşir. Yani üretici güçler, yeni teknolojinin sağladığı yüksek verim sonucu gereksiz duruma gelen komünal ilişkilerle çelişen bir ilerleme gösterirler. Özel mülkiyet gelişir ve bir sınıf öbürlerinin emeğini temellük eder.

Oysa, Teotihuacan'da farklı bir olay görünür; tarımsal bölgeler köylüleri tarafından ortaklaşa işlenen toprağın büyük üretkenliği yüzünden ve kentsel çekirdekteki emtia yoğunlaşması sayesinde, komünal üretim

ilişkileri, kent içinde dağılmaya başlarlar. Bu olay, kendilerini yiyecek maddeleri üretimiyle doğrudan ilişkisi bulunmayan işlere verebilecek katmanların —rahipler, tüccarlar, zanaatçılar ile tapınaklar ve piramitlerin yapıcıları (köleler?)— oluşması olanağını sağlar. Ama üretici güçlerde genel bir ilerleme olmaz : teknoloji çok yüksek bir gelişme derecesine erişmez. *Kentin göz kamaştırıcı parlaklığının temelinde henüz köylülerin rahipler tarafından örgütlenen ortakçalışması yatar.*

Yönetici rahipler tarafından yararlanılan komünal çalışma biçimleri : ekilip biçilen toprakların (ancak topluluğun başarabileceği) sulanması Teotihuacan gibi bir kentin kurulması için gerekli —ister emek, ister ürün biçimi altında— vergi gibi, çok iyi saptanmış üretim biçimleri ve insan ilişkilerini gerektirir. Teotihuacan'da bu iki öğeyi de buluyoruz. Keşifleri temelinde, varsayımımızı doğrulayacak en sağlam olguları sağlayan arkeolog E. Matos Moctezuma da bunun böyle olduğunu olumlar.

Kentin kurulması için gerekli ortaklaşa insan çalışması, XVI. yüzyıl Azteklerinin piramitler konusunda şöyle diyebilecekleri kadar görkemli olmalı :

«Dağlar gibidir bu piramitler,
ve elle yapıldıklarının söylenmesi de
inanılmaz bir şey değildir;
çünkü o çağda henüz,
birçok yerlerde,
devler vardı.»

(Sahagun Öyküleri.)

Teotihuacan'da, ilkel sınıflı toplumlarda genellikle görülenin tersine, komşu kabile ve halkların egemenlik altına alınma ve sömürülmesine temel hizmeti görebilecek bir askeri kast gelişmez. Erklik rahiplerin elindedir. Görkemli ekonomik ve kültürel doruğun, toplumsal yapıda genel ve derin bir değişiklik değil, ama ilkel topluluk döneminin sürüp gitmesi olduğunun belirtilerini de bize bu durum gösterir.

İlkel topluluk döneminde, kafa emeği ile kol emeği arasındaki işbölümünün ürünü olarak ortaya çıkan rahipler, erkliklerini toplum kalabalık bir silahlı güce gereksinme duymaksızın geliştiği zaman da sürdürürler. Teotihuacan'ı çevreleyen halkların, toplayıcılık ve avcılıkla geçinen, yabanıl durumdaki göçebeler değil, ama tarımsal topluluklar biçiminde barışçı yollarla yerleşmiş ve Teotihuacan toplumuyla tama-

men bütünleşmiş halklar olmaları olgusuna bağlıdır bu. Teotihuacan olayı, —her zaman rahiplerce yönetilen— işbölümü ve emek örgütlenmesinin, teknolojik gelişmede tam bir benzeri görülmeyen en yüksek dışavurumuymuş gibi görünmektedir.

Öyleyse, sınıflı bir toplumun, bir devletin, bir ticaretin, ve belki de vergi ödenmediği zaman borç nedeniyle bir servajın yavaş yavaş büyüdüğü kentsel bir çekirdeğin gelişmesine yol açan ve sürdüren şeyin, komünal üretim ilişkilerinin ta kendisi olduğunu görüyoruz.

Teotihuacan toplumunun belirgin niteliği, bir yanda kentsel sınıflı toplum ile, öte yanda kısıtlı teknolojik gelişme arasındaki çelişkidir. Bu çelişki kendini, köylülerle rahipler, tüccarlarla soylular arasındaki, başlangıçta gizli kalan savaşımda dışavurur.

Teotihuacan'ın gelişmesine yol açan çelişkiler, bize onun çöküşünü de açıklarlar.

Son duruşmada, bir toplumun temeli üretici güçlerin gelişmesinde bulunur : eğer Teotihuacan'da üretici güçler arasındaki o denli önemli bir bölüm —teknoloji— büyük bir gelişme göstermediyse, sınıflı kentsel toplumun kendini sonsuzluğa dek sürdürmesi olanaksızdı. Sınıfsal örgütlenme, bir yandan yiyecek maddeleri üretimine doğrudan doğruya bağlı bulunmayan asalak katmanların artmasına, ve bir yandan da köleliğin (?) gelişmesine yol açtı; bu etkenler ve, genel olarak, sınıflı kentsel topluluğun gelişmesi sonucu, tüm Teotihuacan ekonomisinin temel dayanağı olan ilkel komünal ilişkiler, alışveriş ve sızma yoluyla, sonunda kenti çevreleyen tarımsal topluluklar içinde de dağıldılar. Aynı zamanda, toprakların yoksullaşması, teknolojinin durgunluğu ve nüfusun artışı da, yiyecek üretiminde sert ve kaygı verici bir düşüşe yol açtı.

Durumu tasarlayabiliriz : derin bir ekonomik bunalım, yiyecek azlığı, yerleşik açlık ve çalışma yeteneğinde bir düşüş, üstüne üstlük köylü nüfusun zenginlik içinde yüzen yönetici dinsel sınıflar karşısındaki sürekli istekleri. Teotihuacan toplumunun son dönemi sırasındaki derin çelişkisi kendini işte böyle gösteriyordu.

Köylüler —en üsün verimlilik tanrısı Tlaloc'un temsilcileri olan— rahiplerinden bereketli ürünler, kuraklığa son verecek yağmur, vb. isterler. Ama tanrılar, ve hele rahipler, onları sürükleyip götüren ekonomik - toplumsal çatışmaya karşı hiçbir şey yapamazlar. En sonunda,

kentin köleleri ya da zoraki emekçileriyle bağlaşan emekçi kırsal nüfus kente saldırır, tapınakları yakıp yıkar ve sarayları talan eder.

Teotihuacan'ın temellerini yıkan ve Meksika'nın ortasındaki tarihsel bir aşamaya bir son noktası koyan zorlu bir antiteokratik devrim söz konusudur.

Teotihuacan nüfusunun çoğu, birkaç yüzyıl sonra Tolteka İmparatorluğunun parlayacağı Azcapotzalco'ya doğru göç etti. Tanrıların büyük kenti Teotihuacan, içinde çok küçük bir insan topluluğu kalmış olarak, hemen hemen terkedildi.

Teotihuacan üzerindeki eski söylence tarihte gerçekleşmişe benzer: Tanrıların kendi kendilerini ortadan kaldırmaları, yeni güneşe, büyük Teotihuacan kültürünün çöküş ürünü olarak ülkenin ortasında beliren yeni tarihsel döneme, yaşam ve devinim verecektir.

PIERRE BRIANT

ESKİ ORTA - DOĞU'DA DEVLET AYGITLARI VE ÜRETİCİ GÜÇLERİN GELİŞMESİ: AKAMANIŞ İMPARATORLUĞU ÖRNEĞİ

Devlet konusunun geniş bir tarihsel görümü *(vision)*, eski Doğu'nun monarşik devletler örneğini göz önünde bulundurmayı gerektiriyor. Bununla birlikte, binlerce yıllık bir geçmişe yayılan verileri birbirine karıştıran bir bireşim önermek de aldatıcı görünüyor : gerçekten de, can çekişen «Asyagil değişmezlik» tezinin sürmesini sağlama tehlikesi büyük olurdu, bu durumda. Tarihsel zaman - mekân içinde açık seçik yer alan bir örnek : bu durumda Akamanış İmparatorluğu (İ.Ö. VI. - IV. y.y.) (1) örneğini almak, ve ayrıcalıklı bir düşünce ekseni : bir imparatorluk devletinin pekiştirilmesiyle üretici güçlerin gelişmesi arasında varolan ilişkiler eksenini seçmek daha iyi olacaktır.

AKAMANIŞ VERGİSEL İMPARATORLUK DEVLETİ

Akamanış İmparatorluğu, Farsistan'da bulunan önemsiz bir krallıktan başlayarak, Med, Lidya ve Babil krallıklarını birbiri ardından ele

(1) «*Akamanışlar*, soylu Pasargada kabilesinin bir kolu; adını efsanevî ataları *Akamanış*'tan alırlar. Akamanış'ın torunlarından biri olduğu sanılan büyük Keyhüsrev II, M.Ö. 550 yıllarında aynı adı taşıyan hükümdar sülâlesini kurdu; bu sülâle on ilkel İran kabilesini bir araya topladıktan ve Med Hükümdarı Astiages'i yendikten sonra, eski doğu ülkeleri üzerinde hüküm sürdü ve VI. yy.'ın ortalarından IV. y.y.'ın sonlarına kadar yavaş yavaş burada birliği sağladı. Keyhüsrev, 546'da Küçük Asya'yı, 530'da Babil krallığını aldı; 525'te Kambyses Mısır'ı işgal etti. Ondan sonra gelen hükümdarlar, Dara 490'da Marathon'da geri çekilmek zorunda kaldığı, Kserkses de 480'de Salamis'te yenilgiye uğradığı için, Avrupa Yunanistanı'nı işgal edemediler. V. ve IV. y.y.'larda Yunanlıların iç anlaşmazlıklarında söz sahibi olan İran hükümdarları Büyük İskender'e karşı duramadılar ve sülâlelerinin son temsilcisi olan Dara II, 331'de Arbela'da Büyük İskender'e yenildi. Bir yıl sonra 330'da Dara kendi adamları tarafından öldürüldü.» *(Meydan - Larousse*, I, 204)

geçiren ve İran yaylası ile Orta Asya üzerindeki Akamamş egemenliğinin ilk adımlarını atan («büyük» denilen) II. Keyhusrev'in (558 - 529) fetihleriyle kurulmuştur. Oğlu Kambyses (530 - 522) Mısır'ı daha şimdiden İmparatorluk denmesi gereken şeye kattı. Ensonu, Dara'nın hükümdarlık dönemi (522/1 - 486), Orta Asya, Hindistan ve İran Körfezine doğru büyük bir ilerleme ve fethedilen ülkelerin yönetsel ve vergisel bağımlılığının bir gelişmesiyle belirginleşmiştir.

İmparatorluğun kuruluşu, eski Ortadoğu tarihinde önemli bir tarihin belirtisidir : Siriderya'dan Arabistan ve Mısır'a, Ege'den İndüs'e değin yayılan ülkeler bütünlüğünü, ilk kez olarak bir tek devlet kuruluşu bir araya getirir. Ülkeler Hükümdarın doğrudan temsilcileri tarafından yönetilen eyalet hükümetlerine (satraplıklara) bölünmüşlerdir ve hükümdarlık toprağı (ya da haraçlı toprak) vergiye bağlanmış bağımlı çoban halkları «korumak»la yükümlü birçok garnizon tarafından gözetim altında tutulur.

Bununla birlikte, ülkelerin birleşmesi hiçbir zaman tam olmamıştır. Birçok ülke doğrudan yönetimin etkisinden kaçıp kurtulur. Örneğin, aynı zamanda İmparatorluğun hem içinde hem de dışında olan Zagros, Arabistan ve Orta Asya'nın kırsal ya da göçebe halklarının durumu böyledir. Küçük Asya kıyısındaki Yunan kentlerinin durumu da böyledir. Öte yandan, kendisine öngelen krallıkların kalıtçısı ve «federatörü» olarak, İmparatorluk çok güçlü bir özgüllük koruyup sürdüren birçok ülke içerir : özellikle (Büyük Kralın bir firavun gibi selâmlandığı) Mısır'ın, Babil'in, aynı zamanda doğu İran satraplıklarının (Sogdlular - Balasagunlular) durumu böyledir. Kısacası, Büyük Kral [Şehinşah] her yerde hükümdardır, ama erkliği her yerde aynı güce bürünmez ve, merkezi müdahalenin gelişmesine katkıda bulunan önlemler ne olursa olsun (satraplık ve vergi sisteminin yayılması, imparatorluk yollar şubeleri, vb.), bu erklik aynı biçimlere göre uygulanmaz.

Gene de bu İmparatorluk kuruluşunu «balçık ayaklı bir dev» olarak düşünmek çok abartmalı olurdu : uzun yaşarlığı (iki yüzyıldan çok) ve imparatorluk yapılarının Büyük İskender ile Helenistik krallar tarafından bir bütün olarak ele geçirilmesi bunun kanıtıdır. Birlik ile çeşitlilik, birbirlerini dıştalamayan iki gerçekliktirler. Dıştalamak şöyle dursun, tam tersine, Akamanış ekonomik ve toplumsal kuruluşu, egemen bir Üretim Tarzı («Asyagil» ya da «Vergisel» Üretim Tarzı) ile egemen üretim tarzının yaşama ve sağlamlaştırılmasında katkıları bulunan bağımlı üretim tarzlarını çok karmaşık bir diyalektik birleşim içinde bir-

leştirir. Örneğin, Arabistan ile Orta Asya'nın çoban ve göçebe toplumları, «dış» dünyalar (Güney Arabistan, Hindistan, Orta Asya, Sibirya, Çin) ile verimli değişim akımlarının kurulmasına olanak verirler. Aynı biçimde —köleci üretim ilişkilerinin egemenliğine dayanan— Yunan kentleri, kırsal topluluklardan alınan vergilerle krallık yönetimi tarafından biriktirilmiş artıkların sürümünde özsel bir işlev görürler. Bir başka deyişle, Akamanış vergisel imparatorluk kuruluşu —Roma köleci imparatorluk kuruluşu gibi— «tikel ile tümel arasında karmaşık bir diyalektik» gerektirir ve kurar.

«ASYAGİL DURGUNLUK» : BİR YAPINTI

Engels ile Marx'ın ilk yazılarından beri, üretici güçler sorunu «Asyagil» toplumlar üzerindeki tartışmanın merkezinde bulunuyordu. Asyagil Üretim Tarzı (bu yazıda Vergisel Üretim Tarzı olarak adlandırılacak) üzerindeki tartışmanın tarihyazımsal çözümlemesini yinelemenin bir yararı yok (2). Marx'ın «Asyagil durgunluk» üzerindeki kimi tezlerinin, bilgilerin gelişmesiyle yıkıldıklarını anımsatmakla yetineceğiz. J. Chesneaux, 1969'da bu konuda şöyle yazabiliyordu : «Marx'ın kafası «doğusal durgunluk» sorunuyla tam anlamıyla bozmuştu dersek, pek de yanlış bir sözcük kullanmış olmayız *(MPA* —Asyagil Üretim Tarzı—, p. 40). M. Godelier'ye göre, bu fikir Marx'ın yapıtının «ölmüş bölümleri» içinde yer almalıdır : «Sınıfsız toplumlarla sınıflı toplumlar arasında, barbarlıkla uygarlık arasında tamamlanmamış bir geçiş içindeki binlerce yıllık biçimde durgun bir Asya imgesi, Doğu ve Yeni Dünya Tarihi ile arkeolojisindeki gelişmeler karşısında yıkılmıştır... Kökensel biçimleri içinde, Asyagil üretim tarzı durgunluk anlamına değil, ama *üretici güçlerin* eski toplumsal üretim ve varoluş topluluksal ilişkiler temeli üzerinde gerçekleşen *en büyük gelişmesi* anlamına gelirdi. Öyleyse Asyagil üretim tarzı *zorunlu olarak* durgunluk ve despotizm içermez» *(MPA*, p. 52). «İlkin, ve temel bir nokta olarak, Asyagil üretim tarzı zorunlu olarak durgunlukla hiç de aynı anlama gelmez» (p. 22 - 23) diye yazan ve : «Asyagil toplumun kökenlerinin irdelenmesi, özellikle üretici güçlerin gelişmesini konu almalıdır. Bu güçler, öyle görünüyor ki, çok parlak bir ilerleme gösteriyorlar.» (p. 40) diye sürdüren J. Cherneaux'nun kanısı da böyledir.

---

(2) CERM defterlerine bakınız: *Sur le mode production asiatique*, 2e éd. 1970 (bu yazıda MPA) ve *Sur les sociétés précapitalistes*, 1973. Ayrıca Bk: G. Sofri: *Il mode di produzione asiatico. Storia di una controversia marxiste*, 2e éd. Torino, 1973.

Çağdaş dünyadaki merkez - çevre ilişkileri sorununu konu alan birçok irdelemede, S. Amin tarafından da geliştirilen bir tezdir bu. S. Amin'e göre, vergisel üretim tarzı, onun «üretici güçlerin gelişmesinin ikinci eksen yatağı» adını verdiği şeya karşılık düşer. Şöyle yazar S. Amin : «İkinci eksen yatağına, üretici güçlerin devlete akrabalık egemenliğinin aşılması olanağını veren ve aynı zamanda bu egemenliğin aşılmasını da gerektiren bir gelişme düzeyi karşılık düşer (akrabalık egemenliği varlığını sürdürebilir, ama artık bir başka ussallığa bağımlı bir kalıntı olarak). Bu ikinci eksen yatağına karşılık düşen mülkiyet biçimleri, egemen sınıfa tarımsal topraktan yararlanma yolunu denetleme ve bu araçla üretici köylülerden bir vergi alma olanağını veren mülkiyet biçimleridir. Bu verginin ödenmesi, her yerde aynı biçime: devlet dini ya da hemen hemen devlet dini biçimine bürünen ideolojinin egemenliğiyle zorunlu duruma getirilmiştir. Vergisel toplumların «kararlılık» ya da «hareketsizliği», gerçeklikte «kapitalizmle gerçek karşıtlık tarafından esinlenen yanıltıcı bir görünüş» ten başka bir şey değildir. «...Kullanım değerine dayanan vergisel üretim tarzı, kendi ekonomik temeli düzeyinde benzer bir iç gereklik tanımaz. Ve gene de, vergisel toplumlar hareketsiz değildirler... İster Mısır, Çin, Japonya, Güney Asya, ister Arap ya da İran Doğusu, Kuzey Afrika ve Sudan, ya da ortaçağsal veya feodal Avrupa olsun, bu vergisel toplumların hepsi de *kendi üretici güçlerinin geliştirilmesinde olağanüstü ilerlemeler* gerçekleştirmişlerdir. Belirtmek gerekli mi? Vergisel üretim ilişkilerinde nitel bir değişiklik içermeyen ilerlemeler.» (3)

Tartışmanın bu noktasında, 1957'de K. Wittfogel'in *Oriental Despotism*'inin yayımlanmasının, hiç kuşkusuz Marksist ve Marksist olmayan doğubilimciler arasındaki tartışmaya yeni bir hız kazandırdığını da belirtmek gerekir; çünkü, üretici güçler sorununu, özellikle «hidrolik despotizm» olarak nitelendirdiği toplumlarda, tam bir açıklığa kavuşturuyordu

(3) *Sociétés pré - capitalistes et capitalisme*, A.G. Frank, *L'accumulation dépendante* içinde, éd. Anthropos, Paris, 1978, pp. 306-311-312. Vergisel Üretim Tarzı Kavramının S. Amin tarafından benimsenen (benim benimsemediğim) anlamında, köleci üretim tarzı çoğu kez Vergisel Üretim Tarzı içinde «Küçük aralıklar içindeki bir ayrıklama» dan başka bir şey değildir; aynı şekilde, ona göre, feodalizm de vergisel üretim tarzının «çevresel bir biçimi»dir. Bu yazıda, tersine, Vergisel Üretim Tarzı, tastamam Asyagil Üretim Tarzı denince genellikle anlaşılan şeyi kapsıyor. Bu deyimin kabulü özsel olarak J. Chesneaux tarafından daha önce açıklanmış (ama bu yazıda yinelenmemiş) bulunan kanıtlara dayanır, *MPA, pp.* 38-39 et 45.

Wittfogel. Bu kitaba yöneltilen eleştiriler, bilindiği gibi, çok ve çeşitlidir (4). Gene de, kitap dolayısıyla açılan polemik, tarihsel bakımdan verimli olmuştur. G. Sofri'nin haklı olarak yazdığı gibi: «Wittfogel'in araştırmalarının, bu yüzyılda, doğubiliminin bakış açısının geleneksel filolojiden ekonomik ve toplumsal tarihe doğru değişmesi üzerinde en çok katkıda bulunan araştırmalardan oldukları yadsınamaz» (5). Ama, bu evre aşılmış bulunduğuna göre, şimdi üretici güçler sorununu, Marksist teori tarafından gerçekleştirilen ilerlemeleri ve 1. binyıl Ortadoğu tarihinin son derece yeni katkılarını göz önünde bulundurarak ele almak gerekir, öyleki vergisel üretim tarzı üzerindeki tartışma Marksologların tekelinde kalmamalıdır. J. Chesnaux'nun öylesine haklı olarak yazdığı gibi *(MPA,* op. cit. p. 43), «bu teknik bilgilerden en iyi yararlanma olanağını veren bir yöntemdir Marksizm; ama bizi derin bilgi (érudition) çabalarından da hiçbir zaman bağışık tutmaz; tam tersine, bu çabaları zorunlu duruma getirir.»

«AKAMANIŞ DURGUNLUĞU» İLE «AVRUPA YENİLENMESİ»

Engels ile Marx'da, örnek olarak alınan doğulu toplumlar özellikle Hindistan, Mısır, Arabistan ve Tataristan'dı. Birçok kez adı anılan İran, Dara ile Herodotos'un İran'ı değil, Tavernier ile Bernier'nin İran'ıydı. Akamanış Asyası'nın ekonomik ve toplumsal tarihi karşısındaki sürekli ilgisizlik, birçok nedenden doğar. Doğu durgunluğu konutunun *(postulat),* bu göreli unutuşta önemli bir rol oynadığını söyleyelim. Droysen'in *Helenizmin Tarihi*nin okunması, bu bakımdan, (daha olumlu) başka birçok bakımdan da olduğu gibi, çok öğreticidir. Droysen, özellikle İskender'in «ekonomik başarılar»ının genişliğini belirtir: «Bu bakımdan, bir insanın etkisinin bu denli birdenbire, bu denli derin ve bu denli büyük bir genişlik üzerinde bir dönüşüme yol açtığı belki de hiç görülmemiştir.» Makedonya fethinden ileri gelen ekonomik ve tecimsel genişleme, Asya'nın Akamanış egemenliği altındaki durgunluğunun karşıtıdır. Tüm emperyalist batı tarihyazımı, sulamalı tarımı yaygınlaştıran, yeni ticaret yolları açan, kentler kuran, para kullanımını genelleştiren İskender'i Asya'nın «yenileştirici»si yapmak üzere, bu konuyu yeniden ele

(4) P. Vidal - Naquet'nin, K. Wittfogel'in yapıtının ilk Fransızca çevirisinde *(Le Despotisme oriental,* éd. de Minuit, Paris, 1964) yer alan önsözüne, ayrıca G. Sofri, op. cit., pp. 133-147'ye bakınız.

(5) G. Sofri, op. cit., pp. 146-147.

almış ve ondan yararlanmıştır. Bir başka deyişle, İskender Asya'yı ekonomik gelişmeye açmak için Batı'dan gelen ilk fatih olarak gösterilmiştir (6). Asyagil durgunluk ile Avrupa fethinin yararları üzerindeki bu ikili görüşün, Akamanış egemenliği döneminde Ortadoğudaki üretici güçlerin niteliği, genişliği ve olası gelişmesi üzerindeki her türlü araştırmayı uzun zaman boyunca engellediği kuşkusuzdur.

Öte yandan, soruna sağlam temeller üzerinde yanaşmak için, üretici güçlerin gelişmesinin üretim tekniklerinin ilerlemesine hiçbir biçimde benzer ya da indirgenebilir olmadığını gözden yitirmemek de önemlidir. Her ne olursa olsun, üretim tekniklerindeki ilerlemeler, üretici güçlerin gelişmesinin bir öngelen evresi ile, dönüşümüne kendilerinin de katkıda bulundukları toplumsal üretim ilişkilerinin bir evriminin (karmaşık) bileşkesidir. Öte yandan, özellikle devletin gücünün köylü doğrudan üreticilerden toplanan vergiyle ölçüldüğü eski Doğu toplumları gibi toplumlarda, teknik ilerlemeler çok yavaş olmuş, hatta kimi bölgeler, kimi dönemler ve/ya da kimi üretim sektörlerinde hiç olmamıştır. Bir başka deyişle ,bana teknik durgunluk ile üretici güçlerin gelişmesi, birbirlerini zorunlu olarak dıştalamayan iki gerçeklik gibi görünüyor. Buna karşılık, toplumsal üretim sürecinin ve/ya da devlet aygıtlarının müdahalelerinin çözümlenmesi, sorunu özellikle aydınlatabilir. Bununla birlikte, bu türlü çözümlemelere, yeri tarihsel olarak belirlenmiş bir ekonomik ve toplumsal kuruluş içerisinde: bu durumda Akamanış vergisel imparatorluk devleti tarafından egemenlik altına alınmış bulunan Ortadoğu'da girişmek gerekir.

DEVLETİN İNSANAL ÜRETİCİ GÜÇLERİN GELİŞMESİNİ ÖZENDİRMESİ

Bu bakımdan, Akamanış Doğusu'ndaki üretici güçlerin ilk özelliği, bana insanal üretici güçlerin önceliği olarak görünüyor. Bu insanal üretici güçlerin çözümlemesine, yalnızca nicel bakımdan (örneğin doğum oranı) değil, ama (özellikle?) örgütsel bakımdan da (toplumsal işbölümü, elbirliği, devlet/kırsal topluluklar ilişkileri, vb.) girişilmesi gerekir.

Kalabalık bir bağımlı emekçiler nüfusunu egemenlik altına alma ve sömürme zorunluluğunun Büyük Kral yönetimi tarafından bilinçli ola-

(6) P. Briant, *Impérialismes antiques et idéologie coloniale dans la France contemporaine: Alexandre le Grand, modèle colonial*, Dialogues d'Historie Ancienne, Cahier n° 5, 1979, pp. 283-292.

rak duyulduğunu birçok metin ve belge ortaya koyar. Yalnızca en tanıtlayıcı metinlerin sözünü edelim. İlkin Herodotos (I .136) ile Strabon'un (XV.3.17), gerçek anlamıyla İran'da (Farsistan), kalabalık ailelere Kral tarafından bahşedilen saygınlıklara ilişkin tanıklıklarıdır bunlar «İranlılar büyük bir sayıda çocuk sahibi olmaya büyük bir övünç olarak bakarlar» (Herodotos). «Kral'ın her yıl önerdiği primler ve ödüllerle doğumları özendirdiğini söylemek gerekir» (Strabon).

Bu siyasa, açıkça, krallığın her zaman elinin altında imparatorluk yönetim ve ordusunun en yüksek görevlerine hazırlayan ve yönelten geleneksel eğitimi izlemeye yetenekli yeterli sayıda aristokrat genç İranlı bulundurma kaygısına bağlıdır. Akamanış İran'ı (Farsistan) demografisinin parlak olduğundan hiç kuşku yok. İ.Ö.IV. yüzyıl sonlarındaki Yunanlı bir görgü tanığının (Kardia'lı Hieronymos) şu gözlemi bunu gösteriyor: «Bu bölgede İranlıların, hepsi de okçu ve sapancı olan en savaşçı bölümü yaşar, ve nüfusu öbür satraplıkların nüfusundan çok daha yüksektir.» Herodotos ile Strabon tarafından aktarılan bilgiler, bu insan zenginliğinin yalnızca batı İran yaylasının (boğucu Babil'in tersine) elverişli iklim koşullarıyla açıklanabilir olmadığını, ama bilinçli ve örgütlü natalist bir nüfus siyasetinin uygulanmasına da bağlı bulunduğunu gösteriyor.

Böyle bir siyasa yalnızca devlet aygıtları kadrolarının yeniden üretim olanağını sağlamak için izlenmemiştir. Son zamanlarda yayımlanan kimi Persepolis tabletleri, gerçekten de devletin Farsistan'da toplanan (ve Kurtaş denen) bağımlı emekçilerin biyolojik yenilenmesiyle yakından ilgilendiğini göstermektedirler. Hukuksal ve ekonomik durumları birbirinden farklı olan bu emekçiler, İmparatorluğun dört bir yanından geliyorlardı. Eksik olan (uzmanlaşmış) işgücünü imparatorluk merkezlerinde toplama ereğiyle, yeni Asur (İ.Ö. VIII-VII. yy.) kralları tarafından yönetilen halkların sürgün ve başka yere aktarılma siyasasıyla bu durum arasındaki apaçık süreklilikleri de geçerken belirtmek gerekir. Persepolis arşivlerinin incelenmesi, doğum yapan *Kurtaş* kadınlarına özel bir yiyecek tayını verildiğini, ve bir oğlan çocuğu doğurulduğunda bu tayının iki katına çıkarıldığını gösteriyor. İlk yayımcının yorumunu izlememek güç görünüyor: «Devletin işgücünü artırmak için gösterdiği ilgiyi açıkça yansıtıyor bu ödemeler» (7).

Öte yandan, klasik yazarların, özellikle Ksenophon'un birçok parçaları, Orta ve Yakın Doğu'nun fethi sırasında, Kral'ın tarımsal işgüç-

(7) R.T. Hallock: *Persepolis Fortification Tablets*, Chicago, 1969, p. 37.

lerini ele geçirme ve çalıştırma zorunluluğunu hiçbir zaman gözden yitirmediğini gösterirler (8). Örneğin Babil'in fethinden önce, Keyhusrev, dönüşlerinde ona çok elverişli bir rapor veren keşif erleri gönderir: Kral, gerçekten de, «tüm ülkenin şeneltilmiş, ve koyun, keçi, öküz, at, buğday ve her türlü tahılla dolu olduğunu» apaçık bir hoşnutlukla öğrenir. Askerlerine, Kral tutsakları öldürmemelerini buyurur; tam tersine, «bu malların sahiplerinin efendisi olmak ve yerlerinde kalacakları biçimde davranmak gerekir, çünkü şeneltilmiş bir ülke çok büyük bir zenginliktir; orada oturanlardan yoksun kalan bir ülke, mallardan da yoksun kalmış demektir.» Öyleyse, tutsakları bırakmak ve evlerine göndermek daha iyidir; gerçekten, «onları göndermekle, tutsaklarımızın sayısı artacak; eğer ülkenin efendisi olursak, *orada yaşayan herkes tutsağımız olacak.*» Bu formül (tutsakların bırakılması = tutsak sayısının artması) ancak görünüşte tuhaftır: gerçeklikte, üreticilerden vergi almanın ilk koşulu olan «genelleşmiş bağımlılık»ın içeriğini olağanüstü bir açıklıkla açıklar. («Ülkede yaşayan herkes tutsağımız olacak»).

Öyleyse, fethedilen halkları, daha önceki örgütlenme biçimlerinde hiçbir şeyi değiştirmeksizin, işe koşmak gerekir. Babil köylüleri karşısındaki, Ksenophon'un Keyhüsrev'e atfettiği söylev de buna dayanır: «... Aynı *evlerde* oturacak, aynı *toprağı* işleyecek, aynı *kadınlarla* yaşayacak ve *çocuklarınız* üzerinde aynı yetkiye sahip olacaksınız.» Bir başka deyişle, aile ve topluluk yapılarının korunması ve üretimin köy topluluğu içindeki örgütlenmesinin sürekliliği, fatihin gözünde insanal üretici güçlerin varolan düzeyde sürdürülmesi ve gelecekteki olası gelişmelerinin güvencesini oluştururlar: yalnız nicel düzeyde (tutsakların «bırakılması») değil, ama örgütsel düzeyde de (topluluklararası toplum ve aile ilişkileri aracıyla optimalleştirilmiş insanal üretici güçler) olası gelişmelerinin güvencesini.

Kısacası, insanal üretici güçlerin bu önceliğinin temel hedefini anlamak kolaydır ve eski Doğu'da bu durum Akamanış dönemine özgü bir şey de değildir: o zamana değin kimi zaman işlenmemiş kalan toprakları sulamayla değerlendirmek için gerçekleştirilen (başarılı) girişimler ne olursa olsun, son çözümlemede, geleneksel kırsal topluluklar içerisindeki (erkek, kadın, çocuk) köylülerin fizik çabası, sürmek, ekmek, biçmek, ambarlamak ve hatta harklarda ya da taşıma suyla sulamak için, gene de özsel enerji kaynağı olmaktan geri kalmaz. Yeni İmparatorluk dönemine ilişkin bir Mısır metninin anlamı da böyledir: «Her

(8) İzleyen alıntılar Ksenophon'un *Cyropédie* ve *Economique* adlarını taşıyan iki yapıtından alınmışlardır.

şeyi insan üretir; insanın ürettikleriyle yaşanır; insan üretmeyince, yoksulluk bastırır.» Mısır'da devlet erkliğinin (bütün dönemlerde) köylülerin kaçmasına karşı savaşım çabalarının nedeni budur; Mısır'da, ama Akamanış ve Helenistik Doğu'da da, verginin ödenmesi bakımından köyün zincirleme kefaletine başvurulması da bundan dolayıdır: bu sistem, gerçekten de, devlete, vergiye bağlı köylüler topluluğunun sayısal azalmasını ödünlemeye yönelik bir üretkenlik artışını, yerinde kalan topluluk üyelerine zorla benimsetme olanağını veriyordu.

İNSANAL ÜRETİCİ GÜÇLER VE İDEOLOJİLER

İnsanal üretici güçlerin belirleyici ağırlığı, mantıksal olarak, vergisel ekonomik-toplumsal kuruluşlardaki toplumsal üretim ilişkilerinin bir başka temel niteliği üzerinde: üretici güçlerin gelişmesiyle diyalektik ilişki içindeki (dinsel) ideolojinin taşıdığı işlevin önemi üzerinde, insanın kendini sorgulamasına yol açar. Üretici güçler / kırsal bağımlılık / dinsel ideolojiler / devlet aygıtları ilişkisinin çözümlemesini yapma fırsatını daha önce bir başka yerde bulmuştum (9). Burada insanal üretici güçlerin önceliği ile ideolojinin egemen (ama belirleyici olmayan) niteliğinin, kanımca Asyagil Üretim Tarzı içerisinde işleyen toplumsal üretim ilişkilerinin ayrılamaz iki bileşkeni olduklarını belirtmek istiyorum. M. Godelier şöyle yazıyordu: «Bir toplumun yararlandığı doğa üzerindeki tasarımlar, aletler, onların yapım ve kullanım kuralları üzerindeki tasarım, üretici güçlerin, ve öyleyse altyapıların bir parçasını oluştururlar... Düşünce ve dil, burada üretici güçler öğesi olarak, ve öyleyse altyapı bileştirenleri olarak etkinlikte bulunurlar» (10). V. de Magalhaes-Vilhena da benzer bir teorik düşünceyi dışavurmak üzere şöyle yazar: «Bilim, kuşkusuz toplumsal bilinç biçimidir. Ama *sırf* ya da *yalnız* bu *değil*. Bilim, büyük ölçüde, doğrudan doğruya üretime de bağlıdır, üretici bir güçtür de o. Ama gene de üretici bir etkinlikten başka bir şey olmadığı, ya da ondan hiçbir bakımından ayrılmadığı da söylenemez» (11).

---

(9) *Forces productives, dépendance rurale et idéologies religieuses dans l'Empire achéménide*, dans Religion/Pouvoir/Rapports sociaux, Besançon-Paris, 1980 pp. 16-68.

(10) *Raison présente*, t. 37, 1971, p. 67.

(11) *Essor scientifique et technique et obstacles sociaux à la fin de l'Antiquité*, Helikon, 1971-1972, pp. 120-165 (120-121).

Bu teorik düşünce tüm yararlılığını, bana öyle geliyor ki, gelişmesi her şeyden önce insanal üretici güçlere dayanan bir toplumun çözümlenmesinde kazanır. Akamanış İmparatorluğu'nda, alınan vergi bağımlı köylüler tarafından sağlanan emek miktarına bağlıdır: ama bu köylülerin çalışma isteği, ya da çabalarının üretkenliği, askeri zorlamaya yasal olarak tanınacak işlev dışında, hangi kurallara, hangi güdülenmelere, hangi buyuruculara uyar? Kendi köy topluluklarında toplanmış milyonlarca köylü, ürünlerinin bir parçasını küçük bir sömürücü fatihler katmanına vermeyi neden kabul eder? Kolektif bilinçaltının derinliklerine dalan sorulara yanıt vermek elbette kolay değildir: yanıt öğeleri önerme olanağını, sanırım bir emek / ideoloji ilişkileri çözümlemesi sağlayabilir.

Avesta'nın (12) kimi kitapları, derin mantığı (daha doğrusu derin mantıklarından biri) üretici güçlerde, özellikle insanal üretici güçlerde gelişmeye yol açmak olan dikkate değer bir (İranlı) dinsel metin örneği sergilerler. Köylülerin yaşamı bu kitaplarda üç temel kural: çalışma / üretme / üreme kuralları yöresinde düzenlenmiştir. Emek ve üretkenlik — köy topluluğu içerisinde — köylülerin ilk insanal ve dinsel, kişisel ve kolektif gerçekleşme koşulları olarak belirirler. Böylece, köylülerin üretici olma yetenekleri üzerinde etkide bulunmakla, *Avesta* dinsel ideolojisinin, gelişmelerine güçlü bir katkıda bulunduğu üretici güçlerin «altyapısal» düzeyinde etkinlik gösteren ideoloji olarak düşünülebileceği kabul edilebilir.

Bu dinsel köylü ideolojisi, Kralın İmparatorluk ve Evren içindeki işlevi üzerine merkezi ideolojik devlet aygıtlarının verdiği imgeyle tam bir birliktelik içinde olduğu için, çok büyük bir etkiye sahiptir. Kral'ın gerçekten de ekilmiş toprakların ve köylülerin koruyucusu olarak görülmesi gerekir: barışın sürdürücüsüdür o, doğrudan üreticilere tüm güçlerini toprağı işlemeye adama, ve böylece Ahura Mazda'ya, ya da Akamamş devletinin büyük tanrısıyla sık sık özdeşleştirilip karıştırılan yerel tanrılara hamdetme olanağını sağlayan barışın sürdürücüsü. M. Godelier tarafından alınan İnkalar örneğindeki gibi, «dinsel ideoloji toplumsal ilişkilerin yalnızca dış görünüşü, düşsel yansıması değildir. Toplumsal üretim ilişkisinin bir iç öğesini oluşturur, köylülüğün devlet erk-

(12) *Avesta*, Zerdüşt'ün sözleri olduğuna inanılan kutsal metin. Aslının oniki bin öküz derisi üstüne yazıldığına ve bu metnin de *İskender* tarafından yaktırıldığına inanılır. Bugün elde bulunan metin, eski metni ezberlemiş olan kuşaklardan kuşaklara geçerek İ.S. III. yüzyılda yazılmış.-*Ç*.

liklerini elde tutan bir aristokrasi tarafından ekonomik-politik sömürü ilişkisinin iç bileştirenlerinden biri olarak etkinlik gösterir.»

Öte yandan, toplumsal üretim ilişkisinin iç öğesi olan ideoloji, aynı zamanda ve çelişmeli olmayan bir biçimde, egemenlik sürecinin maskesi ve doğrulaması olarak da etkinlik gösterir. Gerçekten de S. Amin'in haklı olarak belirttiği gibi, «bütün prekapitalist üretim tarzlarında, artığın üremesi de, kullanımı da saydamdır. Öyleyse, üreticiler bu artığın alınmasını ancak «yabancılaştıkları» ve toplumsal ve «doğal» düzenin yaşaması için bu verginin zorunluluğuna inandıkları zaman kabul edebilirler» (13). Barış ve koruma ideolojisinin köylü yığınlarından bir vergi alınmasını doğruladığı Akamanış vergisel yönetimi tarafından denetlenen topraklarda da böyledir bu. Gerçekten de, belgeler bütünlüğü, temel topluluklara imparatorluk devleti tarafından dayatılan sömürü ilişkilerini, eşitlikçi ve sözleşmeli bir değişim biçimi altında gösterme eğilimindedir. Kral köylülere güvenlik ve tanrısal aracılık sunar; köylüler de — «buna karşılık» — ona vergi ve itaat borçludurlar. Kralın biyolojik işlevlerine ve tarımsal çalışma dünyasıyla tanrısal dünya arasında bağ olma yeteneklerine duyulan — Akamanışlardan çok önce yerleşmiş — genel inanç, çok eski örgütsel ve zihinsel yapılar içine kolaylıkla oturduğu için, çok etkili olabiliyordu. Örneğin, İranlı verimlilik ve su tanrıçası bir Anahita ile, yerel tanrılar, özellikle Anadolu'dan Orta Asya'ya değin çeşitli biçimler altında görülen Ana Tanrı arasında benzeşme kurulmuştu.

AKAMANIŞ DEVLETİ VE SU POLİTİKASI

Birçok klasik ve İran metinleri ile arkeolojik tanıklıklar, «Asyagil» toplumlar üzerindeki tartışmalarda her zaman temel (ve aşırı) bir yer tutmuş bulunan bir alandaki : su getirme ve sulama çalışmalarındaki çok biçimli devlet müdahalesini tam anlamıyla açıklarlar. Biri Herodotos'dan, öbürü Polybos'dan iki Yunan metni, bu bakımdan son derece önemlidir. Bir başka yerde (14) ayrıntılı olarak yorumlama olanağını bulduğum metinleri burada çözümsel biçimde yeniden incelemeyeceğim.

---

(13) *Le développement inégal. Essai sur les formations sociales du capitalisme prériphérique,* Paris, 1973, p. 19.

(14) *Communautés rurales, forces productives et mode de production tributaire en Asie achéménide,* Zamân, Paris, 2 - 3, 1980, pp. 75 - 100.

Daha çok devlet aygıtlarının bu üretim alanındaki müdahalelerinin biçim ve sonuçları üzerine kimi düşünceler önermek istiyorum.

Sulamalı tarımın yaygınlık kazanması, büyük ya da küçük yapıtların yapımı tekniklerinde zorunlu bir altüst olma anlamına gelmez. Tersine, Akamanışların varolan yapıtları kendi yararlarına işletmesini ve/ya da önceki teknikleri geliştirmesini bildiklerini saptamak çok önemlidir.

1) İlkin, İran fethinin gözle görülür bir değişiklik getirmediği Nil vadisindeki sulama çalışmalarının durumu, aynı biçimde, Akamanış yönetiminin, öncüllerinin işini sürdürdüğü Babil bölgelerindeki sulama çalışmalarının durumu, kuşkusuz böyledir. Örneğin Herodotos'un bir metni (I. 189), fethin daha başlarında, Keyhüsrev'in Diyala havzasındaki kanallar şebekesini genişletmeye yönelik önlemler aldığını gösterir. Gerçekten de Herodotos şöyle yazar : «Keyhusrev... ordusunu ikiye böldü; böyle ikiye böldükten sonra Gyndes'in her iki kıyısında, kendi gösterdiği yerlere ölçü ipleriyle, çeşitli doğrultularda olmak üzere yüz seksener çizgi çektirdi ve bu iş için ayırdığı adamlarına, kanal kazmaları emrini verdi.»

Bu konuda, Keyhusrev, R. Mc. Adams ile H.J. Nissen'in Uruk ülkesi üzerindeki araştırmalarının da gösterdikleri gibi, yeni - Babilli kralların yapıtını sürdürür : «Bu yeni modelin («pattern») kabulünün, işgüçlerinin önemli bir merkezi planlama ve örgütlenme ögesini içermesi tamamen olanaklıdır» (15). Önceki çağlardaki gibi, kanalları temizlemek için binlerce Babilli köylü gereklidir. Kanalların ve sarnıçların bakım ve yönetimi, «krallık suyu»nu özel bir işletmeye, Murashû'lar «banka»sına «kira»layabilen krallık memurlarına bırakılmıştır (16).

Demek ki Akamanış fethi zorunlu olarak eskiden ekilmeyen bölgelerin değerlendirilmesine yol açmaz : bu durum karşısında —Makedonya fethine uzun süredir uygulanan— basitleştirici, fetih ile «uygarlık»ın gelişmesini mekanik olarak birleştiren bir şemadan kurtulmak gerekir. Herodotos'un eskil Horasan'da yürütülen sulama çalışmalarıyla ilgili metni, sulamanın bölgeyi bir «krallık toprağı» durumuna getiren İran fethinden önce de uygulandığını parlak biçimde gösterir : Güney Türkmenistan'daki Sovyet kazıları tarafından da iyice doğrulanmıştır bu. Bu du-

(15) *The Uruk countryside. The natural setting of urban societies*, Chicago - London, 1972, p. 57.

(16) *M. Stolper : Management and Politics in later Achaemenid Babylonia*, diss University of Michigan, 1974, I, pp. 61 - 86.

rumda, —eğer Herodotos'un sergileme mantığı izlenirse—, fetih bir İran satraplık yönetiminin yerleştirilmesine yol açar : toprak «krallık toprağı» (ya da vergisel toprak, haraçlı toprak) olarak adlandırılır. Herodotos'un metni, merkezi erkliğin girişkenliğinin, tarihsel olarak, teknik düzeyden çok, üretici güçler/toplumsal ilişkiler ilişkisinde etkili olduğunu gösterir. Gerçekten de, fetih, Akamanış fethinden önce küçük yapıtlar kurabilmiş bulunan temel toplulukların bir soygununa yol açmış : devlet koruyuculuğunda çok daha önemli yapıtların kullanılması yerel yapıtları etkisiz duruma getirmiş, ve aynı zamanda yerel tekniklerden de yararlanmıştır.

Bu koşullarda, İran fethi, geniş bir sulama şebekesinin kurulmasıyla birlikte, (biçimleri ne olursa olsun) yerel toplulukları tamamen Kralın iyi niyetine bağımlı bir duruma getirmiştir. Herodotos : «Yerel topluluklar halkları, erkek kadın, İranlıların yanına gider, ve, Kral kapılarına vararak, iki göz iki çeşme yanıp yakınırlar : o zaman Kral, en çok gereksinmesi olanların kanallarına, su havuzlarından su verilmesini buyurur...» diye yazarken, bunu çok güzel anlatır. Belli bir ölçüde, geniş bir sulama şebekesinin kurulmasının, üretici güçlerin yalnız nicel değil, ama nitel bir sıçramasını da yansıttığı düşünülebilir. Önemli olan, bence özellikle «yüksek ekonomik komuta» müdahalesinin, toplumsal üretim ilişkilerini değiştirme olgusunda yatar.

Fetihten önce, gerçekten de, küçük temel topluluklar, kendi elleriyle getirdikleri sulama suyundan istedikleri gibi yararlanabiliyorlardı : fetihten sonra, tersine, toprak gibi, kralın malı durumuna gelmiş bulunan bir sudan da yararlanabilmek için, (gerçek anlamıyla vergiye ek olarak) özel bir vergi ödeme zorunda kaldılar : eşit çalışma altında, köylülerin biyolojik yeniden üretimine ayrılan insan çabası payı, demek ki gerçek anlamda vergi ve su vergisiyle simgelenen bir yüzdeden yoksun bırakıldı. Bir başka deyişle, bu belli durumda, toprak ve su üzerine krallıkça el konması, daha geniş bir tarihsel devinim içerisinde, yani «birleştirici birlik» tarafından üretim araçlarının *dolayımsız* denetimi anlamına gelen vergisel üretim tarzının yayılma devinimi içerisinde, kırsal bağımlıların o güne değin görülmemiş bir sömürü olanağını sağlar.

2) Teknik yenilikle üretici güçlerin gelişmesi arasındaki birliktesizlik, Polybos'un İran yaylası (Parthia - Hyrkania) üzerindeki kanalların açılmasına ilişkin metninde de (X. 28) eşsiz bir etkililikle görünür. Bu örnekte de, teknik, Akamanış fethinden çok önce düzenlenmişti. Üstelik, merkezi devlet, kanalların yapımı ve bakımı için zorunlu olan çok büyük bir işgücünü bir araya getirmek için bile müdahalede bulunmaz. Ger-

çekten, kanal açma çalışmaları temel topluluklar düzeyinde merkezsizleştirilmişler ve uzmanlar *(mühendisler)* tarafından gerçekleştirilmişlerdir. «Açma aleti basit ve çok eskidir : kısa saplı bir külünk, koyun derisinden bir torba, uzun bir ip, kolayca sökülüp takılır tahtadan bir çıkrık, iki kandil (...)» : Gramsci'nin deyimiyle söylemek gerekirse, «salt teknik aletin biçim ve yapı değiştirmesinden çok «anı»ya dayanan oldukça çarpıcı bir teknik gelişme örneği» görülür burada. Ama —Polybos'un anıştırmada bulunduğu— bu tarımsal iskân politikasının, Akamanış devleti bakımından hemen hemen benzer sonuçlara yol açmasını gene de engellemez bu :

— Kuraklıktan kurtarılan toprakların «kral toprakları» olduğu ilân edilmiştir; kanalların açılmasında «büyük harcama ve emekleri geçen» (Polybos) köylülere bu toprakların (mülkiyeti değil) yalnız «tasarrufu» verilmiştir;

— Eskiden hiçbir vergi geliri olmayan yeni topraklar üzerine yeni tarımsal topluluklar yerleştirilmiştir;

— Bütün insanal ve teknik yatırımlar «kolon»lar tarafından sağlanmıştır; Kralın buna karşı kimi kolaylıklar (su vergisinden bağışıklık) tanımasına karşın, merkezi yönetim, çeşitli vergi ve harçlar biçimi altında, büyük kazançlar devşirmekten gene de geri kalmaz.

Bu durumda, devlet müdahalesi şu biçimlere göre yapılır :

— İran yaylası üzerinde kanallar ve köyler kurmaları için yerel zanaatçılara ve kırsal topluluklara *(populations)* verilen maddi teşvikler;

— Yerel bir teknik bilgi kullanımı;

— Toplulukların *(populations)* yer değiştirmesi.

Bana öyle geliyor ki, bu örnek, önemli olanın bir teknik *biçim*den çok, onun kullanım ve gelişmesini olanaklı kılan ve kolaylaştıran tarihsel koşullar olduğunu doğruluyor.

3) J.C. Gardin yönetimindeki bir *CNRS* (Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi) ekibi tarafından 1974 ile 1978 arasında doğu Baktrian'da (Afganistan) yürütülen araştırma çalışmaları, İlkçağ'da buralarda gerçekleştirilen (kimi zaman devsel boyutlara varan) su getirme ve sulama çalışmalarının «Yunan mucizesi»ne maledilmemeleri gerektiğini gözler önüne serme olanağını vermişlerdir : Makedonya sömürgeleştirmesi, «hiçbir zaman ekilmemiş toprakların bir ekime açılmasını değil,

ama ekilmiş toprakların yüzeyinin, ülke halkları tarafından uzun zamandan beri uygulanan sulama teknikleriyle bir genişletilmesini» oluşturur. Çalışmaların başlangıcının kendisi de Akamanış fethiyle çağdaş değildir : sistemin bulunuşu III. binyılın ikinci yarısına ulaşır. Çalışmaların genişlik ve gözüpekliği, arkeologları böyle bir becerikliliğin «siyasal bir becerikliliğin belirtisi olduğunu» düşünmeye götürmüştür : Gerekli işgücünün harekete geçirilebileceğine, bu işgücünün çalışma süresinde (kuşkusuz yıllar boyunca) beslenebileceğine ve [Tunç çağındaki] kanalın bakımına ya da su dağılımına bağlı kaçınılmaz anlaşmazlıkların otoriter yollardan düzenlenebileceğine güvenmedikçe, hangi zamanda olursa olsun, insan kendini böyle bir serüven içine atmaz» (17).

Bu durumda, «ön - Helenistik» çağda Akamanış merkezi yönetiminin kanallar şebekesinin çok büyük gelişmesindeki müdahalesi sorunu konmuş bulunur. Belgelemenin güncel durumunda, yanıt öğeleri ancak sakınımla önerilebilirler. J.C. Gardin, kendi payına, «toprakların değerlendirilmesine bir İran deha ya da erkliğinin katkısı» varsayımı konusunda güçlü çekinceler ileri sürer. Gerçi tekniklerin kendilerinin, «Orta Asya'daki uzun bir yapay sulama geleneğine dayanan, tam anlamıyla Baktrian bir becerikliliğe» maledilmeleri gerekir. Bu gözlem elbette haklıdır, ama merkezi erkliğin müdahalesi sorununu kendi başına çözmez : yukarda söz konusu edilen örnekler, merkezi (satrapgil) erkliğin rolü ile yerel teknik ve teknisyenlerin sürekliliği arasında zorunlu olarak çelişki bulunmadığını gerçekten gösterirler; yerel teknik bilgiler merkezi devlet aygıtıyla bütünleşmiş (ya da bütünleşebilir) ve onun sağlamlaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

İmparatorluğun, uzun bir özerk Baktrian geçmişin kalıtçıları olan doğu - İran satraplıklarının her zaman çok güçlü sosyo - kültürel özellikler korumuş bulundukları da doğrudur. Özellikle birçok ülkenin, bağımlı köylülerden vergi alan ve komutasını ellerinde tuttukları askeri birlikler oluşturabilen yerel «beyler» (hyparkoslar) tarafından yönetildikleri belirtilecektir. Gene de Akamanış fethinin etkisiz kaldığını sanmak fazla olur : Sogdian ile Baktrian bir arada, Kral tarafından atanan bir kişi tarafından yönetilen bir satraplık oluştururlar; İmparatorluk yöneticileri birçok krallık kentleri kurmuşlardır ve ellerinde kuşkusuz krallık garnizonları vardır : hiparkoslar tarafından alınan verginin bir bölü-

(17) Dernière mise au point par J.C. Gardin et B. Lyonnet : *La prospection archéologique de la Bactriane orientale*, 1974 - 1978 : premiers résultats, *Mésootamia*, XIII - XIV, 1978 - 1979, pp. 99 - 154.

mü, kuşkusuz Krallık Hazinesine aktarılıyordu; savaş zamanında, hiparkoslar kendi birliklerini, onları Büyük Kral ile generallerinin buyruklarını altına koyan satrapa ulaştırmak zorundadırlar, vb. Öyleyse, Büyük Kralın erkliği ile yerel yöneticilerin gücü arasında zorunlu olarak ortadan kaldırılamaz bir çelişki yoktur : hatta «Baktrian» sosyo - politik yapılar, merkezi erkliğin egemenliğinden bir süre için de olsa kurtulmak üzere onlara büyük kolaylıklar sunsalar bile, yerel yöneticiler Büyük Kralla işbirliği yapabilmişlerdir. Hatta kimi hidrolik çalışmalara Baktrian yöneticilerin girişimiyle başlanmış olsa bile, gene de :

a) kimi özenişli programlar aynı zamanda merkezi erkliğin satrapgil temsilcilerinin girişimiyle de yönetilebilmişlerdir;

b) merkezi erklik olağanüstü işgücü yatırımına bağlı kazançların bir bölümünü ne olursa olsun —vergi biçimi altında— kendine çekiyordu.

Baktrian örneği gene de daha önce sözü edilmiş bulunan örneklere benzetilemez : Akdeniz'den İndüs'e değin, Orta Asya'da saptanabilecek bir «gelişme modeli» yoktur. Ayrıca, içinde çeşitli ülkelerin Akamanış fethi sırasında farklı gelişme düzeylerine erişmiş bulundukları bir vergisel imparatorluk kuruluşunda başka nasıl olabilirdi ki? Zaten, daha önce de belirtilmiş bulunduğu gibi, fetih (şimdi karmaşık ve farklı istif ve eklemlenmelere göre «bağımlı» duruma gelen) çeşitli üretim tarzlarının Vergisel Üretim Tarzı (Asyagil Üretim Tarzı) tarafından mekanik olarak soğurulmasına götürmemiştir. Üstelik, el altında bulunan yazılı belgeleme, Makedonya fethi sırasında (İ.Ö. 330 - 327), feodal bir toplumun kimi dış özelliklerini taşıyan doğu İran toplumlarının kendi özgün niteliklerini korumuş bulunduklarını da açıkça gösterir : Akamanış devlet aygıtlarının bu toplumlarda ancak önemsiz bir yer tuttukları anlamına gelmez bu. Tam tersine.

MERKEZİ DEVLET VE «YÜKSEK EKONOMİK KOMUTA»

Her ne olursa olsun, bu yazıda sunulmuş bulunan ögeler, birinci binyıl Yakın ve Orta Doğu tarihinde Akamanış devletinin oynadığı «yüksek ekonomik komuta» rolünün küçümsenemeyeceğini gösterir. Örneğin : Kuzey Suriye kökenli bitkilerin Küçük Asya iklimine alıştırılması; daha önce varolan öğelerden başlayarak, çok dikkatli bir biçimde yönetilen

bir imparatorluk yolları ağının kurulması; daha önce firavun Nekao tarafından gerçekleştirilmiş bulunan bir modele dayanarak, Nil'den Kızıldeniz'e Dârâ tarafından bir kanal açılması; halkların İmparatorluk çapında yer değiştirmeleri ve her ülkenin özgül yeteneklerinden yararlanma; İmparatorluk alanının ve kırsal nüfusların ussal örgütlenmesi gibi konular sergilendiği oranda, bunun böyle olduğu görülür. Birçok alan ve etkinliklerde, Akamanışlar daha önceki krallıkların kalıtına, özellikle de Asur İmparatorluğunun kalıtına konarlar. Gene de, üretici güçlerin Akamanış Ortadoğu'daki gelişmesi, mekanik olarak yeni üretim tekniklerinin benimsenmesine değil, diyalektik olarak yerel bilgileri «birleştirici birlik» yararına eşgüdümleyip ilerletebilen güçlü bir devlet aygıtının kurulmasına bağlıdır. Öyleyse, devlet aygıtlarını« altyapılar»dan şematik olarak ayrılacak «üstyapılar» içine koymak, indirgemeci bir tutum olacaktır : devlet aygıtları hem üstyapılarda, hem de altyapılarda etkinlik gösterirler ve aynı zamanda, teknik olmaktan çok örgütsel bir çaba sayesinde, onlara da kendi yararlarına etkinlik göstertirler. Dârâ dönemindeki Susa sarayının «Kuruluş Belgesi», işte bu —kısmen düşsel bir biçimde tasarlanan— gerçekliği yansıtır : bu metin «İmparatorluğun geniş hammadde ve insanal işgücü kaynakları üzerine bir propaganda gösterisi ve yöneticisinin bir yüceltilmesini, Akamanış dünyanın zenginlik ve çeşitliliğinin anlamlı bir haritasını» oluşturur (18).

İmparatorluğun teknik ve insan kaynaklarının eşgüdümlü kullanımı, Akamanışların «dinsel hoşgörü» olarak adlandırma mutsuz alışkanlığı edinilen ideolojik stratejileriyle atbaşı gider. Akamanışlar, gerçekten de, aynı zamanda hem Büyük Kral ile Ahura Mazda, Anahita ve Mithra yörelerinde birleştirici ve tümelci bir ideoloji kabul ettirmeyi, hem de bu ideolojinin sağlamlaşmasına katkıda bulundukları kadarıyla, yerel dinsel ideolojileri kazanmayı, yaşatmayı ve onlardan yararlanmayı biliyorlardı. Ne olursa olsun, Büyük Kral'ın erklik ve saygınlığına (şu ya da bu biçimde) katkıda bulundukları ölçüde, ayrımlar hoşgörüyle karşılanıyor, hatta bunlardan yararlanılıyordu. Akamanış İmparatorluğu'ndaki vergisel üretim tarzına kendi özgüllüğünü veren şey, üretici güçler/toplumsal ilişkiler/devlet aygıtları/ideolojiler diyalektik birleşimidir. Bu diyalektik bütünleşme sonucu, *cennetler* düşünsel ve görünüm *(paysage)* içinde somut olarak yerleşmiş tasarım gibidirler. Kralın girişimi altında üretici güçlerin gelişme modelleri olarak, İmparatorluğun vergiye bağlanmış halklarına sundukları Kralın dölleyici gücü imgesiyle, «ideolojik vitrinleri» de simgeler cennetler. Yeşillik vahaları

(18) C. Nylander : dans *Acta Iranica. Monumentum H.S. Nyberg*, 1975, p. 317 - 323.

(kurak bir ülkede sulamadan yararlanma), en yüksek üretkenlik adacıkları (kırsal bağımlılıktan optimum yararlanma), barış barınakları (yakıp yıkmaların yasaklanması) olarak, cennetler aynı zamanda yönetici soyluluk için savaş talimleri (av) yerleridirler de. Ama, Kralın askeri görevleriyle kırın ve köylülerin koruyucusu olma görevleri arasında çelişki olmadığı gibi, barışla savaş talimi arasında da çelişki yoktur. Ahura Mazda'ya gelince, Kralı düzmece krallar ve «yalancılar» (asiler) üzerinde utkuya götüren ve devletlerinde barış ve adaleti yayan tanrıdır o. Egemen budun - sınıfın askeri işlevleriyle vergiye bağlanmış halkların üretici işlevleri arasında metinler tarafından yapılan ayrım, Savaşçılarla Köylüler arasındaki egemenlik ilişkilerini hem etkinliğe geçiren hem de gizleyen bir ideolojiyi yansıtır : Kral, Ahura Mazda ve işgal birlikleri tarafından sağlanan barış, köylülerin çalışma ve öyleyse verginin alınma olanağını verir.

Kısacası, Akamanış egemenliğinin ortadoğuyu «ekonomik durgunluk» içine attığını düşünmeyi sürdürmek tamamen yanlış olurdu : Droysen'in yazabildiğinin tersine, Akamanış devleti «İmparatorluk halklarının güçlerini emen» bir «vampir»e benzetilemez. Alınan vergiler, Olmsteadt'ın ileri sürdüğünün tersine, krallık hazinesinde tamamen donup kalmamışlardır, ve İskender de durgun bir Asya'nın yenileştiricisi olarak düşünülmemelidir. Kuşkusuz, «Yunan mucizesi» tezinin yerine bir «Akamanış mucizesi» tezinin geçirilmemesi gerekir. Akamanışlar uzun doğu zamanı içinde yer alırlar. Gene de, birleştirici bir İmparatorluk devletinin kurulması, İlkçağ Yakın ve Ortadoğu vergisel kuruluşlar tarihinde yeni bir evre açmaktan geri kalmamıştır.